

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

MİLLİ
AZƏRBAYCAN
TARİXİ MUZEYİ
– 2009 –

Bakı – 2009

*Akademik Nailə Vəlixanlının
redaktorluğu ilə*

*Redaksiya heyəti: Nərgiz Əliyeva
Fərhad Cabbarov
Məhfuzə Zeynalova*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2009. Bakı, “Elm”, 2009, 330 səh.

İSBN 5-8066-1658-4

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir*

0503020907
655 (07) 2009 qrifli nəşr

© Elm

Nailə Vəlixanlı

**Erkən orta əsrlər Şirvan tarixinin bəzi
məsələlərinə dair**

Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü tarixinin tədqiqi məqsədilə istifadə olunan müxtəlifdilli mənbələr sırasında ərəbdilli mənbələrin əhəmiyyəti vətən tarixşünaslığında xüsusi qeyd edilmişdir. Həmin dövrü araşdıran elə bir ciddi tədqiqatçı yoxdur ki, o, adı çəkilən mənbələrin müqayisəli təhlili nəticəsində əldə etdiyi məlumatdan yararlanmasın. Şirvan, o cümlədən Şamaxının erkən orta əsrlər dövrü tarixini bu və ya digər dərəcədə öyrənən həm yerli (A.Bakıxanov, Z.Bünyadov, S.Aşurbəyli, M.Şərifli, H.Ciddi və b.), həm də əcnəbi (B.Dorn, V.V.Bartold, V.F.Minorski, K.V.Trever və b.) tədqiqatçılar da ərəbdilli mənbələrdən kifayət qədər bəhrələnmiş, üzə çıxarıqları hər bir məlumatı və faktı həmin dövrə dair başqa mənbələrdə olan müvafiq məlumat və faktla, eləcə də arxeoloji araşdırmaların nəticələri ilə müqayisə etmişlər.

Tarixi ədəbiyyatda həmin əsərlər və onların müəllifləri barədə kifayət qədər məlumat olduğu üçün, mən tarixşünaslıq məsələlərinə yalnız ara-sıra toxunmaqla, tədqiqat obyektimiz olan bölgə haqqında ərəb mənbələrindəki materiala və bu materialın obyektiv təhlilindən doğan bir sıra, xüsusilə, ziddiyyətli məqamlara bir daha qayıtmaq istərdim.

VII əsrin ortalarına yaxın geniş vüsət alan ərəb işğalları nəticəsində tarixi Azərbaycan ərazisinin də, az sonra, yeni yaranmış Ərəb imperiyasının - Xilafətin tərkibinə qatılması ilə ölkənin ictimai-siyasi və təcridən mədəni-mənəvi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Çox keçmədən, Azərbaycan, işğala məruz qalan digər ölkələr kimi, tabe etdikləri yerlərə daha yaxından bələd olmaq istəyən ərəblərin maraq dairəsinə düşdü. Ölkəyə yeni imperiyanın inzibati dairələrinin təşkil etdikləri xüsusi sifarişli rəsmi və ya sadəcə maraqlananların (səyyahlar, coğrafiyaçılar və b.) qeyri-rəsmi səfərləri edildi. Əvvəllər şifahi ötürülən məlumat IX əsrdən qeydə alınmağa başlandı. Lakin ölkələri gəzməklə, soraq-soraqla əldə olunan material bəzi müəlliflərin ona müxtəlifdilli və çox hallarda dövrümüzə çatmayan qədim əlyaz-

malardan istifadə etdikləri maraqlı xəbərləri qatmaları ilə daha da zənginləşdi. Belə ki, istər Şirvan, istərsə də Şamaxı haqqında ərəb mənbələrində verilən ilkin məlumat IX əsrin müəllifinin əsəri vasitəsi ilə dövrümüzdə çat-sa da, həmin müəllifin yunan, pəhləvi və b. dillərdə olan qədim kitablardan istifadə etməsi bizim bu yerlərin tarixi haqqında biliklərimizi daha da dərinləşdirə bildi. Belə mənbələrin öyrənilməsi göstərir ki, Xilafət ordusunun tarixi Azərbaycan ərazisinə hücumu illərində artıq vilayət kimi tanınan Şirvanın adı, ilk dəfə, IX əsr ərəb alimi, dövlət inzibati idarələrində yüksək vəzifələr tutmuş İbn Xordadbeh tərəfindən çəkilmiş, ilk Sasani hökmdarı şahlar-şahı - şahənşah I Ərdəşirin (224-241) “şah” titulu verdiyi hakimlərin idarə etdiyi tabe ölkələr sırasında təqdim olunmuşdur (1, s. 61, 160). Həmin müəllifin yaşadığı dövrdən 600 il əvvələ - III əsrin birinci yarısına aid olan bu məlumatına əsaslanan tarix elmləri doktoru, Şirvanşahlar dövləti tarixinin dərin araşdırıcısı Sara xanım Aşurbəyli Şirvan (Şərvan) adı ilə bağlı olan şirvanşah (İbn Xordadbehdə şiryansah və ya şiransah) titullunun Sasanilər dövründən başlayaraq məşhur olduğunu bildirir (2, s. 13). Görünür, Qafqaz Albaniyasının bir hissəsini əhatə edən və antik müəlliflərin əsərlərində adı çəkilməyən Şirvan vilayəti, Sasanilərdən əvvəl başqa bir coğrafi adla, daha doğrusu antik Albaniyanın həmin ərazisini əhatə edən vilayətinin adı ilə tanınmış, Sasanilərin buraya şirvanşah (şiryansah) titullu hakimi - şahı təyin etməsi ilə onun adına uyğun olaraq Şirvan adı ilə məşhurlaşmışdı. Maraqlıdır ki, I Ərdəşirin oğlu I Şapurun (241-272) işğallarının Nəqşi Rüstəmdə, “Zərdüştün Kəbəsi” təpəsindəki qədim od məbədində qeyd alındığı məşhur kitabədə Şirvanın tutduğu ərazi “İrana aid olmayan... Albaniya... Qafqaz dağlarına və Alban qapısındanək Balasakan” tərkibində verilmişdir (9, s. 86).

Qeyd edək ki, Şirvan-Şərvan terminini araşdıran görkəmli tarixçi V.F.Minorski onu böyük ehtimalla Xəzərin cənub sahilindəki (Gilan, Deyləm) eyniadlı (Siravan, Sirvan) yerlə əlaqələndirir. Bununla yanaşı, Deyləmdəki Şirriz və Lariz toponimlərinin kökünün də (“şir” və “lar”) Şirvan və Lahıcanla bağlı olduğunu bildirir (3, s. 35; 2, s. 13). Xəzərin cənub sahilindəki Siravan (Şiravan, Şirvan) adlı yer haqqında İbn Xordadbeh (1, s. 70, 197) və əl-Yəqubi (11, s. 269) də məlumat verirlər. Mənbələr (XIII əsr ərəb alimi Yaqut) onun dağlıq Cibəl ölkəsinin vilayətlərindən olan Masabazanın əsas şəhəri olduğunu da bildirirlər (12, c. IV, s. 393). Deyləmin Buveyhilər (932-1055) sülaləsinin şəcərəsi haqqında məlumat verən əl-Biruni (XI əsr) də bu sülalənin əcdadlarından *şirvanşahın* (şirlərin şahı) adını

çəkir (3, s. 35). Bu məlumat Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq hissəsini əhatə edən və yalnız ərəb işğalından sonra bir vilayət kimi daha da məşhurlaşan Şirvanın adının, çox güman, Sasanilərin cənubdan təyin etdikləri ilk “şah”ın - hakimin adı ilə bağlılığı ehtimalını da irəli sürmək imkanı verir. Həmin məlumatı araşdıran S.Aşurbəyli də Sasanilərin Qafqaz keçidlərinin qorunması üçün təyin etdiyi hakimlərdən olan erkən şirvanşahların bəlkə də yerli olmadıqları, onların sasanilə hökmdarları ilə qohumluq əlaqəsində olduqları gümanı ilə çıxış edir (2, s. 44). Albaniyanın Arşaqilər sülaləsinə (b.e. I əsr - 510) aid ilk hökmdarlarının yerli deyil, mənşəcə Parfiya Arşaqilərinin bir qolu olduğunu (9, s. 65), Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduqları illərdə alban hökmdarı Urnayrın (\approx 313-371) İran şahənşahı II Şapurun (309-379) bacısı ilə, alban hökmdarı Yesuagenin (\approx 372-444) İran şahənşahı II Yəzdigərdin (438-457) bacısı ilə evləndiklərini, alban hökmdarı II Vaçenin (444-463) Sasani hökmdarının bacısı oğlu olduğunu nəzərə alsaq, imperiyanın şimal sərhədlərini qorumaq məqsədilə ölkəyə göndərilən ilk şirvanşahların da mənşəcə yerli olmadıqları fikri ilə razılaşmaq olar. Tarixən məlumdur ki, VI əsrin sonlarına yaxın Albaniyaya gələrək, bir müddətdən sonra burada alban dövlətçiliyini bərpa edən Mihranilər nəslində yerli deyil, Parfiya mənşəli idi (2, s. 29, qeyd 42). Moisey Kalankatuklu bu nəslin şahənşah IV Hörmüzün (579-590) sərkərdəsi, iki il (590-591) şahlıq etmiş Bəhram Çubinlə (VI Varahran) qohumluğunu irəli sürür (20, s. 100-101). O da məlumdur ki, əl-Məsudi (X əsr) öz əsərini yazdığı vaxt (yəni 943-cü ildə) Şirvanda hakimiyyətdə olan Şirvanşahlar-Məzyədilər dövlətinin başçısı Məhəmməd ibn Yəzidin Bəhram Gur (421-439) nəslindən olduğunu bildirir; maraqlıdır ki, adətən “bunun düzlüyünü Allah bilir” ifadəsini tez-tez işlədən əl-Məsudi, burada qətiyyət göstərərək, “bu qohumluğa heç bir şübhə ola bilməz” deyir (7, s. 52; 3, s. 191). O, Səririn və Xorasanın da hökmdarlarının (yəni, o vaxt Xorasanda hakimiyyətdə olan Samanilər sülaləsinin) Bəhram Gur nəslində yerli deyil, mənşəcə Bəhram Çubinlə bağlılığını qeyd edir. Şirvanşahların (daha doğrusu, onların Layzan qolunun) Sasanilərlə əlaqəsini “Ənuşirvanın sərhəd bölgəsində təyin etdiyi yerli şahlardan birinin ailəsi ilə hansısa bir izdivac vasitəsi” ilə izah edən V.F.Minorski, Samanilərin bu nəsillə bağlılığını “nəsil tarixini öyrənənlərin aşkar uydurması” hesab edir (3, s. 191).

Mənbələr və müvafiq elmi ədəbiyyata müraciət nəinki orta əsr müəlliflərinin, eləcə də müasir tədqiqatçıların (22, s. 48) Sasani hökmdarları - V əsr-

də yaşamış Bəhram Gurla (V Varahran) ən azı ondan 170 il sonra yaşamış Bəhram Çubini (VI Varahran) qarışdırdıqlarını, bəzən hətta eyniləşdirdiklərini göstərir. Bizə elə gəlir ki, burada Bəhram Gur deyil, Bəhram Çubin olmalıdır. Belə bir güman da etmək olar ki, Bəhram Çubinin məğlubiyyəti ilə əlaqədar şahın təqibindən yaxa qurtarmaq məqsədi ilə Arrana - Albaniyaya qaçan Mihranilər öz uzaq qohumlarının - mənşəcə onlarla bir nəsildən olan şirvanşah titullu hakimlərin yanına pənah gətirmiş, elə oradaca - Şirvanda ilk məskənlərini salmışdılar.

Onu da demək lazımdır ki, İbn Xordadbehin “şirvanşah - şirvanşah” titulunun verilməsini ilk Sasani hökmdarı Ərdəşirə aid etməsi tarixi reallıqla üst-üstə düşür. Belə ki, Ərdəşirin dövründə onun məmləkətinin sərhədləri hələ ki, İrənşəhr (İraq) hüdudlarından kənara çıxmırdı; və yalnız I Şapurun dövründə (241-272) Şirvanqarışiq bütün tarixi Azərbaycan torpaqları Sasani imperiyasının işğalına məruz qalmışdı (4, s. 302-306; 5, s. 290-291). Elə ona görə də İbn Xordadbeh “Ərdəşirin şah adlandırdığı hökmdarlar” sırasında şirvanşahla yanaşı Azərbaycana aid “...azarbazqanşah,.. allanşah (Muğanda), baraşkanşah (Azərbaycanda)... balaşanşah (Balasakan)” ləqəbli digər şahların da adlarını çəkir.

Onun çağdaşı olan digər ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri isə şirvanşah titulu-nun verilməsini Sasanilər dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından olan I Xosrov Ənuşirvanın (531-579) adı ilə bağlayır. Onun sözlərinə görə “Ənuşirvan hökmdarları seçib təyin etdi, onların hər birinə müəyyən vilayətin şahlığını tapşırırdı... Şirvanşah ləqəbli Şirvan hökmdarı bu şahlardan idi... Ərminiyyə (burada Cənubi Qafqaz nəzərdə tutulur, - *N.V.*) islamın meydana gəlməsinədək farsların tabeliyində oldu” (6, s. 505; 13, s. 156)...

Əl-Bəlazuri Ənuşirvanın şah titulu verdiyi hökmdarlar (*məliklər*) sırasında şirvanşahdan başqa onun qonşuluğundakı eyni statuslu digər hakimlərin də adlarını sadalayır: “...Vahraranşah (*harazanşah*; bəlkə də *varahranşah*, yəni *Bəhram şah*) ləqəbli dağ xaqanı (*xaqan əl-cəbəl*) sahib əs-Sərir, filanşah ləqəbli - Filan məliki, tabasaranşah, caraşanşah (*curşanşah*) ləqəbli Lakz məliki, məmləkəti indi olmayan Məsqət məliki, liranşah ləqəbli Liran məliki, şirvanşah ləqəbli Şirvan məliki. O, Buxxun sahibini Buxxa, Zirikaranın (Zirihkaran) sahibini Zirikarana təhkim etdi” (6, 505).

İbn Xordadbeh və əl-Bəlazuridən təqribən yarım əsr sonra yaşamış, ömrünün çox hissəsini səyahətlərdə keçirmiş, X əsrin ən “orijinal” tarixçi-coğrafiyaşünası hesab olunan əl-Məsudi də öz sələfi əl-Bəlazuri kimi ilk şirvanşah titulunun verilməsini Xosrov Ənuşirvanın adı ilə bağlayır: “Ənuşirvan

əl-Bab və-l-Əbvab adı ilə tanınmış bu şəhəri (yəni, Dərbəndi, - *N.V.*), onun quru, dəniz və dağlarda uzanan səddini tikdirdiyi zaman müxtəlif xalqları və onların hökmdarlarını buraya köçürdü, onlara müxtəlif dərəcələr verdi, hər birini xüsusi adla (ləqəblə) fərqləndirdi, sərhədlərini müəyyənləşdirdi; bütün bu tədbirlər Ərdəşir ibn Babəkin Xorasan mülkləri barəsində etdiyi kimi oldu. Ənuşirvanın islam torpaqları ilə həmsərhəd olan bu yerlərə təyin etdiyi hökmdarlar arasında Bərdə diyarında Şirvan adlı bir hökmdar vardı. Onun məmləkətinə isə adına uyğun Şirvanşah deyilirdi. Buranı idarə edən hər hökmdar Şirvan adlanır. Onun məmləkəti hal-hazırda, yəni 332 [943]-ci ildə bir aylıq yola bərabərdir. Belə ki, o, Ənuşirvanın [icazə] möhürü vurmadığı [başqa] yerləri də tutaraq, öz mülklərinə qatmışdı” (7, s. 51-52).

Şirvan və Şirvanşahlar haqqında yazan demək olar bütün tədqiqatçıların (V.Minorski, S.Aşurbəyli, A.Şıxsəidov və b.) istifadə etdikləri bu məlumat əl-Məsudi, sözsüz ki, səyahətləri zamanı öz gözləri ilə gördükləri ilə birlikdə sələflərinin yazılı və müasirlərinin şifahi xəbərlərini də əlavə etmişdi. Elə ona görə də onun, az qala, 400 il əvvəlki hadisələri təsvir edən bu məlumatına anaxronizm də qarışmışdır. Ənuşirvanın VI əsrin ortalarında həyata keçirdiyi siyasi-inzibati islahatları əks etdirən həmin məlumatda “şah”, o cümlədən “şirvanşah” titulunun verilməsi prinsipinə az da olsa aydınlıq gətirilir: məndən göründüyü kimi, bu zaman ilk Sasani hökmdarı Ərdəşirin Xorasan hökmdarlarına münasibət prinsipi əsas götürülür. Məsələni aydınlaşdırmaq üçün İbn Xordadbehin əsərində Xorasan hökmdarlarına verilən titullara - ləqəblərə nəzər salaq. Məlum olur ki, bu ləqəblərin böyük hissəsi həmin yerlərin hökmdarlarının (hakiminin) öz şəxsi adları ilə (məs. Mərv mərzbanı Mahuyə, Saraxs mərzbanı Zaduyə, Zabulistan mülki Feyruz, Uşruşana mülki Afşin, Səmərqənd mülki Tarxan və s.), nisbətən az hissəsi isə yerin (məs. Tirmiz şah, Xuttalan şah, Kabul şah və s.) adı ilə bağlıdır (1, s. 69, 195-197). Türk hökmdarlarının ləqəbləri haqqında həmin müəllifin verdiyi xəbərdə də nəzəri onların adları cəlb edir (məs. Cəbquyə xaqan, Sincibu xaqan, Fayruz xaqan və s.) (1, s. 69).

Əl-Məsudinin təqdim etdiyi məndə digər analoji mənbələrdəki məlumatla ziddiyyət təşkil edən başqa məqamlar da vardır. Onun yuxarıdakı, lakin heç bir digər mənbə ilə təsdiq edilməyən məlumatından görünür ki, Şirvan Bərdə hökmdarının adı olmuş, onun idarə etdiyi ölkə isə Şirvanşah (Şirvanşahlıq) adlandırılmışdır. X əsrin digər ərəb müəllifi İbn Havqəl də ölkənin adını Şirvanşah kimi təqdim edir (7, s. 117).

Onu da qeyd edək ki, bir çox ərəb müəllifləri Şirvan (Şərvan) toponimi-

ni həmin yaşayış yerini guya “bina edən” Ənuşirvanın adı ilə də bağlayırlar: “Onu Ənuşirvan bina etdirmişdir. Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün Ənu ixtisar olunmuş, Şərvan isə qalmışdır” (13, s. 273-275). Həmin mənbəyə isnad edən Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün “Gülüstani İrəm” əsərində bu versiyanı təqdim etməklə yanaşı başqa mənbələrdəki açmaları da vermişdir (15, s. 11).

Burada ərəb müəllifi Həməzə İsfahanının X əsrin 60-cı illərinin əvvəlinə aid elmə məlum (2, s. 45; 14, s. 177) çox maraqlı məlumatını bir daha qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu müəllifin yazdığına görə “Kəvadın oğlu Nuşirvan... hər bir tərəfə başçı (kaid) qoydu, ona qoşun verdi, istifadə üçün irsən keçən torpaq payı ayırdı, vəqflə təmin etdi. O vaxtdan onların xələfləri ölkənin hüdudlarını qoruyurlar. O, hər bir başçıya, onun üçün ayrılmış sərhəd vilayətinə (*sağr*) təyin olunduğu gün, üstündə müxtəlif təsvirləri olan xələt hədiyyə vermişdi. Başçı həmin təsvirə müvafiq titul daşıyırdı: baqranşah (*vahranşah*) “qabanlar şahı”, şirvanşah “şirlər şahı”, filan şah “fillər şahı”. Bunlardan birinin gümüş taxtı vardı, onu “sərirşah” adlandırırdılar; ərəb dilində bu, “taxtın sahibi” deməkdir, sərir isə ərəb deyil fars sözüdür...” (10, s. 57).

Gördüyümüz kimi, şirvanşah titullu ilk hakimlərin yerli və ya gəlmə olmalarına ərəb mənbələri o qədər də aydınlıq gətirmir; lakin artıq Ənuşirvanın hakimiyyətə gəldikdən sonra (yəni VI əsrdən tez olmayaraq), bəzi yerli hakimlərə öz ərazilərinin sahibliyini həvalə etməsi (“...Buxx sahibini Buxxa, Zirihkəran sahibini Zirihkərana təyin etdi...”) göstərir ki, ilk Sasani hökmdarlarından fərqli olaraq, Ənuşirvan burada heç də həmişə yeni inzi-bati struktur yaratmamış, bir sıra yerli hakimlərə titul verməklə onların vəzifələrini təsdiq etmiş, hakimiyyətlərini bir qədər də möhkəmləndirmişdi. Onların qoşunla, irsi torpaq sahəsi və irsi hakimiyyətlə təmin olunması isə statuslarının yüksəkliyinə dəlalət edir. Buna baxmayaraq, Albaniyanın Arşaqilər sülaləsindən olan hökmdarlarının hələ də hakimiyyətdə olduqları həmin dövrdə, Sasanilərin bu ölkədə “şirvanşah” titulu daşıyan nümayəndəsi olan şah, statusuna görə, gərək ki, alban hökmdarından (bu hökmdarın Sasanilərdən vassal asılılıqda olmasına baxmayaraq) aşağı idi; hər halda mənbələrdə bu şahın fəaliyyəti haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin Sasanilərin siyasi-iqtisadi və xüsusilə ideoloji boyunduruğuna qarşı alban hökmdarı başda olmaqla genişlənən antisasani hərəkəti nəticəsində alban Arşaqilərinin hakimiyyətinə, əvvəlcə, 457-487-ci illərdə 30 illik fasilə verildikdə və nəhayət, 510-cu ildə bu sülalə tamamilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqda, başqa “şah”lar kimi şirvanşahın da statusu artır: o, Sasanilərin

yerlərdəki canişinlərindən birinə - imperiyanın siyasətini həyata keçirən və onun hüdudlarını qoruyan mərzbanə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, V.F.Minorski hətta Arşaqilərin hələ hakimiyyətdə olduqları illərdə də “Kürün sahilində” Şirvan, Layzan və digər yerlərin (o, “knyazlıq” yazır) solsa hil Albaniyasından ayrıldıqlarını və, əslində, sasanı administrasiyası tərəfindən idarə olunduqlarını bildirir (3, s. 29). Bu dövrdə şimaldan gələn köçəri türk tayfalarının mütəmadi olaraq cənub istiqamətinə, o cümlədən, Şirvan ərazisinə olan hücumlarını, Sasanilərin bu hücumlara qarşı ciddi fəaliyyətlərini nəzərə alsaq (bu haqda bax: 9, s. 28-32; 2, s. 61-62; 3, s. 29), V.F.Minorskinin bu mülahizəsinin həqiqətə yaxın olduğunu ehtimal etmək olar. Onu da demək olar ki, şirvanşah titullu hakimlərin Albaniyanın şimal-şərq torpaqlarında möhkəmlənməsi alban hökmdarlarının həmin ərazilərdə olan nüfuzunun bəlkə də heçə enməsinə səbəb olmuşdu.

Beləliklə, təqdim etdiyimiz ərəb müəllifləri “şirvanşah” titulunun mənşəyi məsələsinə birmənalı yanaşmamış, bununla da tədqiqatçıların müxtəlif ehtimallarla çıxış etməsinə meydan açmışlar; gördüyümüz kimi bu titulun əsasən 1) yer adı ilə, 2) şəxs adı ilə, 3) təsvirlə (şəkillə) bağlılığı irəli sürülmüş, lakin bunlardan heç biri elmdə qəti yer tuta bilməmişdir.

Bütün bu məlumatlarla tanış olan tədqiqatçılar (V.Minorski, S.Aşurbəyli və b.) mənbə müəlliflərinin bəzi hallarda səhvə və ya dolaşılığa yol verdiklərini, əslində ölkənin Şirvan, hökmdarın şirvanşah adlandırıldığını göstərmişlər (3, s. 190; 2, s. 44). Mənbələrlə tanışlıq ərəb müəllifləri arasında ciddi alimlər kimi tanınan əl-Məsudin və İbn Havqəlin, əslində, məhz yazdıqları kimi fikirləşdiklərini, verdikləri məlumatın (hökmdarın adının Şirvan, ölkənin adının isə Şirvanşah olmasının) əldə edə bildikləri faktlara əsaslandığını, yəni şirvanşah titulunun, onların ehtimalına görə “Şirvan” şəxs adı ilə bağlılığını təsdiq edir.

Əl-Məsudin özünün də qeyd etdiyi kimi, 943-cü ildə yazdığı məlumatın daha əvvəlki dövrdə - VI yüzilin ortalarında Ənuşirvanın həyata keçirdiyi inzibati siyasəti əks etdirdiyini nəzərə alsaq, bu məlumatdakı digər ziddiyyətli məqam - xronoloji dolaşılıq da aşkar görünür. Belə ki, Şirvanşahın torpaqlarının 943-cü ildə bir aylıq yol qədər uzandığını iddia edən müəllif bunun həmin hökmdarın Ənuşirvanın ona icazə vermədiyi yerləri də öz torpaqlarına qatması ilə izah edir. V.Minorski Şirvanşahların belə böyük əraziyə malik olması faktını şişirdilmiş hesab edir (3, s. 190, qeyd 8). A.Şıxsəidov isə bu faktın Şirvanın X əsrin ikinci yarısında, yəni əl-Məsudin əsəri yazılan dövrdə, gücləndiyinə dəlalət etdiyini göstərir (8, s. 68).

Hər halda, ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsinə (861-1538) mənsub olan bu şirvanşahın Sasanilər dövlətinin süqutundan az qala 300 il, Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyətindən isə təqribən 400 il sonrakı fəaliyyəti ilə əlaqədar Ənuşirvanın adının çəkilməsi, əlbəttə ki, anaxronizmdir. Bunu, islamın meydana gəlməsindən xeyli əvvəl hakimiyyətdə olmuş həmin Ənuşirvanın “islam torpaqları ilə həmsərhəd” yerlərdə “şah” titullu canişinlər yerləşdirməsi məlumatına da aid etmək olar. Belə ki, Ənuşirvanın dövründə nə “islam torpaqları”, nə də ki, islamın özü hələ yox idi.

Adları çəkilən ərəb müəlliflərinin məlumatlarındakı bu səpkidə olan ziddiyyətlərə baxmayaraq, onların “şirvanşah” titullu ilk Şirvan məlikləri haqqında yazdıqları, dövrün hadisələrinin müqayisəli təhlili üçün olduqca qiymətlidir və tarixi ədəbiyyatda özünün layiqli yerini tutmuşdur. Mənbələrdəki faktların dövrün reallıqları ilə müqayisəsi belə nəticəyə gətirir ki, hələ ilk Sasanilərin, daha doğrusu Ərdəşirin deyil, onun oğlu Şapurun dövründən, tarixi Azərbaycan ərazisinin torpaqlarını öz işğal dairələrinə daxil edən şahənşah üsul-idarəsi imperiyanın yeni vilayətlərinə “şah” titullu hakimləri (məlikləri) göndərmişdi; Sasani hökmdarları üçün sosial baza yaratmış olan bu “şahlar” onların yerlərdəki istinadgahlarına çevrilmiş, şimaldan mütəmadi olaraq hücum edən müxtəlif tayfa və xalqların qarşısını müəyyən qədər ala bilmişdilər. Başqa şah titulları kimi “şirvanşah” titulu da zahiri effektə malik olsa da, onun daşıyıcıları, əslində, Sasanilərin vassal asılılıqda saxladıkları bu ərazinin imperiya tərəfindən təyin olunmuş və VI əsrdən “mərzban” vəzifəsini daşıyan sərhəd qoruyucuları idilər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ilk şirvanşahlara titul və irsi hakimiyyətlə yanaşı qoşun, vərəsəliklə keçən müəyyən qədər torpaq sahəsi də verilmişdi. III-VII əsrlərin əvvəlinədək təyin olunan bu şirvanşahların qoruduqları ərazi, əslində, o zaman Arşaqilərin idarə etdikləri Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq torpaqları idi.

VI əsrdən başlayaraq öz şimal sərhədlərini möhkəmlətməkdə olan Sasanilərin yürütdüyü siyasət nəticəsində Albaniyadakı Arşaqilər sülaləsinin sonuncu hökmdarı III Vaçaqanın (487-510) hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə bütövlükdə ölkənin, o cümlədən, onun mühüm bölgəsi olan Şirvanın tarixində yeni dövr başlanır: tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsində bu hadisədən sonrakı ən azı 120 il müddətində davam edən hakimiyyətsizlik şəraitində, bu dövrdə artıq vahid ərazini əhatə edən Şirvanın siyasi və sosial həyatı birbaşa Sasani şahlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Mənbələrdən görünür ki, bütün bu müddət ərzində, daha doğrusu, ərəblərin işğalınadək, Şirvanı, artıq

deyildiyi kimi, Sasanilərə tabe “şirvanşah” titullu hakimlər idarə etmişlər.

Ərəb müəlliflərindən əl-Bəlazuri (6, s. 517), əl-Kufi (16, s. 10), əl-Yəqubi (17, II c., s. 168), İbn əl-Əsir (19, s. 14) əsərlərində olan məlumat Şirvanı idarə edən həmin hakimlərin ərəb işğalları dövründə və ondan sonra tutduqları mövqeni açıqlamaq imkanı verir.

Tarixi tədqiqatlar Şirvan istiqamətində hücumların 643-cü ildə, Azərbaycanın cənub hissəsinin fəthindən dərhal sonra baş verdiyini təsdiq edir (9, s. 160). Məhz həmin il, şimal sərhədlərini möhkəmlətmək məqsədi ilə əl-Baba-Dərbəndə hücum olunur. Mənbələrin məlumatına görə, bu zaman burada Şəhriyar (və ya Şəhribərəz) adlı şəxs hakimlik edirdi. Ət-Təbəri onu “əl-Bab məliki” adlandırmış, onun Fars əhlindən olduğunu, “keçidlərə nəzarət etdiyini” bildirmişdir (18, s. 156). S.Aşurbəylinin təsdiq olunması müəmmalı zənn etdiyimiz ehtimalına görə Şəhribərəz, əl-Babın məliki olsa da görünür, Sasanilərin şirvanşah titulu verdiyi Şirvan hökmdarı idi (2, s. 46). Mənbələrdən məlumdur ki, özünün “nəcəbətli” Sasan nəslinə mənsubiyyəti ilə fəxr edən əl-Bab məliki ərəblərlə bağladığı sülh müqaviləsində onlara tabe olduğunu, bundan sonra ərəblərə xidmət edəcəyini, əvvəllər olduğu kimi sərhədi qoruyacağını bildirmiş, bunun əvəzində dərbəndlilərə cizyədən - can vergisindən azad olunma imtiyazının verilməsinə nail olmuşdu (18, s. 156-157). Lakin sülh müqaviləsinin bağlanması bu zaman Cənubi Qafqazda hələ ki, möhkəmlənə bilməmiş ərəblərin qələbəsi ola bilməzdi. Həm də ki, nə Albaniya - Arran, nə onun tərkib hissəsi olan Şirvan, nə də ki, Cənubi Qafqazın başqa bir yeri ərəb yürüşlərinin davam etməsinə baxmayaraq, hələ də tutulmamışdı. Ona görə Dərbəndin tabeçiliyi də müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Lakin ərəblərin Cənubi Qafqazı tutmaq niyyətləri qəti idi. Elə ona görə də, eyni yerin bir neçə dəfəyə alınması bahasına olsa da, onlar yürüşlərini demək olar arasıkəsilmədən davam etdirirdilər. Bir il sonra, 644-645-ci illərdə, artıq Xəlifə Osmanın (644-656) dövründə baş verən yeni-ikinci yürüş zamanı tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal torpaqlarının - Albaniya-Arranın, o cümlədən Şirvanın işğalı başlandı (9, s. 162-163). Maraqlıdır ki, istər IX əsrin müəllifi əl-Bəlazuri, istərsə də ondan çox sonra, XIII əsrdə, neçə-neçə özündən əvvəl yazmış müəlliflərin (o cümlədən əl-Bəlazurinin) məlumatlarına əsasən “Mükəmməl tarix” əsərini qələmə almış İbn əl-Əsir (19, s. 14), ərəb sərkərdəsi Salman ibn Rəbiənin bu yürüş zamanı məhz şirvanşah adlandırdıqları hakimlə müqavilə bağladığını bildirirlər. IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində yaşayan, ərəb yürüşlərinin tarixinə həsr etdiyi əsərini 866-cı il hadisələri ilə başa çatdıran

İbn Asam əl-Kufi isə Salmanın ordusunun Şirvan torpağında düşərgə salması, sonra Şirvanın hökmdarının (məlikinin) həmin düşərgəyə dəvət edilməsi, onunla təzminat ödənilməsi şərtlə sülh bağlanması haqqında məlumat verir, lakin gördüyümüz kimi, “Şirvan məliki”nin titulunu açmır (16, s. 10). Məlum olmur ki, o, Sasanilərin təyin etdiyi, mərzban vəzifəsini daşıyan və mənşəcə həmin sülaləyə mənsub gəlmə şəxsdir, yoxsa ki, ərəblərin öz əvvəlki vəzifəsində saxladığı yerli feodal.

Mötəbər ərəb tarixçisi ət-Təbəri hicri 22-ci (642-643) il hadisələrinə dair “Əl-Babın fəthi” fəslində xəlifə Ömər in Qafqaz cəbhəsinə göndərdiyi baş komandan Suraka ibn Əmrlə Dərbənd məliki Şəhribərez arasında bağlanmış və Azərbaycana yürüşdə iştirak edən qoşun başçılarından Əbdürrəhman və Səlmən ibn Rəbiə qardaşları və Bukayr ibn Abdullah tərəfindən təsdiq edilən sülh müqaviləsinin mətnini vermişdir. Az sonra yerli əhalinin pozduğu həmin müqavilədən fərqli olaraq, Şirvan məliki adlandırılan hakimlə (şirvanşahla?) bir il sonra bağlanmış yeni müqavilənin mətni isə heç bir mənbədə öz əksini tapmamışdır. O da məlumdur ki, yeni müqavilə Salman ibn Rəbiənin Arran-Albaniya ərazisində işğal etdiyi yerlərlə bağladığı silsilə müqavilələrdən biri olmuşdur. Əksəriyyəti eyni məzmununda olan bu müqavilələrdə yalnız işğal olunan şəhər və ya vilayətin lokal xüsusiyyətlərindən asılı olan fərqlər mövcud idi. Ümumi məzmun isə Beyləqan şəhərinin əhalisi ilə bağlanmış müqavilə haqqında əl-Bəlazuridə verilmiş məlumatdan aydın olur: “Müqaviləyə görə o, (yəni Salman, *N.V.*) sakinlərin özələrinin və əmlaklarının, şəhərin divarlarının təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Onlar isə torpaq (xərac) və can vergisi (cizyə) ödəməli idilər” (6, s. 515). Təxminən bu məzmununda müqavilələr Bərdə, Nəşavə (Naxçıvan), Beyləqan, Şəmkür (Şəmkir), Məsqət, Şabran, Filan, əl-Bab (Dərbənd) və başqa yerlərin sakinləri, Şirvanın isə məliki - hökmdarı ilə bağlanmışdı. Dərbəndin ikinci işğalından sonra bağlanmış yeni ikinci müqavilə isə birinci müqavilədən fərqli olaraq, bu dəfə, artıq şəhərin məliki - hakimi ilə deyil, şəhərin əhalisi ilə bağlanmışdı. Müqavilələrin bir qisminin şəhərlərin əhalisi, bir qisminin isə məliklər və ya şahlarla bağlanması, əl-Babla olan birinci müqavilənin 643-cü ildə şəhərin hakimi (məliki), görünür mərzbanı, ikincinin isə, ondan bir il sonra şəhərin əhalisi ilə bağlanması bəzi məqamları açıqlamaq imkanı verir.

Tarixən məlumdur ki, xarici müdaxilənin gücləndiyi bu dövrdə Albaniyanın yeni hakimiyyətə gəlmiş Mihranilər sülaləsinin ikinci nümayəndəsi olan Cavanşir atasından sonra ölkənin idarəsini əlinə almışdı. Yerli mənbə onun

Sasani ordusu tərkibində İraq ərazisində ərəblərə qarşı mərdliklə vuruşduğu, sonra isə mübarizənin mənasız olduğunu dərk etdiyi üçün doğma yerlərə qayıtdığı, burada az sonra öz süzereninin ölkəyə hücum edən qoşununu darma-
dağın etdiyi haqqında xəbər verir (20, s. 117-121). Qeyd etməliyə ki, dövrün tarixini əks etdirən tədqiqat əsərlərində bu haqda məlumat vardır (9, s. 158).

İranlılarla mübarizədən sonra Cavanşir ölkənin paytaxtı olan Bərdədə qalmayıb, görünür, qoşunu və ailəsi ilə birlikdə “Kürün o biri sahilində yerləşən öz ata-baba mülkünə” çəkilir (20, s. 120). Mənbədən görünür ki, o, bu addımı atasının təkidilə atmışdı. Bunu ərəb müəlliflərinin (əl-Bəlazuri əl-Yəqubi, əl-Kufi və b.) öz əsərlərində təqdim etdikləri məlumat da təsdiq edir. Məsələn, əl-Kufinin yazdığından görünür ki, ərəblərin hücumundan xəbər tutan ölkə başçıları - məlikləri (burada bütövlükdə ərəblərin Ərminiyyə adlandırdığı Cənubi Qafqazın məlikləri - feodal hakimləri nəzərdə tutulur) dağlara, qalalara çəkilib, oralarda möhkəmlənirlər (16, s. 9). Bu fakt dövrün sinxron yerli mənbəyi olan Moisey Kalankatuklunun aşağıdakı məlumatı ilə təsdiq olunur: “Cənubdan gələnlərin amansız olduğunu gören Cavanşir onlara tabe olmayıb, Kür çayının o biri sahilinə keçir. O, bir qədər orada qaldıqdan sonra yenə də ürəyinin atəşini söndürmək üçün ərəblərlə döyüşə yenidən başlamaq və atasını azad etmək istədi. Lakin atası onu bu fikirdən daşındırdı və könüllü olaraq düşməyə təslim oldu” (20, s. 122). Elə buna görə də ərəblər Albaniya-Arran ərazisinə (eləcə də Cənubi Qafqazın digər şəhərlərinə) hücum etdikdə, onların qarşısına ölkənin hökmdarı Cavanşirin başçılıq etdiyi ordu deyil, yerli əhalidən təşkil olunmuş özünümüdafiə dəstələri çıxmışdı. Mənbədən görünür ki, yalnız bir neçə yerdə (xüsusilə, Bərdədə), ərəblərə qarşı ciddi müqavimət göstərilmiş, daha sonra isə şəhər əhalisi adından təslim haqqında müqavilə imzalanmışdı. Hələ Mihranilərin hakimiyyətindən də əvvəl Sasanilər imperiyasının nəzarət etdiyi ərazilərdə, o cümlədən Şirvanda, şimal istiqamətindən gələn tayfa və xalqlardan qorunmaq məqsədilə təyin olunmuş hakimlər - mərzbanlar öz sərhəd müdafiəçiləri ilə birlikdə bu dəfə cənubdan gələn yeni qüvvəyə - ərəblərə qarşı çıxmağa cəhd göstərsələr də, son nəticə etibarilə təslim müqaviləsi bağlamalı olmuşdular. IX-X əsrlər ərəb müəlliflərinin məlumatından görünür ki, həmin ərəb yürüşlərindən başlayaraq Məzyədilər sülaləsi hakimiyyətə gələndək (861-ci il) Şirvanı özlərini ərəb xəlifəsinin vassalı bilən məliklər - yəni yerli və ya artıq yerliləşmiş feodal hakimlər idarə etmişlər (2, s. 54; 14, s. 350). Bu məliklər Xilafət xəzinəsinə vergi ödəyir, xəzərlərə qarşı onun təşkil etdiyi yürüşlərdə iştirak edirdilər.

Doğrudan da, hətta VIII yüzilin 30-cu illərinin əvvəlində, yəni Şirvana ilk hücumdan az qala 90 il sonra, Azərbaycan ərazisində baş verən xəzər-ərəb qarşılıqlı müharibələrinin ən qızgın çağında, ərəb sərkərdəsi, Azərbaycan və Ərminiyyənin valisi Məsləm ibn Əbdülməlik digər “dağ hökmdarları” ilə yanaşı əl-Bəlazurinin “şirvanşah” adlandırdığı hakimlə də xəzərlərə qarşı saziş bağlamışdı (6, s. 522). Lakin həm əl-Bəlazuri (6, s. 523), həm də əl-Kufi (16, s. 53) Məsləmədən sonra, 732-33-cü illərdə Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin amili-valisi təyin edilən Mərvan ibn Məhəmmədin ərəb-xəzər müharibələri dövründəki fəaliyyəti haqqında məlumat verərkən onun digər “dağ hökmdarları” ilə yanaşı “Şirvan mülki” ilə görüşdüyünü də bildirirlər. Əl-Bəlazuri hətta Şirvan hökmdarının - mülkinin dəniz sahilində yerləşən “Xirs” adlı qalasının Mərvan tərəfindən tabe edildiyi, şirvanlıların üzərinə vergi kimi ildə on min mudd taxıl təyin olunduğu haqqında da məlumat verir. Yenə həmin müəllifin verdiyi xəbərə görə, Mərvan şirvanlılardan tələb etmişdi ki, xəzərlərə qarşı yürüşlərdə onlar döyüşə getdikdə ordunun başında, döyüşdən qayıtdıqda isə arxa cərgədə yerləşsinlər (6, s. 523).

S.Aşurbəyli ərəb müəlliflərinin, haqqında məlumat verdikləri mülkləri ərəblər tərəfindən hakimiyyətləri saxlanılmış şirvanşahlar adlandırır (2, s. 54). Mənbələr, artıq gördüyümüz kimi, anonim mülkləri xatırlatsa da onlardan yalnız birinin - “Şirvan mülki” əş-Şammax ibn Şucanın adını qoruyub saxlamışdır. Bərdə sakini Məhəmməd ibn İsmayılın həmin şəhərin ağsaqqallarından eşitdiyi bu adın sahibi haqqında olan məlumatı oxucularına çatdıran əl-Bəlazurinin yazdığına görə “bu şəxs Səid ibn Səlm əl-Bəhilinin Ərminiyyədə valilik etdiyi dövrdə (798-ci ildə, - *N.V.*) Şirvan mülki olmuşdur” (6, s. 524). S.Aşurbəyli ehtimalla onu islamı və ərəb adını qəbul etmiş şirvanşah hesab etsə də, bununla yanaşı, onun ərəb valisinin təyin etdiyi hakim ola bilməsi fikrini də irəli sürür (2, s. 54). Ərəblərin Şirvanı tabe etdikləri vaxtdan az qala 150 il sonrakı dövrə aid olan bu məlumat əş-Şammax ibn Şucanın doğrudan da, əl-Bəlazurinin haqqında yazdığı, işğaldan dərhal sonra müəyyən şərtlərlə öz mülkündə yaşamasına icazə verilən və əvvəlki kimi onu idarə və müdafiə edən hakimin (6, s. 525) - Şirvan mülkinin xələfi olduğunu güman etməyə əsas verir. Lakin həmin mülkin şirvanşah titulu saxlayıb-saxlamamasını inamla təsdiq etmək olmur. Onun S.Aşurbəyli demişkən, ərəb adını qəbul etmiş yerli feodal və ya bəlkə də artıq yerliləşmiş köhnə sasanı və ya yeni ərəb məmuru olduğunu da demək çətindir. Belə ki, bu dövrdə, yəni VIII əsrin xüsusilə son rübündə, Azərbaycanda baş alıb gedən və artıq ciddi şəkildə almış müqavimət hərəkatı Şirvandan da yan keçməmişdi (bu haqda

bax: 9, s. 229-236). Görünür, başqa yerli (və ya yerliləşmiş) feodallar kimi əş-Şammax da mərkəzin tabeliyindən çıxmağa çalışmış, lakin çox keçməmiş “Ərminiyə, Azərbaycan, Arran və Bab əl-Əbvab” (3, s. 43) vilayətlərinin yeni valisi Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı. Münəccimbaşının “Şirvan və əl-Babın tarixi” əsərində olan “Şirvanşah adlanan Şirvan mülkləri” bölməsində Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin 183/799-cu ildə Xəlifə Harun tərəfindən “Ərminiyə, Azərbaycan, Şirvan və Bab əl-Əlvabın” valisi təyin edilməsi (3, s. 43) haqqında xəbər vardır. Bu haqda əl-Yəqubinin “Tarix” əsərində də məlumat verilir (17, s. 428). Akademik Z.Bünyadov ərəb *rəbia* qəbiləsinin *şeyban* nəslindən olan, bu illərdə Xilafətin bütün Qafqaz mülklərini idarə edən Yəzidi ilk (sözsüz ki, ərəblərin hakimiyyət illəri üçün) rəsmi Şirvan mülki - hökmdarı adlandırır (23, s. 223-24). Belə çıxır ki, əl-Bəlazurinin Şirvan mülki kimi adını çəkdiyi əş-Şammax ibn Şuca şirvanşah titulu daşımayan yüksək statuslu ərəb məmur (hətta yerli feodallardan olsa da) olmuşdur. Ənənəvi şirvanşah titulu isə 861-ci ildə Şirvanı müstəqil idarə etməyə başlayan Yəzidin nəvəsi Həysem ibn Xəlid qəbul etmişdir. Münəccimbaşının sözləri ilə desək, “o, şirvanşah kimi məşhur oldu” (3, s. 47). Maraqlıdır ki, əl-Bəlazuri “Şirvandakı Şamaxıya şəhəri”nin əş-Şammax ibn Şucanın adını daşdığını bildirir (6, s. 524). Onun Bərdə şəhərinin bəzi qocalarına istinadən verdiyi bu məlumat hələ antik müəllif olan Ptolemeyin Mamaxeya (Kamaxiya) adlandırdığı (24, s. 13), VIII əsrin coğrafi əsərində adı İjmaxı kimi səslənən (27, s. 38) bu qədim şəhərin nəinki əsasının qoyulması və hətta bərpası ilə deyil, sadəcə adlardakı oxşarlıqla bağlı ola bilərdi. Qeyd edək ki, əş-Şammax ərəblərə məxsus şəxs adı kimi dövrün mənbələrində təsadüf olunur. Tədqiqatçı K.V.Trever IV-VII əsrlər Albaniya şəhərləri haqqında olan məlumatında ölkədən Şimali Qafqaza və Volqaya doğru aparıcı ticarət yolunun üstündə yaranmış yeni şəhərlər sırasında Şirvan və Şabranla yanaşı Şamaxının da adını çəkir (25, s. 251). Akademik Z.Bünyadov ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanda olan şəhərlərdən biri kimi Şamaxını da qeyd edir (23, s. 179) Şirvan mülki əş-Şamaxa dair qeydində Şamaxını “köhnə ərəb şəhəri” adlandırmaqla onun əş-Şammax tərəfindən salındığını bir növ təsdiq edən V.F.Minorski “çox güman ki, Şammax özü də hansısa bir qədim məskənin yanında yer seçmişdi” deməklə tərəddüdünü də gizlətmir (3, s. 106). Bununla yanaşı o, mənbələrdə (müq. et: Yaqut) Şamaxının digər adı kimi qeyd edilən, X əsrdə “Şirvanın siyasi mərkəzi olan” Yəzidiyyənin 306/918-ci ildə salındığını bildirməklə, Şamaxının tarixini bir qədər də cavanlaşdırır. Lakin yenə də tərəddüd edərək,

Yəzidilərin (Məzyədilərin) “köhnə ərəb şəhəri Şamaxını yalnız bərpa etdiklərini” mümkün hesab edir (3, s. 106). Münəccimbaşının “Tarix əl-Bab” əsərindəki məlumatı (3, s. 48, z 9) əsaslanaraq Yəzidiyyənin 918-ci ildə salındığını bir qədər şübhə ilə irəli sürən V.F.Minorskinin tərəddüd etməyə haqlı olduğu numizmatik materialla təsdiq olunur. Belə ki, Xilafətin Cənubi Qafqazdakı valisi Yəzid ibn Useydin hakimiyyəti dövründə, 140/757-58-ci ildə zərb etdirdiyi pulun üstündə zərb yeri kimi Yəzidiyyənin göstərilməsi (23, s. 179; 2, s. 102) digər adı Şamaxı olan bu şəhərin 918-ci ildə salınması məlumatını rədd edir. Onu da qeyd edək ki, X əsr ərəb müəllifləri əl-İstəxri və İbn Havqəl Bərdə-Dərbənd (Bab əl-Ədvab) yolunda yerləşən Şamaxını Arranın böyüklükdə bir-birinə bənzəyən, gözəl, məhsuldar, geniş və yararlı təsərrüfat sahələri olan” kiçik şəhəri adlandırırlar (7, s. 89, 110). Əl-Müqəddəsi dağın ətəyində, evləri daşdan tikilmiş Şamaxını “axar suları, bağları və gözməli yerləri olan “şəhər kimi təqdim edir (7, s. 131). Əl-İstəxrinin Şamaxı haqqında qısa məlumatına (“Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx, sonra Kürü keçdikdən sonra 14 fərsəx də Şamaxıya qədər getməlisən. Burada minbər yoxdur...”) istinad edən Yaqut əl-Həməvi görünür, öz sələfinin “minbər (yəni came məscid) yoxdur” məlumatına görə “Əl-İstəxrinin sözlərinə əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, Şamaxının əsası nisbətən gec qoyulmuşdur” fikrini irəli sürür (12, III, 361). Arxeoloji qazıntılar bu gün Şamaxıda bərpa olunmuş, vaxtilə zəlzələnin dağıtdığı Cümə məscidinin artıq VIII-IX əsrlərdə mövcud olduğunu təsdiq edir (26,). Həm Şamaxı şəhərinin bilavasitə öz ərazisində, həm də onun yaxınlığındakı Xınıslı kəndi yanında aparılan arxeoloji tədqiqatlar, mütəxəssislərin rəyincə antik və orta əsr Şamaxısını aşkar etmişdir. Müasir Şamaxının Şəhristan adlanan hissəsində həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar VII-XI əsrlərdə ərəb mənbələrində adı çəkilən Şamaxıya (Şamaxı) şəhərinin məhz bu ərazidə yerləşdiyini təsdiq edir (2, s. 104-105). Antik Mamaxyanın - Şamaxının qalıqları isə hələ 1939-cu ildən başlanan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Xınıslı yaxınlığında aşkar edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Xınıslı şəhərgahının ən alt təbəqəsi erkən tunc dövrünə aid olunan mədəni təbəqəsi 4 metrə qədərdir. Bilavasitə onun üstündə b.e.ə. IV-b.e. VII əsrinə aid təbəqələr vardır (24, s. 23). Həmçinin məlum olmuşdur ki, b.e.ə. IV-III əsrlərdə burada nisbətən kiçik ərazini əhatə edən yaşayış məskəni olmuş, b.e.ə. III əsrin sonlarına yaxın isə yaşayış məskəni şəhərə çevrilərək, geniş ərazini tutmuşdur. B.e.ə. II - b.e. II əsrlərində çiçəklənmə dövrünü keçirən Şamaxı şəhəri antik Albaniyanın mühüm mədəni-iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilir (24, s. 23-24). Bu - külli miqdarda aşkar olunan maddi-mə-

dəniyyət qalıqları ilə də təsdiq edilir (28, s. 19-20 və s.).

Tədqiqatçıların ümumi rəyinə görə bütün bu illər ərzində şəhər bir neçə dəfə dağılmış (və ya dağıdılmış), yenidən bərpa edilərək dirçəlmiş, şəhərin hüdudları dəfələrlə dəyişmiş, bəzi sahələrdə tikililər üst-üstə düşmüşdür (24, s. 23). Beləliklə, həm yazılı mənbələr, həm də arxeoloji araşdırmalar Şirvan şəhəri Şamaxının yaşının müəyyənləşməsinə kömək edir. Bir yaşayış məskəni kimi hələ erkən tunc dövründən məlum olan bu yer artıq b.e.ə. III əsrdə, çiçəklənən bir şəhər idi.

Bütün bunlar təsdiq edir ki, qədim yaşayış məskəni yerində tədricən bir şəhər kimi formalaşan Şamaxı obyektiv səbəblər üzündən zaman-zaman sərhədlərini dəyişdirməli olsa da, bəzən hətta xarabalıqlar içindən yenidən baş qaldırsa da bir şəhər kimi varlığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmiş, Xilafətin hakimiyyəti illərində isə tədricən mühüm ictimai-iqtisadi və siyasi mərkəzə çevrilmişdir. Digər mənbələrlə yanaşı ərəb mənbələrində Şirvan tarixinə dair adda-budda səpələnmiş materialın bir daha tədqiqata cəlb olunması isə vətən tarixinin hələ də qaranlıq qalmış neçə ziddiyyətli məqamının aydınlaşması, gizli tarixin üzə çıxması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat:

1. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран (rus dilində). Ərəb dilindən tərcümə, şərhlər, tədqiqat, qeydlər və xəritələr Nailə Vəlixanlıdır. - Bakı, "Elm", 1986.

2. Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). - Баку, "ЭЛМ", 1983.

3. В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербенда X-XI веков.- Москва, Изд. Вост. Лит. 1963.

4. В.Г.Луконин. Завоевания Сасанидов на востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии- В кн.: Центральная Азия в кушанскую эпоху.- М., 1974, т. I.

5. Фрай Ричард. Наследие Ирана. - М., 1972.

6. Əl-Bəlazuri. Kitab futuhi-l-buldən. - Qahirə, 1956, c. I (ərəb dilində).

7. N.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. -Bakı, 1974.

8. А.Р.Шихсаидов. Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. (Лакз, Гумык). В сб. Восточные источники по истории Да-

гестана. - Махачкала, 1980.

9. Azərbaycan tarixi. II cild (III-XIII əsrin I rübü).- Bakı, “Elm”, 1998.

10. Hamzae İspahanis Annalum libri. X. c. 1, ərəb mətni, J.M.E.Gottwald Petropoli Lipsiae, 1844 (ərəb dilində).

11. Al-Yəqubi. Kitab əl-buldan (de Quyenin nəşri). BQA. -Leyden, 1897, c. VII (ərəb dilində).

12. Yaqut. Mucəm əl-buldən. Beyrut, -1950 (ərəb dilində).

13. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar.- Bakı, 2005.

14. Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана.-Москва, 1996.

15. Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели академика АН Аз ССР З.М.Буниятова. - Баку, “ЭЛМ”, 1991.

16. Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı. Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi akademik Ziya Bünyadov. - Bakı, 1995.

17. Əl-Yəqubi, Əhməd ibn Yaqub ibn Cəfər ibn Vahid əl-Kətib əl-Abbasi. Tarix. - Beyrut, 1379.

18. Ət-Təbəri, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. Tarix ər-rusul va-l-muluk”. -Qahirə, 1970.

19. İzzəddin ibn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix (Mükəmməl tarix). Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar. Ərəbcədən yoxlanılmış tərcümə, ön söz, qeydlər və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. -Bakı, “Şur” nəşriyyatı, 1998.

20. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Müqəddimə, rus dilindən tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. -Bakı, “Elm”, 1993.

21. Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. Перевод и примечания М.А.Салье. - Ташкент, 1957, т. 1.

22. А.Р.Шихсаидов, Т.М.Айтберов, Г.М.-Р.Оразаев. Дагестанские исторические сочинения. - Москва, “Наука”, 1993.

23. Буниятов Зия. Азербайджан в VII-IX вв. В кн.: Академик З.М.Буниятов. Избранные сочинения в трех томах. -Баку, 1998, т. I.

24. И.А.Бабаев. Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. - III в.н.э. - Баку, “ЭЛМ”, 1990.

25. К.В.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. - М.-Л., 1959.

26. Г.А.Джидди. Средневековый город Шемаха (IV-XVII вв.). Историко-археологическое исследование. - Баку, 1981.

27. Армянская география VII в. Изд. К.П.Патканова - СПб, 1877.

28. Дж.А.Халилов. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в.н.э.).- Баку, “Элм”, 1985.

Наиля Велиханлы

О некоторых вопросах истории раннесредневекового Ширвана

Резюме

Сравнительно-сопоставительный анализ сведений арабоязычных источников по некоторым вопросам из истории Ширвана позволил выявить не только ряд противоречивых данных, имевших место в исследованиях по изучаемой теме, но и в какой-то мере их уточнить. Это касается статуса правителей с титулом “ширваншах” на протяжении всего раннего средневековья, их этнического происхождения, значения этого термина и т.п. Сравниваются и анализируются данные Ибн Хордадбега, ал-Балазури, ал-Куфи, ал-Масуди и других, выявляются некоторые ошибочные, а иногда и противоречивые их сведения; на основе всего этого делаются коррективы в отдельные исторические события и факты. Изучение историко-археологического материала о городе Шамахе дает возможность подтвердить дату формирования его как процветающего города не позднее III века до н.э.

Naila Valikhanli

Some questions about history of early middle age of Shirvan

Summary

Comparative-contrastive analysis of facts of the Arabic language sources on some questions from history of Shirvan has allowed to reveal not only a number of the inconsistent data having a place in researches on the investigated theme but also in any measure to specify them. It concerns the status of governors with a title of “shirvanshakh” during all early Middle Ages, their ethnic origin, value of this term, etc. The data of Ibn Khordadbekh, al-Balazuri, al-Kufi, al-Masudi and others are being compared and analyzed, some bring to light erroneous, and sometimes their inconsistent data; on the basis of all it have been done corrective amendments in separate historical events and the facts. Investigation of historical-archaeological material about the city of Shamakhy enables to confirm the date of its formation as blossoming city not later than the III-rd centuries B.C.

Nərgiz Əliyeva

**Bəzi ziyalı azərbaycanlılar haqqında
məlumatın dəqiqləşdirilməsinə dair
(IX-XIII əsrlər)**

XIII əsrin əvvəllərində iki dəfə Azərbaycanda olmuş görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünası və səyyahı Yaqut əl-Həməvinin məlumatlarının ölkəmizin ictimai-iqtisadi həyatı ilə bərabər mədəni həyatının öyrənilməsində də böyük rolu olmuşdur. Onun əsərləri monqol hücumları ərəfəsində və ilk monqol hücumlarından sonra Azərbaycan şəhərlərinin vəziyyəti, IX-XI əsrlərdə buradan çıxmış görkəmli alim və mədəniyyət xadimlərinin başqa mənbələrdə təsadüf edilməyən orijinal məlumat əldə etmək, dövrün mədəni həyatına daha dərinləndirən bələd olmaq, islam dünyasının ayrı-ayrı mərkəzləri arasında olan elmi və mədəni əlaqələri daha geniş öyrənmək baxımından olduqca qiymətlidir. Yaqutun yaşayıb-yaratdığı dövr Azərbaycanda ədəbiyyatın çiçəkləndiyi, inkişaf etdiyi dövr idi. XI əsrin birinci yarısında baş verən Səlcuq hücumlarının dağıdıcı nəticələri, Səlcuq feodal dövlətinin 90-cı illərində davam edən çiçəklənmə dövrünü əvəz edən və XII əsrin II yarısından çəkən tənəzzül dövrü də ümumi inkişaf meylinin qarşısını ala bilməmişdi(1). Bu dövrdə ölkənin hüdudlarından uzaqda belə şöhrət tapmış istedadlı azərbaycanlı dilçi- alimlərin, bələğət ustalarının, ilahiyyat alimlərinin də sayı artmışdı. Bu cəhətdən Yaqut əl-Həməvinin Azərbaycanın görkəmli şəxsləri barədə məlumatı da ehtiva edən “Mucəm əl-buldən” əsərinin özünəməxsus yeri vardır. Yaqut əl-Həməvi bu əsərini bioqrafik janrda yazmasa da, şəhər, kənd, ölkə və vilayətlər haqqında verdiyi məlumata o yerlərdən mənşəyini götürmüş görkəmli şəxslər haqqındakı informasiyanı da əlavə etmişdir. Akademik İ.Kraçkovskinin haqlı qeydinə görə “Yaqut əl-Həməvinin “Coğrafi lüğəti” (Mucəm əl-Buldən-N.Ə.) təkcə tarix və coğrafiyaya deyil, onlarla eyni səviyyədə hicri tarixinin altı əsrinin dinini, mədəniyyətini, etnologiyasını, folklorunu və ədəbiyyatını təcəssüm etdirir” (2). Lakin, orta əsrlər ərəbdilli mənbələr, o cümlədən ziyalılar haqqındakı bəzi məlumatlar kompilyativ xarakter daşdığından bəzən onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olur. Dövrünün etibarlı mənbələrindən sayılan Yaqut əl-Həməvi də bu cəhətdən istisna deyil. O, tədqiqata cəlb etdiyimiz

müəlliflərdən yaşadığı dövr etibarını ilə axırıncı olduğuna görə bəzi məlumatlarını, o cümlədən şəxsiyyətlərin yaşadığı dövrü dəqiqləşdirmək üçün əvvəl yaşayıb yaratmış bioqrafik mənbələrə müraciət etdik. Ümumiyyətlə orta əsrlərdə hədis və sünnələrdə dəqiqliyin gözlənilməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. İlk öncə məlumatın səhih olması, kimdən götürülməsi məsələsinə fikir verilirdi. Ona görə də dövrün ziyalıları məlumat verdikləri mühəddislərin və ya digər sahədə fəaliyyət göstərmiş şəxslərin isnadını, informasiya topladığı və təhsil aldığı müəllimlərinin adlarını əsərlərində qeyd edirdilər. Şəxs adları yazılarkən onların nisbələrinin, yəni mənşəyi götürülən yerin adının düz yazılmasına da fikir verilirdi. Belə ki, yer adlarını bildirən sözlərin sait səsliəri hərəkəlməkdən başqa ayrıca sözlərlə də yazılırdı. Bu isə yazının üzünü köçürənlərin səhvinin azalması, şəxsiyyənin ad göstəricisinin gələcək nəsillərə düzgün çatdırılması amacıyla edilirdi. Yaqutun azərbaycanlı zəka sahibləri haqqında “Mucəm əl-Buldən” əsərində topladığı məlumat orijinallığı və etibarlılığı baxımından maraqlıdır. Əsərdə yer adlarının hər bir hərfinin sözlərlə ifadə edilməsi yer adının düzgün yazılması ilə bərabər şəxsiyyətlərin nisbələrinin dəqiqləşdirilməsində də böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllif XIII əsrin əvvəllərində qələmə aldığı “Mucəm əl-buldən” əsərində Naxçıvandan olan Əbülfəzl Həddad (Xudadat-?) bin Asim bin Bukran ən-Nəşəvi haqqında məlumat verərkən göstərir ki, o Gəncədə kitabxana xəzinədarı olmuşdur. “Mucəm əl-buldən” əsərində müəllif daha dörd naxçıvanlı haqqında da məlumat vermişdir. Həmin naxçıvanlıların nisbələri də ən-Nəşəvidir. Mərhum alim R.Məmmədovun gümanına görə ən-Nəşəvi nisbəli bu alimlər haqqında informasiyaya XII-XIII əsr məxəzlərində təsadüf edilməsinə baxmayaraq, onlar daha əvvəl, təxminən X-XI əsrlərdə yaşamışlar. Müəllif bu ehtimalın ortaya çıxmasını XII-XIII əsrlərdə yaşamış Naxçıvanlı alimlərin bir qayda olaraq özləri üçün nisbəni “Ən-Nəşəvi” şəklində deyil, “ən-Naxçıvani” şəklində götürmələri ilə bağlayır və əlavə edir ki, Yaqut əl-Həməvinin adlarını çəkdiyi “ən-Nəşəvi” nisbəli alimlərin XII-XIII əsrlərdə yaşamalarından məxəzlərdə heç bir məlumat yoxdur (3). Doğrudan da, hər iki müəllifin əsərində yuxarıda qeyd olunmuş naxçıvanlı ziyalıların anadan olma və ya ölüm tarixi haqqında birbaşa heç bir məlumat verilmir. Lakin buna baxmayaraq, dolaylı yolla bu naxçıvanlıların bəzilərinin yaşadığı dövrü təyin etmək mümkündür.

Əbülfəzl Həddad (Xudadat-?) bin Asim bin Bukran ən-Nəşəvi haqqında məlumat verən mənbələrdən biri də məşhur tarixçi, filoloq, mühəddis Əbu Səad Əbdülkərim ibn Məhəmməd əs-Səmaninin (1113-1167) “Kitab əl-Ənsab” (“Nisbələr kitabı”)dır (4). Bu əsərin Yaxın Şərqi, Orta Asiya, o cümlədən Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyəti böyükdür. Müəllif hədis toplamaq arzusu ilə ölkələ-

ri dolaşmış və doğma Mərv şəhərinə qayıdandan sonra şəhərlər və bu şəhərlərdən mənşeyini götürmüş ziyalılardan bəhs edən 603 vərəq həcmində olan “Kitab əl-Ənsab” ı qələmə almışdır. Tarixçi ibn əl-Əsirin yazdığına görə Əbdülkərimin çoxsaylı səyahətləri vaxtı görüşdüğü şəxslərin sayı 4000-ə çatmışdır (5). Bu o dövr üçün rekord bir rəqəm idi. Əs-Səmaninin məlumat verdiyi ziyalıların çoxu mühəddislər, sufi şeyxlər, ilahiyyatçı-alimlər olmuşdur. Ərəb Şərqində Quranı bilmək, onu təbliğ və təfsir etmək, hədisləri seçib səhih və qeyri-səhih olanları ayırmaq o qədər dərin kök salmışdı ki, alimlik əlaməti məhz bu sahələri bilən insanlara şamil edilirdi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki peyğəmbər (s.a.s) və onun tərəfdarlarının sahib olduqları elmi biliklər hər bir elmin zirvəsi hesab olunurdu. Hədis toplamaq tələbi ilə səyahətlərə çıxan əs-Səmaninin əsərində bu qəbildən olan ziyalılara üstünlük verilməsinin obyektiv səbəbi də bu idi. “Kitab əl-Ənsab” əsərində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına aid qiymətli məlumatla yanaşı bir çox azərbaycanlı, o cümlədən 4 nəfər naxçıvanlı şəxsiyyət haqqında məlumat verilmişdir (6). “Kitab əl-Ənsab” əsərində Naxçıvana səfər etməsi haqqında qeydlərin olmamasına baxmayaraq, Nəşavə haqqında verdiyi məlumat əs-Səmaninin bu şəhər və onun alimləri haqqında geniş biliyə malik olmasından xəbər verir. Əs-Səmaniyə görə “Xudadad bin Asim bin Bukran ən-Nəşəvi Bağdadda və başqa şəhərlərdə mühazirələrə qulaq asmışdır. O, Əbu Nəsr Əbdülvahid əl-Qəzvini, Həsən bin Əli və Müslim Əbdürrəhman bin Gəzv əl-Əttar ən-Nihavəndi haqqında rəvayət etmişdir. Onun, haqqında söhbət açdığı şəxslərdən biri də azərbaycanlı qazi Əbu Saleh Şüeyb ibn Saleh ibn Şüeyb ət-Təbrizi olmuşdur. Əs-Səmani yazır ki,” İbn Makula Gəncədə (mətnə Cənzə -N.Ə.) olarkən Xudadad bin Asimi dinləmişdir”. Hər iki mənbədə mövcud olan informasiya sayəsində Xudadad bin Asim ən-Nəşəvinin yaşadığı dövrü təyin etmək mümkün olmuşdur. Bu, hər iki müəllifin 3-cü bir mənbəyə- İbn Makulaya (XI əsr) əsaslanmasıdır. Ərəb ədəbiyyatı tarixində mavlə, böyük əmir, alim, tarixçi, ədib, hafiz, tənqidçi, nəssəbə (genealogiya ilə məşğul olan alim -N.Ə.) kimi məşhur olan Əbu Nəsr Əli ibn Hibbətullah bin Əli bin Cəfər bin Əli bin Məhəmməd İbn Makula (1030-1082) öz dövrünün tanınmış simalarından (7). Makula Bağdadda vəzirlər, qazilər yetişdirən hörmətli, sayılıb-seçilən bir ailənin adı olmuşdur. İbn-Makulanın “əl-Mütəlif və-1 Müxtəlif “ janrında yazdığı “əl-İkməl fi raf’i-l-irtiyəb ani-l-mu”təlif və-l-mux-təlif fi-l-əsmə və-l-kunə və-l-ənsab” (“İsim, künyə və ləqəblərdəki oxşar və müxtəliflik üzərində olan şübhələrin aradan qaldırılmasının başa çatdırılması”) əsərində ən-Nəşəvi nisbəsinin aid olduğu yerin Nəşavə şəhərinin adından götürüldüyü yazılır. İbn Makula göstərir ki, Nəşavə Arranın vilayətlərindən birinin şəhəridir. Ona Naxçıvan da deyilir. İbn Makula “ ən-

Nəsəvi “ məqaləsində üç naxçıvanlı- Harun bin Hayyan Əbu Musa, Əbu Hatim Əbdürrəhman bin Əli bin Yəhya bin Məhəmməd bin ər-Ruvvas ən-Nəşəvi və Xuzadaz bin Asim bin Bukran Əbülfəzl ən-Nəşəvi haqqında məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut əl-Həməvinin Həddad (Xudadat-?) kimi qeyd etdiyi adı İbn Makula Xuzadaz şəklində yazır. Xuzadaz bin Asimin rəvayət etdiyi şəxslərin adını əs-Səmani olduğu kimi vermişdir, təkcə Əbu Nəsr Əbdülvahid ibn Hübeyra əl-Qəzvininin adını daha qısa variantda qələmə almışdır. İbn Makulanın Xudadad bin Asim ən-Nəşəvi haqqında Yaqut əl-Həməvidə və əs-Səmanidə olmayan daha bir məlumat vardır. Bu məlumata görə Xuzadaz ən-Nəşəvi Əbu Nasr əl-Hüseyn bin Əli ibn Cəfər ən-Neyrizidən (Neyriz-Şirazda vilayətlərdən biri) hədis söyləməsidir. İbn Makula əlavə edir ki, Xuzadaz ən-Nəşəvi onun haqqında bizə hədis söyləməklə bərabər izahını da vermişdir (8). Bu məlumat onu deməyə əsas verir ki, Xuzadaz bin Asim Ən-Nəşəvi İbn Makulanın yaşadığı dövrdə, yəni Yaqut əl-Həməvidən iki, Əs-Səmanidən bir əsr əvvəl yaşamışdır. Bu, bir daha görkəmli alim Bartoldun fikrinin təsdiqinə bəriz nümunədir: “...Əgər bir müəllifin X əsrdə, digərinin XI əsrdə yazdığını biliriksə, bu heç də o demək deyil ki, ikincinin məlumatı birinciyə nisbətən daha sonrakı dövrə aiddir. Demək olar ki, bütün müəlliflər heç bir mənəbə və tarix göstərmədən kitablardan yazırlar, çox zaman da elə olur ki, XI əsrdə yazılmış əsərdə X əsrdə yazılmış əsərə nisbətən daha erkən mənəbdən istifadə edilir (9).

Yaqut əl-Həməvinin məlumat verdiyi digər bir şəxs Əl-Müfərric ibn Əli Abdulla ən-Nəşəvi və onun atası “Əl-Muşkani” ləqəbli əl-Hafiz Əbu Abdulla əl-Müfərric ən-Nəşəvidir. Yaqut əl-Həməvinin yazdığına görə Əl-Müfərric hədis hafizlərindən və fəqihlərin tanınmış simalarından biri olmuşdur (10). O, Əbüllabbas ən-Nibhani ən-Nəşəvi və onun timsalında (nəzərində) öz ölkəsinin şeyxləri haqqında məlumat vermişdir. Əs-Siləfi onun atası haqqında söhbət açmışdır. Bu məlumatdan görüldüyü kimi, Yaqut əl-Həməvi bu şəxsiyyət haqqında məlumatı Əs-Siləfidən əxz etmişdir. Əldə etdiyimiz “Mucəmə əs-Səfər” əsərinin Azərbaycana aid hissəsinin tədqiqi zamanı bu məlumat bir daha təsdiqləndi. Məlum oldu ki, çox hörmətli şeyxlərdən hesab olunan Əbu Tahir əl-Siləfinin (1085-1180) hədis tələbi ilə səyahət etdiyi şəhərlərdən biri də Naxçıvan olmuşdur (11). Əbu Tahir əs-Siləfi Naxçıvana səyahəti vaxtı əl-Müfərric ən-Nəşəvi ilə görüşmüşdür. Bu görüş vaxtı əl-Müfərric öz atası “əl-Muşkani” ləqəbli Nəşəvə həfizi Əbu Abdulla və onun şeyxlərinin verdiyi fayda haqqında danışmışdır. Əs-Siləfi davam edərək yazır ki, Əbu Abdulla Əbül-Müfərric hədis hafizlərindən və fəqihlərin əyanlarından olmuşdur. Daha sonra əl-Müfərric ən-Nəşəvi Əbül-Abbas ən-Nibhani ən-Nəşəvi və onun simasında öz şəhərinin

şeyxləri haqqında onu məlumatlandırmışdır (12).

Əs-Siləfi demək olar ki, bir əsr ömür sürmüş, sinli yaşında - 95 yaşında vəfat etmişdir (13), lakin onun ölkələri dolaşdığı vaxtın 1117-ci ilə qədər davam etdiyini nəzərə alsaq, Əbu Abdullanın XI əsrin sonu və ya XII əsr əvvəllərində yaşadığını qəbul etmiş olarıq.

Yaqut əl-Həməvi Gəbələ şəhərinə aid edilən və əi-Qəbəli nisbəsi ilə tanınan Əbu Bəkr Məhəmməd bin Ömər ibn Hafs əl-Hökm əs-Suğri haqqındakı məlumatı əs-Səmanidən götürdüyünü qeyd etmədiyinə görə ilk baxışdan əl-Qəbəlinin onunla bir vaxtda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi qənaətinə gəlmək olar. Lakin əs-Səmaninin “əl-Ənsab” əsərini tədqiq edərkən, burada Əbu Bəkr əl-Qəbəli haqqında məlumata rast gəldik. Məlum oldu ki, əs-Səmaninin məlumatı Yaqutun məlumatına nisbətən daha genişdir. Bununla bərabər bu arada daha bir məlumatı da dəqiqləşdirə bildik. Yaqut məlumat verir ki, əl-Qəbəli indi haldan düşmüşdür (qocalmışdır-N.Ə.). Lakin bu məlumatın hansı mənbədən götürdüyünü göstərmir. əs-Səmani isə yazır ki, bu məlumat əd-Daraqutniyə məxsusdur. Nəzərə alsaq ki, əd-Daraqutni (ö.385/995) X əsrdə yaşamışdır, onda bu şəxsiyyətin də X əsr alimlərindən olduğu qənaətinə gəlmək olar. Digər tərəfdən əs-Səmani “Qəbəli” nisbəsinin hansı şəhərə aid etməsini verərkən çətinlik çəkmiş, ya da dəqiqləşdirmə aparmaq məqsədilə bu yerin hara aid edilməsini “.....” ağ qoymuşdur. Lakin Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-Buldən” əsəri mədəniyyət tarixindən daha çox tarixi- coğrafi əsər olduğuna görə o, bu yeri dəqiqləşdirərək buranın Qəbələ şəhəri olduğunu və onun Dərbənd yaxınlığında Ənuşirvanın atası Qubad şah tərəfindən əsası qoyulan qədim şəhər olduğu vurğulayır.

Digər alim Əbu Bəkr Əhməd bin Harun bin Ravh əl-Bərdicini Yaqut əl-Həməvi hafiz (Quranı əzbər yadında saxlayan) adlandırmışdı. Yaqut əl-Həməvi Həməzə ibn Yusif əs-Səhminin dili ilə əd-Daraqutniyə əsaslanaraq inamı dağ kimi olan Əbu Bəkr Əhmədi hədis elminin dayaqlarından hesab etmişdir. O, h.301-ci il ramazan ayında (914,mart/aprel) vəfat etmişdir. Əbu Bəkr Harunun nisbəsini dəqiqləşdirmək üçün Əl-Hakim Əbu Abdulla və əs-Səmaniyə müraciət edək.

Bu janrda, yəni bioqrafik janrda yazan müəlliflər adların və nisbələrin yazılışına və nisbələrin hansı yerə mənsub olmasına xüsusi fikir verirdilər. Buna görə də ya Əhməd ibn Harunun adının bir hissəsi olan əl-Bərdici sözünün yazılışındakı olan saiflərin adları yazıldıqdan sonra bu sözün hansı yer adından götürüldüyü açıqlanır. Əbdulkərim əs-Səmaninin verdiyi məlumata görə Azərbaycanın uzaq şəhəri olan Bərgiclə Bərdə arasındakı məsafə 14 fərsəxdir (təqribən 90-100 km.-N.Ə.). Bağdaddakı Dəclə çayı kimi böyük olan Kür adlı çayla əhatə olmuşdur. Həmin məlumatdan Yaqut əl-Həməvi də öz coğrafi lüğətində istifadə etmişdir. Bu informasiyanın mənbəyi isə Əbu

Bəkr Məhəmməd bin Əli əs-Sabuni əl-Bərdəiyə məxsusdur. Əs-Səmani yazır: Əbu Bəkr Məhəmməd bin Əli əs-Sabuni əl-Bərdəinin belə dediyini eşitmişəm: “Mən ondan Bərdə və Bərdic haqqında soruşanda dedi: “Bərdədən Bərdicə 14 fərsəkdir, Bərdicin kənarından Bağdaddakı Dəclə kimi böyük olan Kür çayı axır”(15). Əs-Səmani onu Nişapurlu Hafiz də adlandıraraq 10-a qədər alimdən dərs aldığı vurğulayır.. Onların arasında Əbu Zur”a əd- Dimeşqi (ö.281/894), Nasr bin Əli əl- Cəhdami kimi alimlər olmuşdur. Əs-Səmani qeyd edir ki, X əsrin ilk illərində yəni 303-cü ildə ruhani rəhbərimiz (məşəyixunə) Əbu Hafiz Əbu Əli Məkkədə Əbu Bəkr əl-Bərdicinin mühazirələrini dinləmişdir. Mən belə düşünürəm ki, o Məkkə yaxınlığında olmuş, Məkkədə vəfat etmişdir. “Alimlər arasında onun haqqında geniş bilgi olmuşdur” ifadəsi isə elm aləmində bu şəxsiyyətin böyük nüfuzu olması qənaətinə gətirir. “Əl-Ənsab” əsəri onlardan Əbül-Abbas əl-Valid bin Bəkr əl-Əndəlusini misal gətirir. Hafiz Əbu Abdulla əl-Hüseyn bin Abdulla bin Bukeyr demişdir: “Öyrəndim ki, bəzi hafizlər Əhməd ibn Harunun Bərdəli olmasını inkar edirlər, o bərdəli bərdiclidir. Ondən hədis öyrənən bir çoxları, o cümlədən Əbu Şeyx əl-İsfahani onu əl-bərdəli kimi qələmə verir”. Bizcə onun nisbəsi haqqında daha doğru məlumatı Əl-Hakim Əbu Abdulla (ö. h.405/1095) “Nişapur tarixi” əsərində tapmaq olar. Nişapurlu hafiz Əbu Abdulla qeyd edir ki, Azərbaycandan olub Bərdə və Bərdic şəhərlərinin hər ikisini nisbə kimi götürmüş fiqh alimi Əbu Bəkr Əhməd bin Harun bin Ravh Əl-Bərdə əl-Bərdicinin anadan olduğu yeri Bərdic hesab etmək olar. Bərdə şəhəri isə Arranın paytaxtı kimi tanınmış şəhər olduğu üçün bu şəhərin adını da alim özünün ikinci nisbəsi kimi qəbul etmişdir.

Azərbaycanlı alim İbrahim bin Məhəmməd əl-Cənzi haqqında bəhs edən Əs-Səmani bu nisbənin Cənzəyə (Gəncə-N.Ə.) aid olduğunu yazır (16). Əs-Səmaniyə görə” hədisin mənalari haqqında yazmış İbrahim əl-Cənzi şəfi məzhəbli fəqihdir. Ləyaqətlidir. İki ildir ki, vətəninə getmişdir. Onun vəfat etməsi xəbəri mənə çatıb”. İbn Makula da bu şəxs haqqında eyni məlumatı verir (17). Hər iki müəllif bunu əd-Daraqutnidən (918-995) əxz etdiklərini yazırlar. Buna görə də İbrahim bin Məhəmməd əl-Cənzinin X əsrdə yaşayıb yaratdığı qəbul etmək olar.

Beləliklə, Yaqut əl-Həməvinin məlumatlarını əsas götürərək, Əs-Səmani, İbn Makula və əs-Siləfi, əl-Hakim Əbu Abdulla, əd-Daraqutni kimi ərəbdilli bioqrafik mənbələrin yazdıqlarını da əlavə etməklə bəzi azərbaycanlı alimlər haqqındakı məlumatı dəqiqləşdirmək mümkün oldu.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:

1. Əliyeva N. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı, 1999, s.5.
2. Крачковский И.Ю. Арабская географическая наука. Избр. соч.: т. 4, М.-Л., 1957, с. 339.
3. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1977, s. 141- 142.
4. Əliyeva N. Əbdülkərim əs-Səmani və onun elmi irsi. AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, №5-6, 2005, s.239.
5. İbn əl-Əsir. Kitab əl-Kamil fi-t-tərix, XII c., Beyrut, 1977, s. 151-152.
6. Əbdül Kərim əs-Səmani. Kitab əl-Ənsab. V c., Beyrut, 1998, s.387-388.
7. Əliyeva N.A. İbn Makula (1030-1082) və onun “əl-İkməl” əsəri.// Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2008, s.27.
8. İbn Makula. Əl - İkməl fi raf’i -1- irtiyəb an-il-mütəlif və-1-müxtəlif fi-1-əsmə va-1-kunə va-1-ənsab. Beyrut, 1990, I c., s.544.
9. Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа. Сб. Турмения, т. 2, Л., 1929, с. 16.
10. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-Budən, Beyrut, 1977, V c., səh. 278.
11. Əbu Tahir əs-Siləfi. Mucəm əs-Səfər.//www. Mostafa com.№1283.
12. Yenə orada.
13. Əliyeva N.A. Əbu Tahir əs-Siləfi və Şirvanın bəzi görkəmli şəxsiyyətləri.// Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2006, s.27.
14. Əs-Səmani. Əl-Ənsab, I c., s.328-329.
15. Yenə orada, s.329.
16. Əs-Səm’ani. Əl-Ənsab. Beyrut, 1998, II c., s.....
17. İbn Makula. Əl - İkməl fi raf “ i - 1 - irtiyəb an-il-mütəlif və-1-müxtəlif fi-1-əsmə va-1-kunə va-1-ənsab. Beyrut, 1990, III c., s.49.

Наргиз Алиева

К уточнению сведений о некоторых образованных азербайджанцах

Резюме

В статье дана информация о некоторых азербайджанских ученых-выходцах из Нахчывана, Барды, Габалы и Гянджи. Путем привлечения трудов таких авторов, как ас-Самани, ал-Хаким Абу Абдулла ан-Нишапури, Ибн Макула, ас-Силафи и ад-Даргутни, уточнена информация об этих авторах.

Nargiz Aliyeva

For specifying of the data about educated azerbaijanies.

Summary

There are given an information about Azerbaijan sciences-Nikhichevanian, Barda, Gabala and Ganja by origin, in the article. There are specified an information about these authors by involving the works of the authors like as -Samani, al-Khakim Abu Abdullah an-Nishapuri, Ibn Makula, as-Silafi and ad-Darakutni.

Самир Мамедов

**Некоторые вопросы использования
конницы в военной стратегии государства
Ширваншахов в IX - начале XIII веков**

Одним из крупных и развитых феодальных государств на Южном Кавказе в IX - начале XIII веков было государство Ширваншахов, которое временами являлось также определяющей и влиятельной силой во всем регионе. Власть Ширваншаха в отдельные исторические периоды распространялась не только на Арран и Мугань, но и ещё дальше за этими пределами и, как отмечается в источнике времени, он был “царь Ширвана и Приморья от Дербента до Халхала (близ Ардебиля)” [1]. Этому Ширванское государство было обязано, прежде всего, своей эффективной военной организацией. В рассматриваемый период войско Ширвана состояло из регулярного войска “аскар” (ар.), включающего конницу и пехоту, вспомогательного войска “джунд” (ар.), гвардии и дворцовой охраны - “гуламов”, вспомогательных отрядов, пограничных войск, в состав которых входили сменные отряды “наубатийа”, конные отряды для рейдов “сарийа” и гарнизоны крепостей “хафиза”, а также инженерных подразделений. Кроме того, государство Ширваншахов располагало и боеспособным военно-морским флотом. В случае войны войско могло быть усилено добровольцами, пришлыми и наёмниками. В составе войска большое идеологическое значение имела деятельность военно-религиозных лиц: проповедников, казийи ал-аскероов (войсковые казийи - т.е. военные судьи), чтецов Корана (*курра*), газиев - борцов за веру, ведущих газават, т.е. “священную войну” [2, 3].

Определяющую роль при создании такого войска имела военная стратегия, которую избирали Ширваншахи при руководстве своими войсками и при ведении войн. Геостратегическое расположение Ширвана вынуждало строить здесь многочисленные оборонительные сооружения и, в том числе защитные стены и валы, с целью прикрыть се-

верное и северо-западное, наиболее угрожаемые направления от вражеского нашествия. Поэтому ещё Сасанидами стали возводиться грандиозные оборонительные укрепления, которые в своей совокупности являлись единой, глубоко эшелонированной системой обороны. В связи с этим и, исходя из имевшегося в то время военного потенциала страны, оборонительный фактор в военной стратегии Ширванского государства имел предопределяющее значение. Поскольку роль пехоты при обороне этих укреплений была решающей, в ширванском войске она и была преобладающим родом войска и являлась одной из самых боеспособных на всем Южном Кавказе. Боевые качества ширванской пехоты были настолько высоки, что Катран Табризи счел необходимым это особо подчеркнуть [4]. Вместе с тем, в военной стратегии государства Ширваншахов значительное место отводилось и коннице, как маневренной силе, способной как отдельно, так и во взаимодействии с пехотой наносить сокрушительные удары по противнику. Вовсе не случайно, что Сасаниды содержали в Албании 10-тысячный мобильный конный корпус - самую мощную конную группировку на всем Кавказе [5].

Конница Ширванского государства состояла из тяжелой, облаченной в броню и легкой, снаряженной кожаными доспехами, шлемами и иногда щитами. Отличительной чертой ширванского тяжеловооруженного всадника - катафрактария были доспехи как на нём самом, так и на его коне. Среди разных доспехов тяжеловооруженного всадника наибольшее распространение получил джошан, изготавливаемый из пластинчатой брони [6]. Вооружение такого всадника состояло из кинжала, меча или палаша, копья или дротика, палицы или булавы, лука и стрел. Указанные виды оружия применялись поэтапно. В начале боя применялись дистанционные виды, всадники стреляли из луков, бросали дротики, при приближении к противнику применялись копья, после чего использовалось оружие ближнего боя: мечи, булавы и кинжалы [7]. Тяжеловооруженная конница Ширвана, так же как у персов, считалась главной и лучшей частью конного войска [8]. В её составе существовали отряды “ахл ас-суфуф” (ар. *احل الصفوف*) или “а`йан ас-суфуф” (ар. *اعيان الصفوف*), т.е. “знать рядов”. Это были наиболее подготовленные и хорошо вооруженные подразделения представителей знати, которыми обычно укреплялся центр войска. В войсках государства Ширваншахов, согласно “Тарих ал-Баб” - это “а`йан

аскар Шарван”, т.е. “знатные люди ширванского войска” [9]. “Ряды” также дополнялись гвардейцами - гулами и слугами-телохранителями [10]. Некоторыми исследователями выдвигались предположения, что вместо “суфуф” следует читать “сунуф” - (“виды”, “разряды”), что, на наш взгляд, не может быть серьёзным аргументом, ведь в источниках указывается именно “ас-суфуф”, а не “сунуф”. Кроме того, основой термина является прежде всего её религиозная составная, в которой заключен коранический смысл. Речь идет о боевых рядах верующих, указанных в Коране (сура 61: “Боевой ряд” سورة الصف): “Поистине, Бог любит тех, Кто на пути Его сражается единым рядом, Сплоченным в прочное строенье” (61/4) [11]. В сборнике Мас`уда ибн Намдара имеются стихи, которые посвящены свадьбе его брата, где отмечается, что “приглашенные на свадьбу “люди рядов” (ахл ас-суфуф) составили “большое войско” جيش عظيم (“джейш азым” - ар.) [12]. Нахождение знати в конном войске, причем в тяжелой коннице, явление довольно типичное для средневековья. Например, в VII в. в тяжелой коннице персидского войска служили представители высшего слоя персидской знати (васпухары и вазурги) и верхушка азатов (мелкая служилая знать и представители привилегированного слоя рядового, незнатного свободного населения Ирана), остальная же, основная часть конницы набиралась из сословия асаран (буквально “всадники”, социальная группа в Иране - воины) [13]. Таки ад-Дин Ахмед ибн Али ал-Макризи, автор XII в., описывая мамлюкское войско Египта, отмечает, что большая часть его “из купленных мамлюков, и у них разряды, к самому важному из которых относятся эмиры, обладавшие сотней всадников и командовавшие тысячей, и из этого разряда выходит большая часть их наместников, и некоторые из них иногда имеют на десять или двадцать всадников более положенного” [14]. Даже в XVII веке в русской войске, в коннице, дворяне составляли первый и самый важный её разряд. К ним принадлежали все знатнейшие княжеские и древние боярские роды, они соответствовали феодально-рыцарскому дворянству западно-европейских армий в XIV, XV и даже в XVI столетиях и являлись на службу в войске на собственных лошадях, в собственном полном вооружении, в сопровождении своих вооруженных слуг и с продовольственными запасами на весь поход для себя и своих людей и лошадей [15]. По сути дела, “айан ас-суфуф” - это рыцари - тяжеловооруженная конница феода-

лов, катафрактарии. Эпоха средневековья - расцвет восточного и в том числе, ширванского рыцарства. Это - привилегированная каста феодального общества начала формироваться как сословие еще в период раннего средневековья и окончательно оформилась в рассматриваемый период. Однако, как представляется, особый вид восточного рыцаря - его тюркский тип, нашедший своё отражение в различных "Огузнаме", сформировался намного раньше. В героическом огузском эпосе "Китаби-Деде Коркут" таким образцом тюркского рыцаря является Газан хан. Тот факт, что в битвах восточные рыцари отказывались сражаться с простолюдинами и с тем, кто был вооружен как пехотинец, в эпосе нашел своё отражение в том, что Газан хан не хочет брать с собой битву пастуха, боясь насмешек беев: "...беки огузов будут издеваться надо мной, будут говорить: "если бы с Газаном не было пастуха, он не одолел бы гяуров"" [16].

Основным оружием легкой конницы были лук со стрелами и арканы, которыми легковооруженные всадники владели мастерски. Легкая конница была способна наносить быстрые молниеносные удары, осыпать противника градом стрел и так же стремительно отступать при необходимости. Кроме того, она обеспечивала ту маневренность, которой не хватало тяжелой коннице, являющейся по сути "пробивной" частью конного войска, задача которой была сокрушить вражеский центр. По всей видимости, легкая конница в ширванском войске была представлена тюркскими отрядами, состоящими на службе у Ширваншаха. Так, имеются сведения о том, что при правлении Фахр ад-Дина Фарибурза (1063-1096) в ширванских войсках имелись отряды тюрков, например, отряды Айн ад-Дина Алтунташа и его сына Алпкуша [17].

Касаясь численности конницы Ширванского государства, следует отметить известную скудость сведений в источниках по данному вопросу, имеются лишь отрывочные сведения, позволяющие делать некоторые выводы. При этом с успехом можно использовать некоторые религиозные положения о численности воинских подразделений в трудах мусульманских военных теоретиков и правоведов-богословов рассматриваемого периода, например, ал-Маверди (X в.), ат-Тарсуси (XII в.), ал-Харави (ум. в 1215 г.), Шариф Мухаммад Мансур Мубаракшаха (начало XIII в.) и других [18, 19, 20]. Некоторые сведения о необходимой численности войска содержатся в одном известном ха-

дисе о Пророке (с.а.), где указывается следующее: “Самое лучшее из войск то, которое насчитывает четыре тысячи. И никакая сила не сможет разгромить 12.000 единомышленников - кавалеристов” [21]. Как видно из приведенного текста, основная тактическая единица конного войска это - 4 тысячи всадников, три таких соединения уже составляли конное войско - самое крупное конное соединение. Именно такой численности, на наш взгляд, и было самое крупное конное соединение мусульманского Востока в рассматриваемый период. Изложенное подтверждается военными реалиями того времени. В период начала арабских завоеваний в ряде случаев на территории Ширвана и, Азербайджана в целом, действовали войсковые соединения арабских войск в составе четырех тысяч человек. Так, в первые годы арабских завоеваний в 643-644 г.г. в армии ал-Валида были такие полководцы как Салман ибн Рабиа и Абдаллах ибн Шубайл, которые действовали во главе соединений в четыре тысячи человек в Мугани, Бадре, Тайласане, Дербенте [22, 23]. В другом случае численность авангарда ал-Валиди, возглавляемая Салман ибн Рабиа, составляла 12 тысяч человек [24]. Когда против арабского владычества возмутился правитель (вали) Тифлиса Исхак б. Исмаил, халиф направил на борьбу с ним “12 тысяч хорошо снаряженных конников, приказав вступить в борьбу с Исхаком и прекратить беспорядки” [25]. Ахмад ибн А`сам ал-Куфи, автор IX в. писал, что Ал-Хараша “произвел смотр войскам и перед ним прошли четыре командующих во главе четырех тысяч воинов, которые были в боевой готовности и во всеоружии” [26]. Русский исследователь З.И.Ямпольский, со ссылкой на Ибн ал-Факиха, арабского автора IX в. указывает, что в VII в. численность войска, направленного в Азербайджан составляла всего 4000 тысячи человек [27]. Албанский историк Моисей Каганкатвази, описывая вторжение арабов на Албанию, также указывает численность арабской конницы как 12 тысяч [28]. В ряде случаев численность отдельных частей войска также могла составлять четыре тысячи воинов. Так, по сообщению ан-Насави (начало XIII в.), хорезмшах Джалал ад-Дин, направил в Исфахан авангард (йезак) численностью в 4 тысячи всадников [29]. Именно такое количество для войсковой единицы предлагает Юсиф Баласагунлу (XI в.) в своём знаменитом сочинении “Кутадгу билик”: “Управишься с боем, владея двенадцатитысячным строем”. Изрек муж, познавший в бою торжество: “Четыре тысячи

нужно всего!” [30]. С точки зрения уяснения количественного состава соединения более удачным, на наш взгляд, является азербайджанский перевод:

2334 “Təcrübəli bir hərbi demişdir ki,
On iki minlik qoşun da böyük qüvvədir.

2335 Ordular yenmiş qəhrəman isə
Mənim üçün dörd min əsgər tam bir ordudur - demişdir [31].

В данном случае Юсуф Баласагунлу исходил из принятых в то время религиозных положений, предусматривающих, что наиболее боеспособным тактическом плане, а также в смысле управления и мобильности войском, т.е. тактической единицей является войсковое соединение численностью в 4 тысячи, а самым крупным войсковым соединением - 12 тысяч всадников. Аналогичные сведения имеются и в других источниках и в целом, можно считать установленным тот факт, что наиболее принятым была тактическая единица в четыре тысячи воинов.

С учётом изложенного, кажется вовсе не случайным количество лошадей из стратегических конских резервов государства Ширваншахов. Когда в ноябре 1066 года в связи с вторжением сельджукских войск Кара-Тегина положение в стране приняло угрожающе-опасный характер, ширваншах Фарибурз отослал свои табуны (*хашар даваббихи*) в количестве свыше 4 тысяч кобыл в Маскат [32]. Кстати, именно это количество стратегических конских резервов отмечается в хадисе, приводимом автором “Китаб ал-Харадж” Абу Юсуфом (VII век): “...У Умара б. ал-Хаттаба было четыре тысячи коней, клейменных для надобностей священной войны; если получаемое человеком жалование было несколько мало или он вообще находился в нужде, Умар дарил ему такого коня и говорил ему: “Если ты его заездишь или погубишь его тем, что не будешь достаточно кормить и поить, ты за него ответишь, если же ты на нем будешь сражаться и он погибнет в бою или же ты сам будешь убит, на тебе не будет лежать никакой ответственности” [33]. На основании изложенного, можно довольно уверенно предположить, что минимальная численность конницы регулярных войск Ширвана “аскар”, не считая пограничных отрядов и гуламов, составляла примерно 4 тысяч всадников и могла усиливаться за счет других формирований.

Кроме того, разведывательные подразделения составлялись из от-

рядов в 40 всадников, а более крупные - из 400, что видно из следующего хадиса: “Пророк (с.а.) да будет над ним мир, говорит: “Лучшие друзья - это четыре человека, а лучший из дозоров - это сорок [человек]. И наилучшее в количественном отношении в легкой армии - “сарийа” (отряд) из четырехсот человек” [34]. Представляется, что численный состав сарийи, общепринятый на всем мусульманском Востоке не обошел стороной и Ширван. Об этом имеются и косвенные свидетельства в источниках. Так, в сражении между ширванцами и шакарыйцами, происшедшем в 992 году погибло 400 конников, которые по всей вероятности и были отрядом сарийи [35].

Тактика ведения боевых действий конницы Ширвана и использования её в крупных стратегических операциях складывалась непосредственно под тюркским и персидским влияниями, постепенно и в силу жизненной необходимости вбирая в себя все больше тюркских элементов, чему во многом способствовали почти постоянные войны. Так, в ходе ведения боевых действий ширванская конница могла применять весь арсенал тактических приёмов, состоящих на вооружении тюрков-кочевников: атаку лавой, в рассыпном строю, стремительную атаку с притворным отступлением и заманиванием в ловушку (*al-karr wa`l farr*), а также применение и других военных хитростей, нанесение дистанционных ударов стрелами издали, постоянная смена сражающихся свежими силами и т.д. [36; 37; 38].

В сражениях стратегического характера, когда боевой порядок ширванского войска состоял из центра, левого и правого крыльев, войска центра могли применять фронтальную атаку, а войска же крыльев в это время совершали охват и обход с флангов противника и наносили удары в его фланги и тылы [39]. Представляется, что в этом случае тяжеловооруженная конница действовала с фронта, разбивая оборону передних рядов центра противника, а легкая конница, обладающая большей маневренностью, действовала с флангов. Для проведения стратегических операций наступательного характера Ширваншахи могли привлекать войска военных союзников, как это было, например, в 1175 г., при вторжении объединенных сил русов, кыпчаков, хазар, алан и печенегов и наносить удары по противнику во взаимодействии с пехотой и флотом [40]. Следует отметить, что успех боевых операций во многом зависел также и от четкого взаимодействия легкой и тяжелой конницы.

Таким образом, конница играла важную роль в военной стратегии Ширванского государства. Тяжеловооруженная конница, являлась ударной силой конных войск, и, в основном, использовалась в крупных, стратегического характера операциях и, как представляется, применялась, в основном, при фронтальных атаках, тогда как легкая конница, обладая гораздо большими возможностями при маневрировании, применялась и для иных целей: при охватах, обходах и других маневрах. Хотя военная стратегия государства Ширваншахов носила оборонительный характер, тем не менее, конница зачастую являлась главной силой, особенно при проведении наступательных операций.

Использованная литература

1. Картлис Цховреба. История Грузии. Под ред. Р.Метревели. Тбилиси: 2008, с. 291.
2. Мамедов С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана. Баку, 1997, с. 149-152.
3. Юнусов А.С. История военного дела в Азербайджане в IX - начале XIII в.в., Рукопись дис. на соиск. уч. зв. к. и. н., Баку, 1986, с. 134-137.
4. Там же, с. 136.
5. Артамонов М.И. История хазар. С-П., 2001, с. 84.
6. Мəтмədov S.H.Cövşən. // "Azərbaycan Tarixi Muzeyi" toplusu, Bakı: 2001, s. 141-145.
7. Юнусов А.С. Военное дело в Азербайджане в XII- начале XIII вв. (По произведениям Низами). // Древний и средневековый Восток, ч. II, М.: 1985, с. 361-370.
8. Разин Е.А. История военного искусства. Т. II. Военное искусство феодального периода войны. М., 1957, с. 115.
9. Минорский Ф.В. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М., 1963, с. 52.
10. Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. Абу-Бакр ад-Дарбанди и его суфийская энциклопедия "Райхан ал-хак'ик" (XI-XII вв.). М., 2003, с. 121.
11. Коран. Перевод смыслов и комментарии В.Пороховой. М., 1998, с. 571.

12. Бейлис В.М. Из наблюдений над текстом и терминологией сборника рассказов, стихов и писем Мас`уда ибн Намдара. “Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования”. Ежегодник. 1968. М., 1970, с. 19, прим. 14.
13. Дмитриев В.А. “Всадники в сверкающей броне”. Военное дело Сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. С-Пб, 2008, с. 45-47.
14. Семенова Л.А. Салах ад-Дин и мамлюки в Египте. М., 1966, с. 183.
15. Голицын Н.С. Всеобщая военная история новых времён. Части I и II (1613-1740). С-Пб., 1878, с. 13.
16. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. В кн.: Бартольд В.В. Книга моего деда Коркута. Баку, 1999, с. 29.
17. Бейлис В.М. Из наблюдений над текстом Мас`уда ибн Намдара. Стихи и афоризмы Мас`уда ибн Намдара. // “Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования”. Ежегодник. 1970. М., 1974, с. 7, 38.
18. Имам Ебу`л - Щасан ел Маверди. Ел-Ащкаму`с - Султанийе. Исламда Щилафет ве Девлет Щукуку. Анкара: Бедир йайыневи, Истанбул, 1976.
19. Зайончковский А. О стратагемах и военных уловках по турецким источникам (трактат о военном искусстве Adab-i harb). // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М., 1974, с. 9-25.
20. Шариф Мухаммад Мансур Мубаракшах. Правила ведения войны и мужество. Душанбе, 1997.
21. Там же, с. 175.
22. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, 157 s.
23. Якуби. История. Текст и пер. с араб. П.К.Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Издание о-ва обследования и изучения Азербайджана. Выпуск IV. Баку, 1927, с. 5.
24. Vəlixanlı N.M. Там же, с. 27.
25. Минорский Ф.В. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: 1963, 265 с. без араб. текста.
26. Ахмад ибн А`сам ал-Куфи. Книга завоеваний. (Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв.) Пер. с араб. яз. З.М.Бунятова. Баку, 1981, с. 31.

27. Ямпольский З.И. Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана. // Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962, с. 32-43.
28. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z.Bünyadovundur. Bakı, 1993, s. 197.
29. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Баку, 1973, с. 81.
30. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Пер. С.Н. Иванова. М., 1983, с. 192.
31. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik-xoşbəxtliyə aparan elm. Tərcüməçilər: K.Vəliyev, R.Əsgər. Bakı, 1994, s. 81.
32. Минорский Ф.В. Там же, с. 58.
33. Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж. Мусульманское налогообложение. Пер. с араб. и комм. А.Э.Шмидта. С-Пб, 2001, с. 82-83.
34. Шариф Мухаммад Мансур Мубаракшах. Там же, с. 175.
35. Минорский Ф.В. Там же, с. 52.
36. Зайончковский А. Там же, с. 11.
37. Мамедов С.Г. Там же, с. 210.
38. Юнусов А. С. Военное дело тюрок в XI в. (По словарю Махмуда ал-Кашгари). // Hərbi bilik. 1993, № 3, с. 87.
39. Məmmədov S.H. “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanları və hərbi hüquq ənənələri. // Hərbi bilik, 2004, № 2, s. 49-52.
40. Əliyev N.A., Əhmədov S.Ə. Şirvanşahlar dövlətinin hərbi-dəniz donanması (IX-XIII əsrlər). Bakı, 2003, s. 97-103.

Samir Məmmədov

IX - XIII əsrin əvvəlində Şirvanşahlar dövlətinin hərbi strategiyasında atlı qoşunun istifadəsinin bəzi məsələləri

Xülasə

Məqalədə IX - XIII əsrin əvvəlində Şirvanşahlar dövlətinin hərbi strategiyasında atlı qoşunların istifadəsi məsələləri açıqlanaraq, onun tərkibi, komplektləşdirilməsi, döyüş zamanı olan rolundan və yetirilən funksiyalarından bəhs edilir. İlk dəfə olaraq “əyan əs-sufuf” adlı terminlərin hərbi və dini mənaları göstərilir. Şirvanşahlar dövlətinin atlı qoşunun sayına gəldikdə, müəllif bunun həmçinin dini müddəalarla bağlı olduğunu hesab edir.

Samir Mamedov

Some questions of use of a cavalry in military strategy of the Shirvanshachs army in IX - the beginning of XIII century.

Summary

In article questions of use of a cavalry in armies of the Shirvan state (pre-mongolian period), in particular, structure, number, acquisition and its role are considered at conducting operations according to its military strategy.

Such divisions of the Shirvan army as the “ayan as-sufuf” (“the nobility of the army numbers”) for the first time reveal, and reveals religious sense of this military term. Besides, at analysis of number of a cavalry the attention to religious interpretation also is paid at acquisition of military divisions.

Səbuhi Əhmədov

**Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasına
yeni daxil olmuş silah komplekti barədə**

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 700-dən artıq eksponatdan ibarət silah kolleksiyası yeni alınmış silahlar hesabına daim zənginləşir. Təqdim olunan məqalədə 2008-ci ildə Muzey tərəfindən Bakının antikvar dükanlarının birindən əldə olunmuş silah komplekti barədə söhbət açılır. Məqalənin məqsədi komplektə daxil olan silahların təsvirini vermək, onların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə hansı tarixi dövr və ölkəyə məxsus olmasını öyrənmək və bununla da, muzeydə hansı sərğilərdə istifadə olunması barədə fikir söyləməkdir.

Silah komplektinə iki ədəd dəbilqə, hərəsindən bir ədəd nizə ucluğu, xəncər, döyüş bıçağı, təbərzin, şeşpər daxildir. Komplektə daxil olan silahlar Muzeyin Silahlar və Bayraqlar Fondunda (daha sonra - SBF) saxlanılır.

Silah komplektinin əsasını iki metal dəbilqə təşkil edir. Birinci dəbilqə (SBF, inv. № 3170) metal yarımkürə, onun başına taxılmış ucluq və qabaq tərəfinə taxılmış burunluq və borulardan ibarətdir. Yarımkürənin diametri 19 sm, dəbilqənin ümumi hündürlüyü (ucluqdan halqalı torun qurtaracağınadək) 58,5 sm-dir.

Dəbilqənin yarımkürə hissəsi döymə üsulu ilə poladdan hazırlanıb. Üst tərəfdəki 2 naxışlı medalyonda oyma üsulu ilə nəbati ornamentlər arasında süjet (ördəyəbənzər quşu parçalayan şahin) təsvir edilmişdir. Yarımkürənin iç tərəfi hamardır, ucluğun, burunluğun və boruların birləşdirildiyi pərçimlər açıq görünür. Dəbilqənin haşiyəsində xırda dəliklər mövcuddur ki, onlardan da halqalı tor asılmışdır. Halqalı torun alt hissəsi üçbücaq formasında kəsilmişdir.

Ucluğun alt hissəsi kürəvari, üst hissəsi dördkünc şiş formasındadır. Ucluq dəbilqənin üstündə olan maili dayağa şurup vasitəsi ilə taxılıb.

Burunluğun dayağı çərçivə formasındadır və dəbilqəyə pərçimlənib. Burunluq polad çubuqdan ibarətdir və dayaqda şurup vasitəsi ilə oturub.

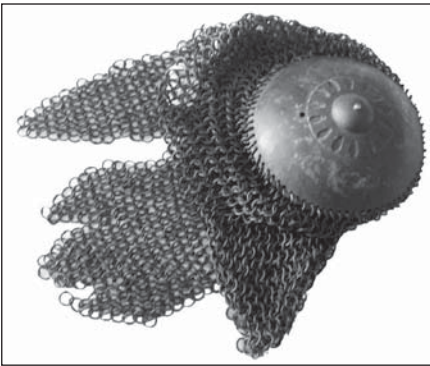
Burunluğun aşağı və yuxarı çıxıntıları gül formasında kəsilmiş, hər ikisinin daxilində nəbati ornamentlər mövcuddur. Orta Asiya və Şimali Hindistan ərazilərində düzəldilmiş dəbilqələrin burunluq hissələrinin çıxıntılarının naxışları kəsmə və oyma üsulu ilə hazırlanırdı (Azərbaycan, İran, Türkiyə dəbilqələrində əsasən qravvura üsulu ilə işlənir).

Yarımkürənin qabaq tərəfində, burunluğun iki tərəfində iki boru mövcuddur (diametri 0,5 sm, uzunluğu 6 sm). Borular lələklər taxılmaq üçün nəzərdə tutulmuş və yarımkürəyə iki pərçim vasitəsi ilə birləşdirilmişdilər.

Növbəti dəbilqə (SBF, inv. № 3163) döymə üsulu ilə poladdan düzəldilmiş dəyirmi qabarıq lövhə və onun alt hissəsinə bərkidilmiş halqalı tor- bərmdən ibarətdir. Bu tip dəbilqə “misri dəbilqə” növünə aid edilir. Lövhənin diametri 19 sm, dəbilqənin ümumi hündürlüyü (ucluqdan halqalı torun qurtaracağınadək) 44 sm-dir. Dəbilqə yaxşı vəziyyətdədir, bərmin halqaları azca paslanmış. Qeyd etmək lazımdır ki, lövhə olduqca qalın (1,5 mm) və möhkəmdir. Bərmin asılması üçün lövhənin haşiyəsi boyunca dəliklər qoyulub. Bərmin halqaları sıx toxunub, halqalar yastıdır, onların ucları mil vasitəsi ilə birləşdirilib. Lövhənin orta hissəsində qabarıq çıxıntı, onun altında isə yan tərəfləri şüa şəklində kəsilən dəyirmi lövhə mövcuddur. Məhz belə qabarıq hissə və kəsikləri olan lövhə bu tip misri dəbilqəni Orta Asiya ustalarının əl işi kimi göstərir. Zənnimizcə, bu cür çıxıntı və lövhə ümumiyyətlə Orta Asiya dəbilqələrinin seçilmə xüsusiyyəti sayıla bilər, çünki onların ilkin formaları VII əsrə aid edilən Əfrasiyab divar rəsmlərində görmək mümkündür (1).

Şəkil 1. Dəbilqə

Şəkil 2. Misri dəbilqə

Özbəkistan ərazisində yaradılmış Teymurilər və Şeybanilər dövlətlərinin rəsamları tərəfindən işlənmiş miniatür rəsmlərində hər iki dəbilqənin təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Səmərqənd miniatür məktəbinə aid edilən “Heyrət əl-əbrar” (XV əsr; hal-hazırda Britaniyanın Oksford şəhərində,

Şəkil 3. Nizə ucluğu

Bodley kitabxanasında qorunur) əlyazmasının “İki sevgili” miniatüründə oxşar dəbilqələr mövcuddur

(2). Dəbilqə istehsalı silahsızlığın ən çətin növlərindən sayılır və dəbilqə ustaları çox yüksək qiymətləndirilirdilər. Əmir Teymur işğal etdiyi ölkələrdən Səmərqəndə köçürdüyü ustalar sırasında məhz dəbilqə və zireh düzəldən ustaların işi ilə xüsusi maraqlanırdı. İspan səyyahı Rui Klavixo (XV əsr) göstərir ki, hər dəfə Səmərqəndə qayıdarkən, Əmir Teymur onun ölkədə olmadığı müddətdə Səmərqənd ustalarının düzəltməyi silahları nümayiş etdirməyi tələb edirdi. Bu silahlar sırasında “çox gözəl düzəldilmiş, qırmızı mahud parça ilə bəzədilmiş zirehlər və çoxlu dəbilqələr vardı” (3). XVI əsrin 40-cı illərinə aid “Sultan Mahmud Qəznəvinin səlcuqlarla döyüşü” miniatüründə, həmçinin

Şəkil 4. Xəncər

Şəkil 5. Döyüş bıçağı

XVII əsrin 20-ci illərində Şərəfəddin Əli Yezdinin üzü köçürülmüş “Zəfərnəmə” əsərinə aid “Əmir Teymur tərəfindən Heratın mühasirəsi”, “Seistan qapıları önündə döyüş”, “Teymurun Moğolustana yürüşü” miniatürlərində (hal-hazırda bu miniatürlər Özbəkistan EA Şərqsünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar Fondunda qorunur) oxşar dəbilqə təsvirləri mövcuddur (4). Rusiyanın Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kitabxanasında qorunan Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin nüsxəsinə XV əsrin 80-ci illərində Heratda və XVI əsrin 70-ci illərində Xorasanda çəkilmiş miniatürlərdə oxşar dəbilqə təsvirlərini görmək mümkündür (5).

Nizə ucluğu (SBF, inv. № 3154) poladdan tökmə üsulu ilə düzəldilmiş, üç hissədən ibarətdir:

döyüş, boru, döyüş və boru hissələri arasında çıxıntı. Ucluğun ümumi uzunluğu 25,5 sm-dir. Ucluğun döyüş hissəsi dördtillidir, boru hissəsi sadədir, üzərində qarasavatla işlənmiş həndəsi naxış mövcuddur. Döyüş və boru hissələri arasında olan və tarixşünaslıqda “alma” adlandırılan çıxıntı ucluğun zərbəyə davamlılığını artırırdı.

Şəkil 6. Təbərzin.

Şəkil 7. Şeşpər.

Bu tip nizə ucluqlarının təsvirlərinə Nizami Gəncəvinin XV əsrin 90-cı illərinə aid edilən “Xəmsə”sinə Herat miniatür məktəbində yaradılmış “Leyi və Məcnunun tayfaları arasında dövələr üzərində döyüş” (hal-hazırda Londonda, Britaniya kitabxanasında qorunur), Sə-

mərqənd miniatür məktəbinə aid edilən “Heyrət əl-əbrar” əlyazmasının “İki sevgili”, XVI əsrin 40-cı illərinə aid “Sultan Mahmud Qəznəvinin səlcuqlarla döyüşü”, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə 1648-ci ildə Buxarada çəkilmiş “Əjdahanın hücumu və Nestardarcahanın qəhrəmanlığı” (hal-hazırda Rusiyanın Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kitabxanasında qorunur) miniatürlərində rast gəlmək mümkündür (6).

Silah komplektinə daxil olan iki soyuq silahdan biri xəncər, digəri isə döyüş bıçağıdır. Belə ki, ümumi uzunluğu 26 sm olan xəncər (SBF, inv. № 3162) əyri polad tiyə və ona taxılmış ağac dəstəkdən ibarətdir. Xəncərin tiyəsi oyma naxışlar və zəif görsənən ərəbqrafikalı yazılarla bəzədilib. Tiyənin ortasından keçən til onun möhkəmliyini təmin etməli idi. Dəstək orijinal tərzdə işlənmişdir. Onun alt tərəfi kvadrat şəklindədir və tiyənin üzərinə oturdulub. Əl ilə sıxılan hissə mailidir və yaxşı cilalanıb. Dəstəyin başlıq hissəsi sağ və sol tərəfə baxan çıxıntılardan ibarətdir. Bu tip çıxıntılara görə belə silahlar “yəhərvari” silahlara aid edilir, onların ilk növləri Krit

adasından başlayaraq Şimali Hindistana qədər olan ərazilərdə, e.ə. IX-VII əsrlərə aid olan təbəqələrdən tapılmışdır (7). Belə silahların çoxsaylı nümunələri Azərbaycanda da tapılmışdır (8). Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində yayılan bu tip silahlar orta əsrlər dövründə daha da inkişaf etmişdilər.

Xəncərin dəstəsinin üzərində gümüş məftil vasitəsi ilə “1120” rəqəmi yazılmışdır. Ehtimal ki, bu xəncərin düzəldilmə ilidir (miladi 1708-ci il).

Zənnimizcə, xəncər qurşaqla daşınmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Oxşar xəncərlər XV əsrin 90-cı illərində Yezd ərazisində çəkilmiş “Xosrov Şirinin yanında” (hal-hazırda Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda qorunur), Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə 1648-ci ildə Buxarada çəkilmiş “Məcnunun atası Leylinin elçiliyində” miniatürlərində təsvir olunublar (9).

Döyüş bıçağı (SBF, inv. № 3174) ən nadir rast gəlinən növlərdən birinə aiddir. Belə ki, uzunluğu 26 sm olan bıçaq polad tiyə, sümük dəstək və ağac və göndən düzəldilmiş qından ibarətdir. Bıçağın tiyəsi zahiri görünüşünə görə Osmanlı dövlətində yayılmış yatağan qılınclarının tiyəsinə xatırladır, lakin onlara nisbətən daha qısa və qısa. Digər fərq ondan ibarətdir ki, tiyənin arxa tərəfin yasıdır, qabaq hissəsi dördtillidir. Belə növ bıçaqla möhkəm zirehi də deşmək mümkün idi. Bıçağın dəstəyi sümükdən düzəldilib və iki yəhərvari formaya malikdir. Bıçağın qını tiyənin formasını təkrar edir və bunun sayəsində bıçaq bütünlüklə qına daxil olur, bu isə su və nəmişlikdən bıçağın paslanmasının qarşısını alır.

Soyuq silahın xüsusiyyətləri onun yerli əhalinin həyatında oynadığı sosial və məişət rolu ilə bağlı idi. Belə silah hücum və müdafiə vasitəsi, hərbi geyimin bir elementi olmaqla bərabər mürəkkəb təsəvvürləri özündə əks etdirən əşya idi. Silah təkə öz əsas təyinatı ilə deyil, müxtəlif ayinlərin icrasında, hətta rəqslərdə istifadə olunurdu. Kişinin xarici görkəmində silah əsas rol oynadığından onu birinci növbədə bəzəyir, bir çox hallarda kişi nimdaş paltarda gəzir, lakin silahını qızıl, gümüş, daş-qaşlarla bəzəyirdi. Evin qonaq otağının ən dəyərli bəzəyi divardan asılmış silahlar idi. Qədim dövrlərdən silah müqəddəs əşya kimi dini ayinlərdə rəmzi obyektlərdən biri idi. Türk xalqları inanırdılar ki, döyüşçünün ruhunu özündə təcəssüm etdirən silah döyüşçü həlak olanda, ölür. Qədim əsatirlərdə silah canlı varlıq kimi qəbul edilir, bu isə ənənəvi mədəniyyətdə müxtəlif hərbi və məişət ayinlərinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Ənənəvi olaraq silahlar hakimiyyətin simvolik rəmzləri idi (10).

Silah komplektinə daxil olan təbərzin (SBF, inv. № 3149) müsəlman Şərqiində yayılmış ənənəvi təbərzin növünə aiddir. Belə ki, onun içi boş

olan polad dəstəyi, aypara şəklində olan döyüş hissəsi, dəstəyin başına taxılmış dəyirmi ucluğu vardır. Təbərzinin döyüş hissəsinin yan tərəfləri oyma üsulu ilə işlənmiş nəbati ornamentiylər və fars dilində yazılara bəzədilib. Yazılar tədqiqatçı Həbibə Əliyeva tərəfindən oxunmuşdur: təbərzinin üz tərəfində - “Ləyaqətli böyükklərin hüzuu məmləkətdədir”, arxa tərəfində - “Bu ay kimi işıq saçan balta əldədir” (11).

Silah komplektinə daxil olan şeşpər (SBF inv. № 3155) polad döyüş hissəsi və ağac dəstək hissəsindən ibarətdir. Ümumi uzunluğu 49 sm olan şeşpərin bütün tərkib hissələri olduqca möhkəm işlənmişdir. Belə ki, döyüş hissəsinin zərbə ucluğu 10 pərdən ibarətdir, pərlərin hər biri yarımdayəvi formada kəsilmişdir. Döyüş hissəsinin boruvari hissəsi ağac dəstəyə taxılmaq üçün içi boş şəkildə tökülmüş, üzəri isə sadə həndəsi ornamentlə bəzədilmişdir. Ağac dəstəyin möhkəmliyini təmin etmək üçün onun üzərinə bütün uzunluğu boyunca enli gön qayış sarınmışdır. Zamanın təsirindən gönnün vəziyyəti pisləşsə də, o dəstəyin möhkəm qalmasına imkan vermişdir. Maraqlıdır ki, qayışın aşağı hissəsi burulmuş və halqa şəklində bağlanmışdır. Halqanın uzunluğu elədir ki, döyüşçü onu bilyəyinə keçirə bilirdi. Belə olan təqdirdə, döyüş zamanı zərbə endirdikdə şeşpər döyüşçünün əlindən yerə düşmürdü. Oxşar təsviri 1437-ci ildə Səmərqənddə əs-Sufinin astronomiya traktatına çəkilmiş miniatürdə görmək mümkündür (13).

Beləliklə, yuxarıda təhlil etdiyimiz silahların xarici görünüşü, quruluşu, saxlanma vəziyyətini, eləcə də mövcud mənbələr və elmi ədəbiyyatda istifadə etdiyimiz nəticələri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasına daxil olmuş silah komplekti XVII əsrin sonu- XVIII əsrə aiddir. Orta əsr Şərqlə ustalarının yaradıcılıq prosesində əvvəlki dövrlərin nailiyyətləri yeni, müasirləşmiş formada öz əksini tapmalı idi. Başqa sözlə desək, innovasiyalar ənənədən kənara çıxmamalı, bu ənənəni yaxşılaşdırmalı idilər. Silahqayırmada bu prinsip özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Bu səbəbdən, təhlil edilən silahların oxşarlarını əvvəlki dövr divarüstü təsvirləri və miniatür rəsmlərində görmək mümkündür, bununla belə eksponatların hər biri nisbətən xırda dəyişikliklərə malikdir.

Zənnimizcə, bu silahlar göstərilən dövrdə hal-hazırkı Özbəkistanın tərkibinə daxil olan ərazilərdə, ehtimal ki, Buxara şəhərində düzəldilmişdir. Hər halda, silahların yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri onların Orta Asiyanın cənub bölgələrində düzəldilməsini, Əfqanıstan və Şimali Hindistan silahqayırma ənənələrində yararlanmasını ehtimal etməyə imkan verir. Öz-

bəkistan şəhərləri hələ qədim dövrlərdən istehsal etdikləri yüksək keyfiyyətli silahları ilə məşhur idilər. Soqdiana silahsazlarının şöhrəti bütün qədim Şərqlərdə yayılmışdı. Orta əsrlər dövründə Səmərqənd, Xarəzm, Urgənc, Buxara, Xivənin silahqayıran emalatxanaları məşhur idi (14). Xarəzmşahlar dövlətində istehsal edilmiş silahlar Böyük İpək Yolu ilə Qafqaza gətirilən mallar sırasında ən bahalı mal sayılırdı. XIV əsrdən başlayaraq Fərqanə vadisinin ustaları şöhrət tapmışdılar (15). Əmir Teymurun hakimiyyəti illərində silahqayıma sənəti yeni vüsət aldı. Belə ki, Əmir Teymur işğal etdiyi ölkələrdən yüzlərlə silahsız paytaxtı Səmərqənd şəhərinə köçürməyə əmr etmişdir (16). XVIII əsrdən başlayaraq Buxara silahsazlarının məhsulu olan soyuq silahlar yüksək qiymətləndirilirdi. Təsədüfi deyil ki, qonşu dövlətlərin hökmdarlarına məhz Buxara silahları hədiyyə olunurdu (17).

Beləliklə, tədqiqat zamanı göstərilmişdir ki, məqalədə təhlil olunan silahlar muzey ekspozisiyasında “Şərqlərdə silahları”, “İslam dünyasının silahları”, “İslam dünyasının sənətkarlığı”, “Azərbaycan- Özbəkistan tarixi əlaqələri” kimi sərgilərdə nümayiş etdirilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Искусство Средней Азии эпохи Авиценны. Душанбе, 1980, рис.7.
2. Миниатюры к произведениям Алишера Навои XV - XIX веков. Ташкент, 1982, рис. 64.
3. Ставинский Б.Я. В стране Роксаны и Тимура. М., 1960, с. 121.
4. Миниатюра Маверраухра. Ленинград, 1980, рис. 17,42,43,45.
5. Низами Гянджеви. Хамсе. Миниатюры. Баку, 1983, рис. 110, 123.
6. Ашрафи М.М. Бехзад и развитие Бухарской школы миниатюры XVI в. Душанбе, 1987, рис.12; Миниатюры к произведениям Алишера Навои, рис. 64; Миниатюра Маверраухра, рис. 17, 42, 43.
7. Moorey P.R. Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection. London, 1974, Tab. 3; Moorey P.R. Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum. Oxford, 1971, Tab.6; Погребова М.Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке. М., 1977, с.52-53.
8. Асланов Г.М., Вайдов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959, с.78; Mahmudov F.R., Kəşəmənli N.P. Lənkəran yaxınlığında qəbiristanlıq haqqında// Известия АН Азербайджанской ССР,

- серия история, философия, право, 1974, №4, с. 48-49; Mahmudov F.R. Taliş ve Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar // Известия АН Азербайджанской ССР, серия история, философия, право, 1970, №2, с. 72; Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани // Известия АН Азербайджанской ССР, серия история, философия, право, 1946, №9, таб.1; Aslanov Q.M. Abşeronda arxeoloji qazıntılar// Материальная культура Азербайджана, т. 6, Баку, 1965, с.68; Kvacidze V.A. Azərbaycanın sualtı arxeoloji tədqiqatları// Azərbaycan arxeologiyası, 1999, №1-2, s.19; Сурхай М. О двух бронзовых рукоятках с седловидными навершиями // Azərbaycan Tarixi Muzeyi- 2002. Məqalələr toplusu. B., 2002, с. 228.
9. Миниатюры к произведениям Амира Хосрова Дехлеви. Ташкент, 1983, рис. 27, 29; Низами Гянджеви. Хамсе. Миниатюры, рис. 57.
 10. Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы, 2007, с. 187- 190.
 11. Əliyeva H. Muzeyə yeni alınan metal əşyalar üzərində ərəb və farsdilli kitabələr// АМЕА Хəбərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2007, № 8, s.17.
 12. Пугаченкова Г.А, Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины девятнадцатого века). М., 1965, рис. 286.
 13. Бунятов З.М. Государство Хорезшахов- Ануштегинидов. 1097 - 1237 г. М., 1986, с. 102.
 14. Пугаченкова Г.А., Л.И. Ремпель. Gost. əsəri, s. 188.
 15. Stavinskiy В.Ə. Göst. əsəri, s. 120.
 16. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения. Ч.1. Собрание оружия. Составил Э.Ленц. Санкт-Петербург, 1908, с. 117; Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. Краткий определитель русского боевого оружия XI - XIX веков. М., 1953, с. 152, т. ХLI, рис. 243; Холодное оружие в собрании РЭМ. Каталог. Составитель А.М.Лютов. Санкт-Петербург, 2006, с. 192; Дмитриев В.А. Об атрибуции двух коллекций подарочного оружия из собрания РЭМ//Ювелирное искусство и материальная культура. Санкт-Петербург, 2001, с. 27-30.

Сабухи Ахмедов

*О новом комплекте оружия, поступившем в
Национальный Музей Истории Азербайджана
Резюме*

Богатая коллекция оружия Национального Музея Истории Азербайджана недавно пополнилась новым комплектом оружия. В статье дается описание каждого вида оружия, выделяются характерные особенности деталей. По мнению автора, весь комплект оружия относится к концу XVII- XVIII векам и, вероятно, был изготовлен на территории современного Узбекистана, вероятнее всего - в Бухаре.

Sabuhi Ahmadov

*About the new complete set of the wearon which has arrived in the
National Museum of Azerbaijan
Summary*

The rich collection of the wearon of National Muzeum of Nistory of Azerbaijan has relenished recently with the bought complete set of the wearon consisting. In article the descrirtion of each of the srecified tyres of wearon, rrominent features of details is given. According to the author, all complete set of the wearon concerns the end to XVII-XVIII centuries and, rossibly, has been made in territory of modern Uzbekistan, most likely - in Bukhara.

Zülfiyyə Cəlilova

İrəvanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinə dair

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığının yaranması, onun əhalisinin etnik tərkibi, xanlığın öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi, Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı müqaviməti diqqətdən kənar qalmışdı. Hətta erməni tarixşünaslığında İrəvan xanlığının Şərqi Ermənistan kimi təqdim edilməsinə bizim tarixşünaslıq heç bir reaksiya verməmişdi.

Vətən tarixşünaslığı yalnız sovet imperiyası dağıldıqdan sonra İrəvan xanlığı haqqında tədqiqat aparmışdır. Nadir şahın öldürülməsindən (1747-ci il) sonra onun yaratdığı böyük imperiya dağılmağa başlayır və bu imperiyanın tərkibində olan Azərbaycan öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxır. Azərbaycan xalqı bu mübarizədən qalib çıxsada, vahid dövlət yarada bilmir, ölkə ərazisində 20-dək kiçik dövlət qurumu - xanlıqlar yaranır. Bu xanlıqlardan biri İrəvan xanlığı (1747-01.XI.1827) idi. İrəvan xanlığının əsasını türkdilli Qacarlar tayfasından olan Mir Mehdi xan Qacar qoymuşdur.

İrəvan xanlığı 1747-ci ildə Azərbaycanın şimal-qərbində, keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi böyük bir hissəsində yaradılmışdır. Xanlığa böyük bir ərazini - Ağrı düzənliyi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Şimal-şərqdən Gəncə, şərqdən Qarabağ, şimaldan Pəmbək, Şörəyel və Şəmsəddil sultanlıqları, cənub-şərqdən Naxçıvan, qərbdən Osmanlı imperiyasının Bəyazid və Qars paşalıqları, cənubdan Maku xanlığı ilə həmsərhəd idi. Xanlıq 15 mahaldan - Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Dərələyəz, Suran, Bəzək, Səədli, Tala, Seyidli-Ağaçlı, Sərdarabad, Qərnı, Abaran, Bərəçiçək və Göyçə mahallarından ibarət idi.

Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi. XIV əsrin sonunda, Teymurilər dövründə kənd kimi meydana gələn İrəvan, XVI əsrdə Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayılın dövründə (1501-1524) şəhər statusu alır. İrəvan şəhərinin adı XX əsrin 50-ci illərində erməniləşdirilir; guya bu şəhər çox qədimdən məhz erməni şəhəri olan Erebuni olduğundan Yerevan adlandırılır.

İrəvan xanlığında türkdilli azərbaycanlıların yerli xalq olması danılmaz həqiqətdir. Bunu Qafqazın ali baş komandanı general Paskeviç rəsmi məlu-

matlarında da qeyd etmişdir. İrəvan qalasını çox çətinliklə alan general Paskeviç-İrəvanski İrəvan xanlığında əhalinin milli tərkibi haqda verdiyi məlumatda burada 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdir. ABŞ-dan olan professor Castin Makkarti Rusiya işğalına qədər İrəvan xanlığı əhalisinin 80 faizinin azərbaycanlı olduğunu göstərir. İ.Şopen 1828-1832-ci illərə qədər İrəvan xanlığında əhalinin mütləq çoxluğunu müsəlmanların, yəni azərbaycanlıların təşkil etdiyini yazmışdır. Onun hesablamalarına görə, İrəvan əyalətində 16075 ailə (81.749 nəfər) müsəlman, 4428 ailə (25151 nəfər) isə erməni ailəsi var idi (1).

İrəvan xanlığı yarandığı gündən öz azadlığı, istiqlalı uğrunda mübarizə aparmalı olmuşdur. Bu mübarizə həm qonşu Azərbaycan xanlıqları, həm İran və Osmanlı imperiyası, həm Kartli-Kaxetiya çarlığı və nəhayət, Rusiya ilə olmuşdur. Odur ki, xanlıqda hərbi qüvvələrin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Xanlıqda əsasən 2 növ qoşun vardı: piyada və süvari. Süvari qoşun xanlığın əsas zərbə qüvvəsi idi, çünki xanlığın ərazisinin böyük hissəsi dağlıq idi, belə ərazidə xırda, kiçik çevik süvari dəstələri daha müvəffəqiyyətli döyüş apara bilirdi.

Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri iki hissədən ibarət olmuşdur: Qala və Bayır şəhər. İrəvan qalası 1582-ci ildə çiy kərpicdən Zəngi çayının sol sahilindəki qayada inşa edilmişdir. İkiqat hasarla əhatə olunmuş qalanın birinci qatında 17 bürc qoyulmuşdu. Birinci qatdan 50-70 metr aralı ikinci hasar gəlirdi. Birinci divar ilə ikinci divar arasında dərin arx qazılmışdı. Lazım olduqda bu arx su ilə doldurulurdu. Qalada 20-22 top vardı. Adi zamanlarda qalanın qarnizonunda 5-7 minlik qoşun yerləşirdisə, müharibə zamanı qoşunun sayı artırılırdı. İrəvan şəhərinin özü - Bayır şəhər İrəvan qalasından şimalda salınmışdı. Bunda məqsəd şəhərin müdafiəsini təşkil etmək idi. İrəvan xanlığında İrəvan qalasından əlavə, İran ilə Osmanlı imperiyası ərazisinə yaxın yerdə Sərdarabad qalası da inşa edilmişdi (2).

XVIII əsrin ortalarında istər Azərbaycanda, istərsə də İranda siyasi vəziyyət qeyri-sabit idi. Cənubi Qafqazda da siyasi gərginlik hökm sürürdü. Bundan həm Kartli-Kaxetiya, həm də bölgədə yaşayan ermənilər istifadə edirdilər. Gürcülər öz ərazilərini qonşu xalqın hesabına artırmaq, ermənilər isə Cənubi Qafqazda həm ermənilərin sayını artırmaq, həm də Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər.

İrəvan xanlığının ərazisində ermənilərin əsas dini mərkəzlərindən biri - Eçmiədzin monastırı (Üçkilsə) yerləşirdi. Eçmiədzin kilsəsi İrəvan xanlığının ictimai-siyasi həyatında çox pozucu rol oynamışdır. Məhz bu kilsə Azərbaycan xalqına qarşı düşmən mövqe tutmuş “beşinci kolon” rolunu oy-

namışdır. XVIII əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Eçmiədzin kilsəsinin katolikoları daim Rusiya imperiyasına müraciət edərək, Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaranmasına yardım etməyi xahiş edirdilər. İkiüzlü siyasət yeridən erməni katolikoları bir sıra hallarda özlərini xeyirxah kimi göstərməyə cəhd edir, hətta İrəvan xanları ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirirdilər. Bunda əsas məqsəd məhz gürcülərin köməyi ilə İrəvan xanlığına təzyiq etmək idi.

Bu təzyiqlərin qarşısını almaq üçün İrəvan xanı Hüseynəli xan Osmanlı imperiyasına sığınmağa başladı. Bu xəbəri eşidən Rusiya 1783-cü il noyabrın əvvəllərində İrəvan xanına xəbərdarlıq məktubu göndərir. Xan cavab məktubunda Rusiyaya sadıq olacağını bildirir. 1783-cü ilin sonunda İrəvanda baş verən xalq üsyan nəticəsində İrəvan xanı Hüseynəli xan və onun qardaşı Məhəmməd həsən xan öldürüldülər. Hakimiyyətə Hüseynəli xanın böyük oğlu gətirilir.

XVIII əsrin sonlarında Ağa Məhəmməd xan Qacar İranda hakimiyyəti ələ keçirir və Azərbaycan xanlıqlarına ona tabe olmaq üçün ultimatum göndərir. İrəvan xanı Ağa Məhəmməd xan Qacarı ultimatumuna cavab olaraq öz qardaşını girov göndərsə də, müqavimət göstərmək üçün bir sıra hazırlıq işləri görür. İlk növbədə İrəvan qalasında yeddiillik ərzaq ehtiyatı toplayır, qalaya yerli əhalidən, əlavə kəndlərdən 7 min qoşun səfərbər edir. 1795-ci ilin iyulunda İran qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə alır, 35 günlük mühasirədən sonra qala alınır. Məhəmməd xan tabeçilik rəmzi olaraq yaxın adamlarını girov göndərməklə bərabər 8 funt qızıl və 80 min rubl xərac verməli olur.

Qacarların Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarına böyük zərbə idi. Odur ki, 1796-cı ilin apreliyində Rusiya Cənubi Qafqaza qoşun yeridir. İranın asılılığından azad olmağa çalışan İrəvan xanı Məhəmməd xan general V.Zubovla məktublaşır və yardım istəyir. Lakin bu baş tutmur. Qacarı 1797-ci ildəki ikinci yürüşü İrəvan xanının vəziyyətini pisləşdirir. Məhəmməd xan ailəsi ilə birlikdə Qəzvinə sürgün edilir. Lakin o, yenidən hakimiyyətə qayıda bilir.

XVIII əsrin sonlarında İrəvan xanlığı Rusiya imperiyasının siyasi maraq dairəsinə daxil olur. Bunun əsas səbəblərindən biri xanlığın son dərəcə mühüm strateji mövqeyi və artıq Azərbaycanın cənub torpaqlarını işğal edib, öz ərazisinə qatmış İran və Türkiyə sərhədlərinin qovşağında yerləşməsi idi.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şərqi doğru irəliləməsi dünyanın ən böyük müstəmləkə ölkələrindən olan İngiltərəni və Fransanı çox ciddi narahat etməyə başlayır. 1801-ci ilin yanvarında İranla

İngiltərə arasında bağlanan müqavilə antirus xarakteri daşıyırdı. Beynəlxalq vəziyyətin belə gərgin xarakter alması Rusiyanı Cənubi Qafqazda fəal işğalçılıq siyasətinə meyilləndirir. 1803-cü ilin yazında Gəncə xanlığı ilə bərabər İrəvan xanlığını da almağı birinci dərəcəli vəzifə kimi planlaşdırır. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə Gəncə xanlığı işğal edildikdən sonra növbə İrəvan xanlığına çatır. İrəvan xanı Məhəmməd xan Rusiyanın xanlığ üzərinə hücumu hazırlaşdığından xəbərdar idi. O, xanlığın müstəqilliyini saxlamaq üçün Qafqaz xəttinin baş komandanı general P.D.Sisianovun yanına öz nümayəndəsi Məhəmmədəli bəyi göndərir ki, Rusiya ilə münasibətləri nizamlaşdıracaq şərtləri aydınlaşdırsın. General P.D.Sisianov 10 may 1804-cü il tarixli məktubunda Məhəmməd xanın qarşısına aşağıdakı tələbləri qoyur: 1. İrəvan qalasında rus hərbi qüvvələri yerləşdirilməlidir; 2. Xan Rusiya imperatorunu öz hakimi kimi tanımalı və ona sədaqət andı içməlidir; 3. 80 min rubl məbləğində təzminat ödəməlidir; 4. Xanlıq saxlanılır və hakimiyyətin irsən keçilməsinə zəmanət verilir (3).

Lakin İrəvan xanı Rusiya qoşununun xanlığın ərazisində yerləşdirilməsi təklifini qəbul etmir. 1804-cü ilin may ayının sonlarında başda general P.D.Sisianov olmaqla rus ordusu İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşır. Məhəmməd xan düşmənin hücumunu dəf etmək üçün ciddi hazırlıq görür: qalanın müdafiəçilərinin sayı 7 minə çatdırılır, qala divarlarına 22 top bərkidilir, bundan əlavə, uzunmüddətli təzyiqlə davam gətirmək üçün xeyli sursat və ərzaq toplanır. Rusiya İrəvan xanlığına hücumu hazırlaşması və xanlığın sərhədlərinə xeyli hərbi qüvvə cəmləşdirməsi ucbatından Azərbaycanın şimal torpaqlarında gözü olan İran 1804-cü il mayın 10-da Rusiya ilə diplomatik əlaqələri kəsir və İrəvan-Qazax istiqamətində hərbi əməliyyatlara başlayır.

Beləliklə, 1804-cü ilin iyununda İrəvan xanlığı Rusiya və İranla müharibəyə cəlb olunur. Bu isə həm ölkə iqtisadiyyatına böyük zərbə vurur, həm də xanlıq əhalisinin tələfinə səbəb olur. Yerli Azərbaycan əhalisi başqa xanlıqlara və ya qonşu ölkələrə köçməli olur. Rus ordusu nizami ordu idi, böyük döyüş təcrübəsi vardı, o dövrün müasir silahları ilə silahlanmışdı və çoxlu qələbə qazanmışdı. İrəvan xanlığı üzərinə Rusiya komandanlığı 5 minə yaxın nizami və 600-dən artıq qeyri-nizami hissə yeridir. 1804-cü il iyunun 10-da vəliəhd Abbas Mirzənin başçılığı ilə 20 minlik İran qoşunu Arazi keçir, bu qoşundan 8 minlik dəstə İrəvana doğru hərəkət edir. Fətəli şahın şəxsi rəhbərliyi ilə iyulun ortalarında 60 minlik İran ordusu İrəvan uğrunda Rusiya ilə hərbi əməliyyatlara başlayır və İrəvan xanlığına qoşun yeridir. Beləliklə, İrəvan xanlığı uğrunda iki dövlətin - İran və Rusiyanın

mübarizəsi İrəvan xanı Məhəmməd xanı manevr etməyə məcbur edir. Xan İranı seçir. Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığının mübarizəsinə Pəmbək hakimi Nağı bəy də yardım edir. Nağı bəy Tiflisdən general P.D.Sisianova sursat və ərzaq apararı kapitan Spatkovun dəstəsinə 1804-cü il avqustun ortalarında hücum edir və general P.D.Sisianovun dəstəsi çox çətin vəziyyətə düşüb, Tiflisə çəkilməli olur. Beləliklə, Rusiya 1804-cü ilin yayında İrəvan xanlığını işğal edə bilmir.

Məhəmməd xan İran ordusunun yardımını ilə İrəvan qalasını iki aylıq mühasirədən azad edib, müstəqilliyini saxlaya bilər. Lakin İrəvan xanlığının müstəqilliyi İranın işğalçılıq siyasətinə cavab vermədiyindən 1805-ci ildə Arazi keçən İran ordusu İrəvan qalasına daxil olur. Müstəqil siyasət yeritməyə cəhd edən Məhəmməd xan artıq İranın siyasi marağına zidd xətt yeritməyə cəhd etdiyindən həbs olunur və ailəsi ilə birlikdə İrana göndərilir. Məhəmməd xanın yerinə İran sərkərdəsi Mehdiqulu xan (1805-1808) təyin edilir.

Beləliklə, 1805-ci ilin sonlarından İrəvan xanlığı faktiki olaraq İran tərəfindən işğal edilib öz müstəqilliyini itirdi.

Bu dövrdə İran ilə Fransa arasında yaxınlaşma baş verir, Rusiyanın Şərqdə işğalçılıq xəttinin Fransanın maraqlarına maneə törətməsi onun İranla yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. 1807-ci il mayın 4-də Fransa ilə İran arasında Finkenşteyn müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə görə, Fransa İrana hərbi yardım etməli, İran ordusunu yenidən qurmalı idi. Fransız mütəxəssislər İrəvan qalasının möhkəmləndirilməsi sahəsində böyük işlər görürlər. General Y.V.Qudoviç bu haqda rəsmi raportda belə məlumat verirdi: İrəvanın Avropa hərbi qaydası ilə möhkəmləndirilmiş iki qala divarı vardır, qala divarlarının qarşısında xəndəklər qazılmışdır. İndi qalaya əvvəllər olmayan toplar gətirilmişdir. İrəvanlılar fuqas bombalarından istifadə edirlər, bu da, sözsüz ki, fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Hüseynqulu xan xanlığın müdafiə qabiliyyətini artırmaq məqsədilə Sərdarabad qalasını inşa etdirir. Qala Türkiyə ilə İran sərhədinin yaxınlığında Alagöz dağı istiqamətindəki böyük düzənlikdə tikilmişdi ki, döyüşlərin gedişini hərtərəfli müşahidə etmək mümkün olsun. Dördbucaq şəklində inşa edilmiş Sərdarabad qalası 2 hündür qala divarı ilə əhatə edilmişdi, qalada 2 min əsgər yerləşdirmək olardı.

1807-ci ildə Rusiyanın başı Türkiyə ilə müharibəyə qarışdığından İrəvan xanlığı bir qədər diqqət mərkəzindən kənar qalır. Lakin 1808-ci il sentyabrın əvvəllərində Rusiya yenidən xanlığa hücum edir və hətta oktyabrın 7-də qala mühasirəyə alınır. Oktyabrın 9-da general Y.V.Qudoviç Bayır şəhəri - İrəvan şəhərini tutub, İrəvan qalasını dörd tərəfdən mühasi-

rəyə alır. Bu zaman İrəvan xanı Hüseynqulu xan İrəvanda deyildi və qalanın müdafiəsinə onun qardaşı Həsən xan rəhbərlik edirdi. Hüseynqulu xanın qalada olmadığını bilən general Y.V.Qudoviç Həsən xanı şirnikləndirmək məqsədilə ona yazırdı ki, əgər o, qalanı təslim etsə, xan təyin ediləcək. Lakin Həsən xan bu təklifi qəbul etmir. 1808-ci il noyabrın 17-də səhər tezdən saat 5-də dörd tərəfdən qalaya hücum başlanır, lakin iki həftədən çox çəkən bu mühasirə nəticə vermir, rus ordusu geriyyə - Gürcüstana çəkilir. İrəvan müvəffəqiyyətsizliyi general Y.V.Qudoviçi Naxçıvanı da tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoyur (4). Beləliklə, 1808-ci ilin sonunda İrəvan xanlığı öz varlığını qoruyub saxlaya bilir.

XIX əsrin birinci onilliyində, 1804-1813-cü illərdə II Rus-İran müharibəsinin gedişində rus qoşunlarının İrəvan qalasını ala bilməməsi bu qalaya "alınmaz qala" adını qazandırır.

1813-cü ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Güllüstan müqaviləsindən sonra İrəvan xanlığı tamamilə İrandan asılı vəziyyətə düşdü.

Azərbaycan uğrunda 1826-cı ildə başlanan II Rus-İran müharibəsində İrəvan xanlığı İrana tabe ölkə kimi onunla birlikdə Rusiyaya qarşı vuruşmalı olur. 1826-cı il iyulun 16-da İrəvan xanı Hüseynqulu xanın süvari dəstəsi İran ordusu ilə Rusiyaya qarşı başlanan hərbi əməliyyatlarda iştirak edir. Əgər 1826-cı ilin sonlarına kimi müvəffəqiyyət İran tərəfində idisə, artıq 1827-ci il aprelin sonlarında qraf İ.F.Paskeviç İrəvan xanlığına doğru hərəkət edir. İ.F.Paskeviç qalanı mühasirəyə alır. İki aylıq mühasirə nəticə vermir və qraf müvəqqəti olaraq mühasirə taktikasını dayandıraraq Naxçıvan üzərinə hücum keçir. Amma İrəvan qalası ətrafında general-leytenant Krassovskinin rəhbərliyi altında olan hərbi hissə saxlanılmışdı. Qraf İ.F.Paskeviçin Naxçıvan istiqamətinə hücum keçməsindən xəbərdar olan İrəvan qalасыndakı İran qarnizonu general-leytenant Krassovskinin qüvvələri üzərinə hücum keçib ona ağır zərbə endirir. Bundan xəbər tutan qraf İ.F.Paskeviç Krassovskiyyə köməyə əlavə qüvvələr göndərir. General-adyutant Benkendorfun komandanlıq etdiyi hərbi hissələrin yaxınlaşdığını gören İrəvan qarnizonu qalaya geri çəkilir və İrəvan qalası yenidən mühasirədə qalır.

İrəvan qalası uğrunda mübarizə II Rus-İran müharibəsinin tarixində müstəsna yer tutur. Belə ki, I Rus-İran müharibəsinin gedişində bu qala uğrunda mübarizə çox gərgin keçmişdi. 1827-ci ilin apreldən qala mühasirəyə alınsa da, rus ordusu bəzən bu mühasirədən əl çəkməli olmuş və yenidən hərbi əməliyyatlara başlamışdı. Qraf İ.F.Paskeviçin komandanlığı altında mühasirəyə alınmış qala mütəmadi olaraq top atəşinə tutulurdu və nəhayət 1 oktyabr 1827-ci ildə İrəvan qalası təslim olmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı.

İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı Azərbaycan xalqının taleyində son dərəcə faciəli olaylara yol açan bir hadisədir. Məhz İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalı və bunun Türkmənçay müqaviləsində öz əksini tapması 21 mart 1828-ci ildə I Nikolayın “Erməni vilayəti” adlı qurumun yaradılması haqda fərmanı üçün hüquqi əsas olur.

Bu, Azərbaycan xalqına qarşı baş vermiş ilk soyqırım idi. Rusiya ilə İran arasında gedən iki müharibənin sonunda, 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülistan və 1828-ci ilin fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının tarixində faciəvi rol oynayır və Azərbaycanın parçalanmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyanın, cənubu isə İranın idarəçiliyinə keçir. İrəvan xanlıqlarının işğalı və Rusiyaya ilhaq edilməsi ermənilərin Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq arzusuna yeni təkan verdi. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra imperator I Nikolay 21 mart 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni əyaləti”nin yaradılması haqqında əmr imzalayır. Bu əmrə əsasən, o zaman 7 min 331 azərbaycanlının və 2 min 369 erməninin yaşadığı İrəvan şəhəri də “Erməni əyaləti”nin tərkibinə daxil edilir. “Erməni vilayəti”nin ərazisinə həmçinin Naxçıvan xanlığına məxsus olan, lakin sonralar ondan alınmış Ordubad dairəsi də daxil edilir. “Erməni vilayəti” müstəqil bir qurum olmasa da, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında kütləvi yerləşdirilməsi üçün əsas ərazi oldu. Bu, sözsüz ki, ermənilərin öz arzularına çatmaq, ona tamamilə aidiyyəti olmayan torpaqlarda öz dövlətlərini yaratmaq yolunda “böyük uğurları” sayıla bilər. Məhz 1828-ci il fevralın 10-da Rusiya ilə İran arasında bağlanan və Azərbaycanı iki yerə parçalayan Türkmənçay müqaviləsi ermənilərin Cənubi Qafqazda əsasəndə Şimali Azərbaycan torpaqlarında əl-qol açması üçün əsas oldu. Bu müqavilənin XV bəndinə əsasən, İrandan və Türkiyədən ermənilərin İrəvan, Qarabağ və Haxçıvana kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanılır. Bunun da nəticəsində həmin ərazilərdə məskunlaşmış azərbaycanlılar öz yurd-yuvalarından köçməyə məcbur edilir. Belə ki, tarixi mənbələrə əsasən, 1829-1830-cu illərdə Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan ərazisinə İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min 600 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir (5).

Rus qoşunlarının İrəvan xanlığını işğal etməsində ermənilər xüsusi fəallıq göstərmişdilər. Eçmiədzin kilsəsi, xüsusən də arxiyepiskop Nerses arxada təxribatla məşğul olur, rus qoşunlarına silahla yardım edirdilər. Ermənilərin Abbas Mirzənin qoşununa içəridən zərbə vurmasına aid Erməni vilayətinin rəisi A.Çavçavadze 1828-ci il mayın 21-də Paskeviçə yazmışdı: “İrəvan əyalətinin Nurnus kənd sakini erməni Hakan Harutyunov Abbas

Mirzənin ordusunda topçu kimi xidmət edərkən, avqustun 17-də döyüş zamanı top atəşini rus qoşunlarına deyil, əks istiqamətə - İrəvan xanının qoşunlarına tərəf yönəltdiyi diqqəti cəlb etmişdir. Harutyunov onun hərəkətinin diqqəti cəlb etdiyini duyan kimi döyüş meydanından qaçmışdır” (6).

Rus ordusunun İrəvan şəhərinin ətraf bölgələrini işğal etdiyi zaman həmin ərazilərdən müsəlman əhalisinin didərgin edilməsi haqda Paskeviç 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, qarapapaqlardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışlar, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə, müsəlman cəlalı kürdləri isə Muşa qaçmışlar. Qarapapaqlardan digər 800 ailə isə Arazı keçib Həsən xanın (İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı) dəstəsinə birləşmişlər. Onlarla birlikdə cəmədinli kürdləri (700 ailə), birukilər (400 ailə), dovmanlılar (400 ailə), çobankərəlilər (200 ailə), zılanlı kürdləri (1000 ailə) sərhəddən o taya - Türkiyəyə keçmişlər (7).

İrəvan xanlığının ərazisində yeni rus üsul-idarəsi tətbiq etmək üçün Paskeviçin əmri ilə İrəvan müvəqqəti idarəsi yaradılır və yerli qoşunların komandanı, general Krasovski rəis təyin edilir. Arxiyepiskop Nerses Aştarakesi idarənin üzvü olur. 1828-ci il yanvarın 25-də imperator buyruğu ilə arxiyepiskop Nerses İranla müharibə zamanı göstərdiyi sədaqətə, səyinə və şücaətinə görə müqəddəs Aleksandr Nevski ordeni ilə təltif edilmişdi (8).

Krasovskinin Nersesə verdiyi qeyri-məhdud səlahiyyətlər sayəsində ermənilər istədiklərinə nail olurlar. Müharibədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4500 çetvert taxılın böyük hissəsi sayca azlıq təşkil edən ermənilərə paylanmışdı. Müsəlmanlar dövlət himayəsindən məhrum edilmişdilər.

1830-cu ildən “Erməni vilayəti”nin idarəsi əslən erməni olan D.O.Behbudova (1793-1867) həvalə edilmişdi. Behbudov fəaliyyətinin ilk dövründən burada ermənilərin mövqelərini gücləndirməyə başlamışdı.

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç-İrəvanskinin tapşırığı ilə kollej assessoru İ.Şopen erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi” əsərində verilmişdir. İ.Şopenə görə Erməni vilayətində 752 kənddən 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində olmuşdur. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdü (9).

Deməli, dağıdılmış, xaraba qoyulmuş kəndlərlə birlikdə Erməni vilayətində cəmi 1111 kənd olmuşdur. İ.Şopenin hesablanmasına görə, xan-

lıqların işğal edilməsinədək Erməni vilayətinin ərazisində təxminən 23.730 ailə (İrəvan əyalətində 17.000 ailə, Naxçıvan əyalətində 4.600 ailə, Ordubad dairəsində 2.130 ailə) yaşamışdır ki, orta hesabla, hər ailədə 5 nəfər götürükdə, bu, 118.650 nəfər təşkil edir. Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, vilayətdə 81.749 müsəlman və 25.131 yerli erməni qeydə alınmışdır. Bu siyahıyaalınmanın üstün cəhəti ondadır ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrəvandan və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı və onların hansı yaşayış məntəqəsində məskunlaşdırıldığını göstərilməmişdir (10).

Çar hökuməti “Erməni vilayəti” yaradıldıqdan beş il sonra, 1833-cü il iyunun 23-də “Erməni vilayəti”nin idarəsinin quruluşu haqqında Əsasnamə qəbul etdi. İrəvan əyalətinin inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişiklik edildi. Əyalət dörd dairəyə - İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabada bölündü. Dairələr də mahallardan ibarət idi. İrəvan dairəsi Göyçə, Dərəçiçək və Qırxbulaq; Şərur isə Şərur, Vedibasar, Qarnibasar və Zəngibasar; Sürməli dairəsi Sürməli, Dərəkənd - Parçenis; Sərdarabad Səədli, Tala, Seyidli - Ağsaclı, Abaran, Karpı və Sərdarabad mahallarından ibarət idi. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsündə də qalırdı.

Çarizmin bütün Şimali Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində yaratdığı inzibati-idarə sistemi əhali arasında ciddi narazılıq yaradırdı. Çar hökuməti vəziyyəti stabilləşdirmək məqsədilə inzibati-idarə sahəsində islahatlar hazırlamağa başladı.

I Nikolay 1840-cı il aprelin 10-da Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar adlı sənədi imzaladı. Təsisatların birinci paragrafında Zaqafqaziya diyarının ərazisi müəyyənləşdirildi. İkinci paragrafda Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün Gürcüstan-İmeret adlı bir quberniya və Xəzər adlı bir vilayət yaradıldığı bildirilirdi. Quberniya və vilayət qəzalara, qəzalar sahələrə bölündü. İrəvan qəzası Gürcüstan-İmeret quberniyasına daxil edildi. Təsisatların yeddinci paragrafindan aydın olur ki, keçmiş İrəvan əyaləti bütövlüklə İrəvan qəzasına daxil olurdu.

1840-cı ildə Erməni vilayəti buraxılır. Lakin 1840-cı il 10 aprel islahatı özünü doğrultmadı. Cənubi Qafqazı yeni çıxışlar bürüdü. Çar I Nikolayın göstərişi ilə Qafqazda canişinlik yaradıldı. İlk canişin M.S.Vorontsov (1844-1854) Qafqazı sakitləşdirmək məqsədilə bəzi tədbirlərə əl atdı. Onun yaxından iştirakı ilə çar I Nikolay 1846-cı il 14 dekabr fərmanı ilə Zaqafqaziyanın inzibati-idarə sistemində dəyişikliklər etdi. Zaqafqaziya Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd olmaqla dörd quberniyaya bölündü İrəvan qəzası Tiflis quberniyasına verildi. Lakin bu qəzalar Tiflis quberniyası tərkibində uzun müddət qalmadı. 1849-cu il iyunun 9-da Aleksandropol, Nax-

çıvan, Ordubad və Novo-Bəyazid (Yeni Bəyazid) qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası yaradıldı. Yeni quberniya və quberniya orqanları 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başladı. Bütün keçmiş “Erməni vilayəti”, o cümlədən Aleksandropol qəzası (Axalkalaki sahəsi olmadan) və Mehri sahəsinin bir hissəsi yeni yaradılmış İrəvan quberniyasına daxil oldu. Quberniya beş qəzaya: İrəvan, Aleksandropol, Novo-Bəyazid, Naxçıvan və Ordubada bölünürdü və 1917-ci ilə qədər bu struktur dəyişməz qalmışdır.

Bu bölgədə mövqeyini möhkəmləndirən ermənilər XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərində “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün, şovinist ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə təşkilatlar yaratmağa başlayırlar. Belə ki, 1887-ci ildə Cenevrədə “Qnçaq”, 1890-cı ildə Tiflisdə “Daşnaksütyun” partiyaları, 1895-ci ildə Nyu-Yorkda “Erməni vətənpərvərlər ittifaqı” təşkilatı yaradıldı. Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyası azərbaycanlıların sayına görə, Bakı və Yelizavetopol (Gəncə) quberniyalarından sonra Qafqazda üçüncü yeri tuturdu. Rusiya imperiyasında ilk dəfə olaraq əhəlinin siyahıya alınmasında əldə olunan göstəricilərə görə, 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında 313178 azərbaycanlı yaşayıb. Bununla barışmayan ermənilər Azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımlar həyata keçirdilər (11).

1905-1906-cı illərdə Qafqazda erməni-müsəlman qırğınları haqqında polis departamentinin adı çəkilən sənədində deyilir: “Daşnaksütyun” öz qüdrətini göstərdi, müsəlmanlar cəfasını çəkdilər. Burada ikili oyun oynanılmışdı: birincisi, müsəlmanlarda olan qisasın bir qismini almaq, digər tərəfdən baş verən hadisələrin günahını mətbuat və təbliğatın köməyi ilə rus hökumətinin üzərinə yıxmaq, bununla da təkcə erməniləri deyil, Qafqazın digər sakinlərini də inqilabçılaşdırmaq üçün güclü təbliğat materialı əldə edilmiş olurdu. Nəticədə ermənilərə münasib olmayan bir çox rus məmurları və ayrı-ayrı şəxslər terror qurbanı oldular (12).

Əslində Rusiyanın hakim dairələri də 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtişaşlarından öz məqsədləri üçün istifadə etməklə ikili oyun oynamışdılar. Çar məmurları Qafqazda güclənən narazılıq dalğasının hökumət əleyhinə istiqamətlənəcəyindən qorxduqlarından, ermənilərin müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə törətdikləri qırğınlara biganə qalmış, bəzi hallarda isə onların tərəfini saxlamaqla hər iki tərəfin gücünün etnik toqquşmalara sərf edilməsinə nail olmuşdular.

Ermənilər fevralın 21-23-də İrəvanda da qırğınlar törətmişdilər. Ermənilərin məqsədi ilk növbədə İrəvan və onun ətraf kəndlərini müsəlmanlardan təmizləmək, sonra isə M.S.Ordubadinin təbirincə, “İrəvandan Naxçıvana qə-

dər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni bitişdirmək kimi alçaq xəyallar”dan ibarət idi (13). Mayın 23-də ermənilərin Qarsaçay bağçasında müsəlman gənclərinə hücumu ilə İrəvanda qırğınlar başlanır. Mayın 31-də İrəvanda qırğınlar dayandırılrsa da, ermənilər ətraf müsəlman kəndlərinə hücum etməyi qərara alırlar.

M.S.Ordubadı 1905-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımını belə səciyyələndirmişdi: “İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda, boğmaqda idi”. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhali 313176 nəfər olduğu halda, 10 ildən sonra - yəni 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi (14).

1906-cı ildə Tiflisdə Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğınlarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı (məclisi) keçirilir. Həmin konfransda müsəlman nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları “Daşnaksutyun” partiyasının niyyətlərini ifşa edir, onun Qafqazda törədilən qırğınların, terrorçuluğun təşkilatçısı və icraçısı olduğunu göstərir, rəsmi hökumət dairələrinin bu təşkilatın əməllərinə göz yumduğunu sübuta yetirirlər (15). Lakin bu konfransın keçirilməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlamışdılar.

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə İrəvan və Gəncə quberniyalarında 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhali soyqırma məruz qalmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda böyük dövlətlər arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Bu regionda İngiltərənin, Fransanın, Rusiyanın, ABŞ-ın, Almaniyanın xüsusi marağı var idi. Birinci dünya müharibəsi zamanı Almaniya ilə müttəfiq kimi çıxış edən Türkiyənin vəziyyəti ağırlaşmışdı. Rusiyanın hakim dairələrindən boğazlara və İstanbula yiyələnmək istəyi yenidən baş qaldırmışdı.

Bunu başa düşən Türkiyə hökuməti boğazlarda Rusiyanın təhdidindən qorxaraq öz mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün Almaniya ilə müttəfiq olmuşdu.

1914-cü ildə Almaniya Müharibənin gedişində Rusiya ordusunun qarşısında tab gətirməyərək qərb cəbhəsindən rus qoşunlarının bir hissəsini geri çəkmək məcburiyyətində qoymaq üçün Türkiyəni Qafqaz cəbhəsindən hücumla təşviq etdi. Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşanın əmri ilə 29 oktyabr-

da türk gəmiləri Rusiyanın Qara dəniz limanlarını bombalayır və Türkiyə-Rusiya müharibəsi başlanır. Rus-türk müharibəsindən faydalanaraq ermənilər Türkiyənin 6 vilayətində “Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmaq istəyirdilər. Hələ 1913-cü ildə rus diplomatları mütəşəkkil erməni burjuaziyası ilə saziş bağlamağa və “məzlum ermənilərin müdafiəsi” uğrunda açıq çıxış edərək Türkiyənin şərq vilayətlərində islahatlar keçirilməsi tələbini irəli sürmüşdülər. Türkiyə hökuməti 1914-cü il yanvarın 26-da islahatlar haqqında saziş imzalamağa məcbur olmuşdu. Həmin sazişə görə, ermənilərə xarici dövlətlərin, birinci növbədə Rusiyanın nəzarəti altında idarəetmə, dil, hərbi mükəlləfiyyət və s. sahələrdə geniş muxtariyyət verilməli idi (16).

Müharibə başlanan kimi bütün ermənilərin katolikosu V Gevork Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova məktubla müraciət edərək “erməni məsələsini” həll etməyin vaxtı olduğunu xatırlatmışdı. Canişin də onu əmin etmişdi ki, şərait yaranan kimi bu məsələ həll ediləcək. Lakin bu şərait yaranmadı və ermənilər öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər.

Ermənilər 1918-ci ilin mayın 28-də yenidən yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hansı ərazilərdə elan ediləcəyini gözləyirdilər. Onlar Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək Aleksandrpolun türk ordusu tərəfindən tutulduğunu qeyd edir və İrəvanın siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəştə gedilməsi məsələsini müzakirə etməyi təklif edirlər. Müzakirələrdən sonra İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsinin qacılmaz zərurət olduğu bildirilərək tarixi Azərbaycan ərazisi ermənilərə verilir.

Edilən güzəştdən sonra ermənilər Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ ərazilərinin Ermənistana birləşdirilməsi iddiası ilə çıxış etdilər. Lakin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bolşevikləri himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular.

Beləliklə, ermənilər öz havadarlarının köməyi ilə azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından qovmaqla, əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində öz dövlətlərini qurdular.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, с.446-448.
2. Suleymanov M. İrəvan xanlığı. Bakı, 2001, s. 35.
3. Yenə orada. s. 40.
4. Yenə orada. s. 98.
5. Şopen İ. Göstərilən əsəri. s. 448-449.
6. Yenə orada. s. 449.
7. Yenə orada.
8. Arzumanlı V., N.Mustafa. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998, s. 38-40.
9. Şopen İ. Göstərilən əsəri. s. 510.
10. Yenə orada.
11. Qaraoğlu F. Ermənilər və həqiqətlər (Rəsmi sənədlərlə). I cild. Bakı, 2007, s.97-121.
12. Дашнаки (из материалов департамента полиции), Баку 1990, с. 8.
13. Qaraoğlu F. Göstərilən əsəri. s. 101.
14. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991, s. 119.
15. Yenə orada. s. 105
16. В.П. Гурко-Кряжин. Армянский вопрос. Баку,1990, с.12.

Зульфия Джалилова

Из истории Иреванского ханства в конце XIX- начале XX вв.

Резюме

Статья посвящена образованию Иреванского ханства, этническому составу населения и борьбе за независимость. После завоевания Иреванского ханства Российская империя начала изменять этнический состав населения, переселяя сюда армян из Ирана и Турции. Созданная в 1849 г. Иреванская губерния положила начало арменизации этой территории.

Zulfiya Djalilova

Nistiry of Irevan khanate in XIX-XX centuries

Summary

In article is spoken about Irevan khanate, about ethnic composition of its population and formation of guberny. After conquest of the ancient land of Azerbaijan - the Irevan khanate, Russian empire began to change the ethnic composition of populations. For its full titles Russia began to resettle armenians from Iran and Turkey in to Irevan khanate. For this purpose, created here Irevan guberny initiated the armenianization of this territory and thereby it has become the beginning of the creation of Armenian state.

Мамед Мамедов

**Хозяйственная деятельность Совета Съезда
Бакинских нефтепромышленников
(1893-1905 гг.)**

Созданные в 70-80-х гг. XIX в. предпринимательские организации, одним из которых являлись Съезды, носили “представительный” характер. Первые съезды Бакинских нефтепромышленников были заняты в основном представительской деятельностью. Рассматриваемые на съездах вопросы нефтяной промышленности разрешались и утверждались вышестоящими инстанциями (губернатор, начальник Горного Департамента, Кавказский Наместник, Правительство). Незначительные средства, необходимые на содержание канцелярии и статистического бюро собирались благодаря добровольным взносам крупных фирм. По мере развития нефтяной промышленности расширялся и круг вопросов, обсуждавшихся на съездах. Увеличение нефтяных площадей, подлежащих освоению, рост числа рабочего населения, выявили необходимость благоустроить промыслы: организация медицинской помощи, школ для детей рабочих, урегулирование источников нефти, устройство промысловых дорог, их освещение, строительство рабочих посёлков и т.д. Решение этих задач возможно было при наличии общественной организации: городская управа, земство. Поскольку Бакинский нефтепромышленный район не входил в черту города, решение вопросов по благоустройству промыслов стало одним из основных направлений деятельности Совета съезда Бакинских нефтепромышленников (ССБН). Для осуществления хозяйственной деятельности необходимы были капиталы.

Сбор капиталов в условиях трёх антагонистических групп нефтепромышленников в самой съездовской организации возможен был при наличии двух факторов: законодательная база, дающая право на проведение той или иной деятельности и цензовая система, определяющая право той или иной группы в распределении капиталов. Разног-

ласия в вопросах сбора владения капиталами и их распределением, возникшие на первых же съездах, завершились в 1892 г. изданием “Правил о частном нефтяном промысле” и введением ценовой системы. “Правила” определяли хозяйственную деятельность. Для финансирования хозяйственной деятельности съездам нефтепромышленников предоставлялось право облагать нефть особым попудным сбором в размере 0,02-0,05 к. Попудный сбор начал взиматься с 1 мая 1893 г. Из-за сложности проблем и задач, рассматриваемых на съезде требовавших для своего разрешения всё больших капиталов, попудный сбор постепенно повышался и в начале XX в. достиг 0,5 к с пуда нефти (1). Одной из острых проблем в хозяйственной деятельности являлась организация медицинской помощи промыслово-заводскому населению. Острота данной проблемы была связана с продолжительностью рабочего времени и условиями труда рабочих. 12-14 часовой рабочий день доходил порой до 18 часов в сутки. В отчёте Горного департамента за 1894 г. отмечалось, что “рабочий день на промыслах достигает 18 часов в сутки” (2). Лейб-медик Бертенсон также указывая, что число рабочих часов иногда достигает 18 часов в сутки: 14-ти же часовая работа составляет постоянное явление (3). Тяжёлые условия труда на бакинских промыслах и заводах, отсутствие охраны труда явились основными причинами частых несчастных случаев, превратившиеся в конце XIX-нач.XX в. в массовое явление. По данным Кавказского горного округа с 1894 по 1900 г. число несчастных случаев увеличилось с 22 до 1444 (4). В этих условиях возникла настоятельная необходимость организации медицинской помощи. Решение об организации медицинской помощи, принятое в 1887 г., осуществилось в апреле 1888 года - открытием первого медицинского учреждения на промыслах - Балахано-Сабунчинской лечебницы. Данный вопрос обсуждался с нефтепромышленниками 28 июня 1887 г. в гостинице “Клуб” на промысле торгового дома “Бенкендорф и К”. В октябре того же года был избран комитет из трёх лиц: А.Ф.Фейгель, И.А. Тамамшев и Н.Ган. 30 ноября 1887 года нефтепромышленники, одобрив выработанный комитетом проект (положение об учреждении приёмного покоя) арендовали вначале дом Кистена, а через месяц дом Наджаф Кули Ибрагимова сроком на 5 лет за годовую плату в 45 руб. На первом этаже размещались 4 палаты, аптека, прихожая, на втором этаже - хозяйственный отдел. 27 нефтепромышленников приняли обя-

зательство вносить взносы на содержание лечебницы в течении 5 лет, исходя из числа рабочих и служащих каждой фирмы. До издания закона об осуществлении хозяйственной деятельности взносы носили периодический характер, а большинство крупных фирм вообще не принимали участия. Комитет занимался разверсткой и сбором денег на содержание больницы. Для лечебницы были закуплен инвентарь на сумму 2098 руб. Кроме того, доктор Блюмберг передал больнице машину для лечения разрежённым воздухом; доктор Рейнека - две машины для лечения электричеством. Открытие больницы состоялось 27 декабря 1888 года (5). За год деятельности в больнице побывало 2310 пациентов. На содержании больницы, амбулатории и аптеки за 1893-1894 год было израсходовано - 15,793 руб. Медицинская помощь отсутствовала и в заводском районе. Только некоторые крупные фирмы имели постоянных врачей, живущих в городе и оказывали помощь на предприятиях только по вызову. В исключительных условиях находились лишь рабочие и служащие т-ва “Бр.Нобель”, имевшие амбулаторию и врача при заводе. Больные, нуждающиеся в лечении, отправлялись фирмами в городскую Михайловскую больницу. В 1893 г. по просьбе Совета съезда Городская Управа выделила свободный участок земли под строительство больничного здания. Черногородская больница на 25 кроватей с амбулаторией и аптекой начала функционировать с 14 июля 1894 г. На сооружение всех зданий для Черногородской больницы Советом Съезда было израсходовано - 36, 350 руб. В том же году был открыт приёмный покой с амбулаторией на Бибе-Эйбате, на что Советом Съезда израсходовано было 4.400 руб. (6). Размещение больницы в наёмном помещении не отвечало всем необходимым требованиям, поэтому Совет, избранный на восьмом съезде, ходатайствовал перед Министром Земледелия и Государственных Имуществ об отводе двух участков: один для больницы за пределами эксплуатируемой площади, другой - для устройства амбулатории и аптеки в центре промыслов. Строительство собственного здания Балаханской (Сабунчинской) больницы началось в 1895 г. 1 января 1899 г. Балаханская больница находилась в собственном специально построенном здании (7). Черногородская больница состояла из 5 палат на 120 кроватей, операционной, перевязочной, амбулатории, аптеки, жилых помещений для персонала и необходимых служб для больных.

В 1893 г. были выстроены ещё 3 новых барака, помещения для родильного приюта и гинекологических больных, и три больших корпуса жилых помещений для врачебного, среднего и низшего персонала больницы. В 1899 г. при Балаханской больнице была учреждена и амбулатория (8). О деятельности Балаханской (Сабунчинской) больницы и амбулатории в рассматриваемый период свидетельствует следующая таблица

Среднемесячное число больных:

Годы	Больница	Амбулатория
1894	19,85	1250
1895	21,8	1735
1896	30,4	19
1897	41	3202
1898	61	4057
1899	99	5208
1900	111	4950
1901	146,9	5591
1902	150,8	Данные отсутствуют
1903	151,6	8.947

С 1898 г. в связи с увеличивающейся потребностью во врачебной помощи приступили к расширению больницы, за счёт помещений больничной амбулатории и аптеки. В апреле 1898 г. Советом съезда создаётся в центре заводского района самостоятельный врачебный пункт “Черногородская амбулатория”. Сюда же была перенесена и аптека. В начале XX в. Черногородская больница, рассчитанная на 220 кроватей, являлась крупнейшим лечебным учреждением промыслово-заводского района (9). Деятельность Черногородской больницы за период с 1894-1903 гг. отражают следующие данные:

Средне ежемесячное число больных:

Годы	Больница	Амбулатория
1894	11,4	1250
1895	11,5	1735
1896	16,5	2000
1897	25,5	2953
1898	26,4	2680
1899	30,4	2793
1900	34,62	2847
1901	37,5	2829
1902	31,95	5
1903	35,13	3770

Данные взяты из Отчётов Совета Съезда за соответствующие годы (см раздел - Врачебная помощь).

В наиболее худшем положении в деле оказания медицинской помощи находилось население Биби-Эйбатской промысловой площади, которое пользовалось лишь амбулаторией. Больные, нуждающиеся в стационарном лечении, направлялись в Баиловский военный лазарет и в городскую Михайловскую больницу. Поэтому в 1902 г. Совет вносит на рассмотрение 17 съезда проект сооружения при Черногородской больнице нового корпуса. К постройке приступили в 1903 г. Но события 1904-1905 гг. приостановили строительство. О положении с медицинской помощью на Биби-Эйбате отражают следующие данные:

Амбулаторное посещение (средне ежемесячное число больных)

1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903
631	669	629	827	1275	1552	2847	2375	—	2670

Бесплатной врачебной помощью пользовались рабочие и служащие фирм, платившие попудный сбор. Бесплатно или за мизерную плату амбулаториями и стационаром пользовались рабочие и служащие фирм не платившие в общий фонд попудный налог. В условиях всё возрастающего числа рабочего населения, пользующихся медицинской помощью, и в этой связи увеличением расходов, на 14 Съезде Бакинских нефтепромышленников рассматривался вопрос о привлечении фирм, не платящих попудного сбора к участию в расходах на врачебную помощь. Комиссия, созданная на Съезде, выра-

ботала общие основания для фирм, не платящих поподного сбора к участию в расходах на медицинскую помощь. 32 основания гласит: “Владельцы предприятий подрядного бурения, механических заводов и мастерских обязаны участвовать в постоянных расходах на медицинскую помощь рабочим наравне с нефтепромышленниками”(10). При каждом врачебном пункте имелись аптеки. Они обслуживали больных врачебного пункта, к которому были прикреплены. Лишь Черногородская и Балаханская аптеки, производя вольную продажу лекарств, являлись самостоятельными учреждениями, которые удовлетворяли потребность в медикаментах не только рабочих и служащих нефтепромышленных фирм, но и всего промышленно-заводского района. Аптеки осуществляли бесплатный отпуск лекарств больницам, амбулаториям и больным на дому по рецептам врачей съезда, платный отпуск лекарств по рецептам всех врачей, ручную продажу аптечных припасов. К концу 1903 г. в промышленно-заводском районе существовало семь врачебных пунктов Съезда бакинских нефтепромышленников: больница в Сабунчах с амбулаторией и аптекой; амбулатория в Балаханах; больница в Чёрном городе с амбулаторией и аптекой; амбулатория и аптека в Белом городе, на Биби-Эйбате. На содержание этих 7 врачебных пунктов в 1903 г. 17 съездом бакинских нефтепромышленников было ассигновано - 327,364 руб. Служебный персонал при 7 врачебных учреждений Съезда составил 216 чел., из них:

Врачей - 19

Фельдшер и акушерок - 33

Медицинских сестёр - 11

Провизоров - 10

Смотрителей - 9

Больничных служащих - 57

Прочих служащих - 77

Наряду с врачебной помощью в промышленно-заводском районе действовал и санитарный надзор, состоявший из трёх врачей и трёх надзирателей Совета съезда. Санитарный надзор наблюдал за чистотой помещений, харчевен, пекарен, чайных, улиц, площадей, за качеством пищевых продуктов (11).

За период с 1894 по 1903 гг. врачебной помощью Совета съезда воспользовалось следующее число промышленно-заводского населения.

Среднемесячное число

Число	амбулаторных больных	стационарных больных
1894	25.650	30,89
1895	56.559	34,95
1896	74.185	47
1897	97.300	66,5
1898	115.530	129,4
1899	160.165	142,05
1900	203.053	180,35
1901	226.947	182,75
1902	238.676	186,73
1903	283.425	

См. Отчёты Совета съездов за приведённые годы. Раздел - Врачебная деятельность.

Завершая вопрос о врачебной помощи, приведём данные о расходах Совета съезда по данной статье хозяйственной деятельности. (в тыс. руб.)

1894 - 43
1895 - 46.896
1896 - 54.370
1897 - 88.348
1898 - 110.935
1899 - 164.510
1900 - 202.371
1901 - 263.791
1902 - - - -
1903 - 331.908

Острейшей проблемой, с которой столкнулся Совет съезда в хозяйственной деятельности, являлось состояние промысловых дорог, а точнее, отсутствие вообще каких-либо дорог. В условиях всё возрастающего объёма грузоперевозок, строительство шоссейных дорог стало наипервейшей необходимостью. Представитель Каспийско-Черноморского общества на съезде А.М.Фейгель отмечал, что промыслы представляли собой “опасную скачку с препятствиями, на которую мы решаемся только в самом крайнем случае”(12). И это в лет-

ние месяцы. В зимнее же время перевозка грузов вообще не осуществлялась. Хотя в конце 70-х гг. XIX века был построен так называемый “нефтяной участок” железной дороги, соединивший город с промыслово-заводскими районами. Но “нефтяной участок” осуществлял только пассажирские перевозки. К строительству первой шоссейной дороги приступили в 1889 г. Первоначальный проект предусматривал строительство дороги по линии Чёрный город-Балаханы. Но в связи с тем, что наибольшее количество грузов отправлялось в Балаханы из Баку, а не из Чёрного города, да и движение в Чёрном городе было перегружено, строительство дороги началось по линии Баку-Сабунчи. По ходатайству Совета на сооружение дороги из казны была выделена ссуда - 60 тыс. руб. Для погашения этой беспроцентной ссуды привлекли к оплате владельцев нефтепроводов, которые обязались вносить по 1/100 коп. с пуда перекачанной по нефтепроводу до заводов нефти, что составляло ежегодно приблизительно 20-25 тыс. руб (13). Проведение шоссейной дороги Баку-Балаханы положило начало строительству широкой сети шоссейных дорог на Биби-Эйбат, Балаханы, Чёрный город. До 1900 г. Съездом строились дороги исключительно шоссейные, причём для верхнего покрытия дорог применялся только гравий местных известковых пород из карьеров селений: Кишлы, Балаханы, Забрат, Раманы и Шихово. Пока дороги были новы, пока движение в промысловом районе было слабым, дороги построенные из гравия, были в удовлетворительном состоянии. Но с течением времени и с усилением движения, дороги, построенные из такого непрочного материала, как местный гравий, оказались непригодными. Изменение климатических условий привело дороги к полному разрушению. Поэтому на 14 Съезде Бакинских нефтепромышленников решено было перестроить все дороги, которых к этому времени было уже 40 вёрст. Переустройство являлось в сущности сооружением новых дорог. Проект предусматривал 2-х слойное покрытие шоссейных дорог: нижний из местного гравия, а верхний - из щебня твёрдых пород. Нижний слой был дополнительно покрыт песочным слоем мощностью 0,12 сажень. К работам по переустройству старых и сооружению новых дорог приступили в сентябре 1900 г. За период с 1900-1901 гг. было переустроено во всех пяти районах 43,4 версты дорог, на что было израсходовано 596, 980 руб. Кроме того, на строительство тротуаров и железнодорожной дамбы при Сабунчинском вокзале

и на нужды дорог остальных районов израсходовано дополнительно 7,167 руб. Таким образом в 1900-1901 гг. на переустройство старых и строительство новых дорог было израсходовано 604, 148 руб (14).

В 1902-1903 гг. расходы на содержание и ремонт дорог уменьшились. Сокращение расходов объяснялось тем, что дороги строились с большой спешкой по свежим насыпям, которые не успевали достаточно уплотниться. Поэтому само дорожное покрытие подвергалось частым разрушениям.

Строительство дорог в промыслово-заводском районе непосредственно связано с их освещением. Промысла сплошь покрытые трубами, мазутными ямами, канавами, валами, представляли большую опасность для рабочих, ибо добраться до рабочего места, в особенности в вечернее и ночное время, было небезопасно. В конце XIX в. город и промыслы снабжались электроэнергией т-ва “Свет”. Кроме товарищества “Свет” в Бакинском районе функционировали Бакинское отделение “Сименс и Гальске”, представительство общества “Унисон”. Бакинское общество фирмы “Всеобщая Компания Электричества” (15). Эти общества, филиалы представительства в Бакинском районе занимались электрификацией нефтяных промыслов, монтажом электрических двигателей, выполняли различные заказы и обеспечивали Бакинский нефтепромышленный район необходимыми электротехническими изделиями. В первый же год хозяйственной деятельности Советом Съезда заключён был договор с товариществом “Свет” на установку 225 электрических фонарей по магистральным промысловым дорогам. Расходы по освещению составили за 225 фонарей 5400 руб. в год (16).

В 1899 г. Совету съезда были представлены ряд проектов по освещению промыслов. Техническая комиссия, рассмотрев доклады по этим проектам и сравнив их, остановилась на проекте общества Русских электротехнических заводов “Сименс и Гальске” (17).

В течение 1889-1900 гг., действующими в Бакинском районе обществами и отделениями, были электрифицированы фабрика Г.З.Тягеева, цирк бр.Никитиных, почта, телеграф, кирпичный завод “Атлас”, машиностроительные заводы, промыслы. Однако, существовавшие в конце XIX в. в Бакинском промышленном районе мелкие электростанции общества “Свет”, “Апшерон”, а также маломощные электрические установки на промыслах ввиду их разбросанности и недостаточного количества, не могли обеспечить электроэнергией

развивающуюся нефтяную промышленность. В 1899 г. в Баку создаётся акционерное общество “Электрическая сила” - филиал “Общества электрического освещения 1886 г.” в Петербурге, контролировавшееся немецкой фирмой “Сименс и Гальске”. Акционерным обществом “Электрическая сила” были построены две электростанции: на Баилове для промыслов Биби-Эйбата, мощностью 2000 л.с., вошедшая в эксплуатацию в 1901 г. и в Белом городе для электроснабжения Балахано-Сабунчинско-Раманинского нефтяного района.

С начала деятельности акционерного общества “Электрическая сила”, между ним и другими мелкими электрическими обществами, шла конкуренция (18). Однако, общество “Электрическая сила”, располагавшее крупным капиталом, новой техникой и вырабатывавшее более дешёвую электроэнергию, начало играть ведущую роль в деле обеспечения Бакинского промышленного района электроэнергией. В результате этого часть мелких станций ограничили, другие же прекратили свою деятельность.

Развитие капитализма в Азербайджане, начавшееся с отмены откупной системы в нефтяном промысле в 1872 году, способствовало бурному развитию нефтяной, нефтеперерабатывающей, химической и ряда других отраслей промышленности, что вызвало острую потребность в квалифицированных рабочих кадрах. Но царское правительство не было заинтересовано в повышении общеобразовательного уровня населения мусульманских окраин Империи. Только в 1888 г. было основано ремесленное училище, на базе которого в 1896 г. было открыто Бакинское низшее техническое училище. На более низком находился образовательный уровень промышленно-заводского населения. Достаточно отметить, что из 18506 рабочих Балахано-Сабунчинских промыслов грамотными оказались 4395 человек - 23,7% (20). Частные школы содержались отдельными нефтепромышленными фирмами: Первая школа на промыслах была открыта в 1882 г. Бакинским нефтяным обществом. Кокоревская школа оставалась ещё несколько лет единственным учебным заведением на промыслах. В 1886 г. тво “Бр. Нобель” открыло в Балаханах школу для детей и служащих рабочих фирмы (21). В 1896 г. были открыты ещё две школы: Торгового дома Бенкендорф и К° и Каспийско-Черноморского общества (22).

Большинство нефтепромышленных фирм школ для рабочих не имело. Съезд Бакинских нефтепромышленников до вступления в силу закона о хозяйственной деятельности вообще не обсуждал вопрос

об образовательном уровне рабочего населения. Объясняется это не только отношением самого правительства к данному вопросу. С момента создания и до начала 90-х гг.,

т. е. до образования общего фонда, съезд Бакинских нефтепромышленников занимался исключительно представительной деятельностью. С 1893 г. Совет съезда приступил к рассмотрению данного вопроса. Было решено ходатайствовать об открытии народных школ с ремесленными курсами. До 1895 г. денег на народное образование Советом Съезда не выделялось. И только в 1895 г., при обсуждении вопроса ССБН, было ассигновано на открытие нескольких одноклассных училищ и аудиторий для чтений при них - 16,500 руб. (23).

Но открыть эти школы в 1896 г. не удалось, так как не был решён вопрос об отводе участка земли. И только 9 ноября 1897 г. была открыта на промыслах первая школа Съезда на 21 учащихся в новом собственном здании. В это же время была открыта школа и на Биби-Эйбате тоже в новом здании. Так, начиная с 1897 г., началась деятельность Совета съезда по народному образованию.

В 1898 г. начала функционировать третья школа, открытая в Чёрном городе на 100 учащихся. Школа находилась за Черногородской больницей в специально построенном здании, где числились и квартиры для учителей. Во всех трёх школах Съезда к концу 1898 обучалось 205 детей: в Сабунчинской школе - 100, Черногородской - 70, Биби-Эйбатской - 35. Число желающих учиться увеличивалось с каждым годом. Так, в 1900 г. в 5 школах Съезда обучалось 500 учащихся. Обучение в школах ССНБ было бесплатным. При приёме предпочтение отдавалось детям рабочих и служащих фирм, платящих попудный сбор. Те ученики, родители которых получали менее 50 руб. в месяц, пользовались также бесплатно учебниками и учебными пособиями. Дети, родители которых получали более 50 руб. в месяц, но имели большие семьи, также снабжались бесплатно учебниками. Школы Съезда не могли охватить всех желающих учиться. Вместе с тем, во многих школах промыслово-заводского района наблюдался отсев учащихся. Основная причина отсева заключалась в тяжёлых материальных условиях жизни рабочего населения. Дети вынуждены были прерывать учёбу из-за вступления в трудовую жизнь или необходимости помогать старшим по дому. Большинство учеников не имело возможности окончить даже полный курс одноклассного училища. Так, по данным 1903 г., десять

школ Балахано-Сабунчинского района выпускали ежегодно всего 70-80 учащихся. (24). Таким образом, создавалась противоречивая картина. С одной стороны, классы были переполнены, что свидетельствовало о стремлении детей рабочих учиться, но материальные трудности вынуждали их оставлять школу до окончания курса.

На 1 января 1903 г. ССНБ имел 8 школ состоящих из 25 отделений. На содержание всех 8 школ съезда в 1903 г. было израсходовано 59,6 тыс. руб. Учащихся во всех 8 школах Съезда на январь 1903 г. насчитывалось 986 человек. Из них мальчиков - 571, девочек - 415. Однако уже в июне число учеников по вине перечисленных причин сократилось до 815. Из них кончили полный курс 46 учеников. Следовательно, на 1 сентября 1903 г. числилось 769 учеников, приступили же к учебному процессу всего 624 учащихся. Преподавательский состав школ ССНБ в 1903 г. состоял из 45 человек: 4 православных законоучителей, 2 учителей армянского языка, 2 учителей пения, 4 учительниц рукоделия и 33 классных учительниц. Учителя “татарского” (азербайджанского) языка вовсе отсутствовали. Объяснение мы находим из следующих данных. В мае 1904 г. среди 1149 учащихся восьми школ ССНБ насчитывалось всего 29 “татар” (25). В 1902 г. впервые ученики школ Съезда в количестве 100 человек были отправлены на экскурсию в Хачмаз, а 2 июня 1903 г. - группа из 200 учащихся и 5 учителей на пароходе общества “Кавказ и Меркурий” выехали в Ленкорань. Здесь, в Ленкоране, учащиеся под руководством местного учителя, известного краеведа - Байрама Алибекова впервые ознакомились с прекрасным уголком природы Азербайджана. Трёхдневное пребывание в Ленкоране свидетельствовало о большом физическом и образовательно-воспитательном значении экскурсии. Наряду с открытием школ для детей рабочих Советом Съезда в конце 1903 г. впервые были организованы вечерние курсы для самих рабочих. Регулярные занятия начались в конце 1903-начале 1904 г. при Сабунчинской, Раманинской, Балаханской и I Черногородской. На содержание вечерних курсов в 1903-1904 гг. было израсходовано всего - 1653 руб., а по смете на 1904 было ассигновано уже 5 тыс. руб. Отметим, что годовая стоимость обучения одного ученика колебалась от 43-53 руб. в год (26).

Процесс развития системы народного образования в промышленно-заводском районе шёл медленно. Только в 1887 г. была открыта пер-

вая школа. Эта система охватывала лишь небольшую часть детей школьного возраста. Программа занятий в школах ССНБ давала самые элементарные знания и включала всего лишь три предмета: закон Божий, русский язык и арифметику. Очень низкий процент детей-азербайджанцев объяснялся не только незнанием ими русского языка, но и проводимой правительством национальной политики, которая ущемляла права коренного населения во всех областях.

Оценивая значение деятельности ССН в области народного образования, отметим, что она всё же содействовала некоторому распространению грамотности среди рабочих промыслово-заводского района, открывала им возможность обучения на профессионально-технических курсах, а в отдельных случаях в учебных заведениях повышенного типа.

В заключении приведём данные о доходах и расходах Съезда с момента образования общего фонда до 1903 г.

Годы	Доходы	Расходы
1894	164,814	151,339
1895	193,456	210,186
1896	249,748	254,491
1897	515	604,798
1898	610	663,493
1899	—	—
1900	956,500	1,611,392
1901	1,400,128	1,612,936
1902	—	—
1903	1,290,375	1,124,007

Данные взяты из отчётов Совета съездов и приложений к трудам Совета съездов за соответствующие годы.

Данные таблицы отражают постепенное увеличение расходной части бюджета над доходами. Для покрытия дефицита попутный сбор постоянно увеличивался, дойдя в начале XX в. до 0,5 коп. с пуда нефти.

Итак, с образованием общего фонда началась хозяйственная деятельность Совета съезда. Учитывая многочисленные травмы и частые несчастные случаи с рабочими на промыслах и предприятиях, Совет Съезда приступил к строительству медицинских учреждений на промыслово-заводской территории. За период с 1894-1905 гг. были построены две крупные больницы: Сабунчинская и Черногородская и ам-

булаторий, где рабочим и служащим фирм, платящих поподный сбор, оказывалась бесплатная медицинская помощь. Большое значение Совет Съезда придавал строительству дорог и их освещению. В период с 1894 по 1904 гг. были проведены дороги, соединившие все промышленно-заводские районы: Балаханы, Раманы, Забрат, Чёрный город, Биби-Эйбат. До образования акционерного общества “Электрическая сила”, эти районы освещались обществами “Свет”, “Апшерон”. В 1901-1902 гг. акционерным обществом “Электрическая сила” были построены две крупные электростанции: на Биби-Эйбате мощностью 200 л.с. и в Белом городе мощностью 600 л.с., снабжавшая электроэнергией Балаханский, Раманинский промыслы и Чёрный город. Частые несчастные случаи и травмирование происходили из-за неумения рабочих пользоваться техникой. Необходимы были квалифицированные профессиональные рабочие кадры. С целью их подготовки Совет Съезда, хотя с большим опозданием, приступил к строительству школ. За период с 1897-1904 гг. на промышленно-заводской территории действовало 8 школ ССН с 33 отделениями. В этот же период функционировали школы отдельных фирм: т-ва “Бр.Нобель”, Б.Н.О., т/д “Бенкендорф и К°”, Сабунчинская сельская школа, Каспийско-Черноморского общества, и т.д. Всего 10 школ (27).

Таким образом, деятельность в сфере здравоохранения, строительства и освещения дорог, осушения промыслов и народного образования была первым опытом в хозяйственной деятельности одной из крупнейших предпринимательских организаций - Съезда Бакинских нефтепромышленников.

Список использованной литературы:

1. Отчёт о деятельности Совета 17 очередному съезду нефтепромышленников. Баку. 1902., с.3.
2. ГИААР, ф.92, оп.1, д.1346, л.20.
3. Л.Бертенсон. Бакинские нефтяные промыслы и заводы в санитарно-врачебном отношении. СПб, 1897, с.43-44
4. ГИААР, ф.92, оп.1, д.1855, лл.48 об-55.
5. Труды пятого съезда нефтепромышленников г.Баку. Баку, 1889.
6. Отчёт о деятельности Совета, избранного на восьмом съезде...Ба-

- ку, 1894, с.93-101.
7. Отчёт о деятельности Совета, избранного на XII съезде...Баку, 1899, с.55.
 8. Отчёт Черногородской больницы съезда Бакинских нефтепромышленников. 1907-1910 гг. Т.1, Баку, 1913, с.3-8.
 9. Отчёт о деятельности Совета XVI съезду...Баку, 1901, с.34-35.: Труды пятнадцатого экстренного съезда...Баку, 1901, с.77-86.
 10. Отчёт о деятельности Совета XX союзу...Баку, 1905, с.8-9, 12, 35-36.
 11. Труды седьмого съезда...Баку, 1890, с.55.
 12. Там же, с.7-9.
 13. Отчёт о деятельности Совета XV очередному съезду...Баку, 1901, с.37,50.
 14. ГИААР, ф.528, оп.1, д.16, лл. 9-12.
 15. Отчёт о деятельности Совета, избранного на восьмом съезде...Баку, 1894, с.128-129.
 16. Отчёт о деятельности Совета, избранного на XIII съезде...Баку, 1899, с.38-44.
 17. ГИААР, ф.528, оп.1, д.58, л.2.
 18. Отчёт о деятельности Совета, избранного на восьмом съезде...Баку, 1894, с.125-126; отчёт Совета, избранного на девятом съезде...Баку, 1896, с.126-130.
 19. Стригунов И.В. Из истории формирования Бакинского пролетариата (70-90-е гг. XIX в.), Баку, 1960, с.151.
 20. Газета "Бакинские известия", 1904, №2.
 21. ГИААР, ф.309, оп.1, д.764, л.39.
 22. Отчёт о деятельности Совета, избранного на девятом съезде...Баку, 1896, с.135.
 23. Отчёт о деятельности Совета, избранного на девятом съезде...Баку, 1896, с. 135-136.
 24. Краткий обзор деятельности съезда Бакинских нефтепромышленников по народному образованию. Баку, 1913, с.101.
 25. Отчёт о деятельности Совета XX-му очередному съезду нефтепромышленников. Баку, 1905 с.48-49.
 26. Там же, с.37, 41,45,71,75,77,80.
 27. Отчёт Совета тринадцатому Съезду нефтепромышленников. Баку, 1900, с.22.

Məmməd Məmmədov

*Bakı Neft Sənayeçiləri Soveti Qurultayının təsərrüfat fəaliyyəti (1893-1905)
Xülasə*

Neft sənayesinin sürətli inkişafı mədən-zavod əhalisinin artmasına, mədənlərdə səhiyyə problemlərin həllini yolların inşa edilməsi və işıqlandırılmasını, xalq təhsili sahəsində işlərin görülməsini tələb edirdi. 1892-ci ildə sahibkarlıq təşkilatlarına təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək hüququnu verən “Neft mədəni haqqında qanun” çıxmışdır və 1893-1904-cü illər ərzində Neft Sənayeçiləri Qurultayı Soveti tərəfindən yollar çəkilmiş və işıqlandırılmışdır, xəstəxanalar, ambulatoriyalar, təhsil ocaqları açılmışdır.

Mamed Mamedov

*The economy activities of Baku oil owners' congress
(1893-1905)
Summary*

Rapid development of a petroleum industry of willows of this communication growth of the oil-field-factory rorulation, demanded to arrange well crafts in sphere of public health services, a construction of roads and their illumination, national education. From 1893 for 1904 congress Council had been did the big work in the given direction: hospitals, ambulance stations are opened, roads are rent, constructed and educational institutions functioned.

Инна Костина

**Материалы видного актёра и общественного
деятеля Мехти бека Гаджинского**

Конец XIX - начало XX веков ознаменовались оживлением общественно-политической жизни и возрождением культуры Азербайджана. В это время бурный рост мировой и российской экономики требовал все новых и новых источников топлива, что дало мощный толчок развитию нефтедобывающей и перерабатывающей промышленности нашей страны, являвшейся на тот момент основным поставщиком энергоресурсов в мире. На фоне коренных социально-политических изменений стремительно набирал силу процесс формирования национального самосознания азербайджанского народа. Передовые представители интеллигенции, соединившие традиции восточной мусульманской культуры с плодами западной цивилизации, задумывались о судьбах своего народа, путях приобщения его к прогрессивным идеям и формирования современной эпохи мировоззрения.

70-е годы XIX столетия сохранились в истории нашего народа двумя кардинальными событиями: в 1873 году постановка пьесы М. Ф. Ахундова “Визирь Ленкоранского ханства”, заложила основы национального театра, в 1875 издаваемая и редактируемая Гасан беком Зардаби газета “Экинчи” стала первой попыткой приобщения народа к печатному слову. Именно в конце этого, ознаменовавшегося столь значимыми событиями десятилетия, 24 мая 1879 года, в провинциальной Кубе родился Мехти Гаджинский, впоследствии сыгравший заметную роль в жизни родной страны. Окончив в бурно развивавшемся промышленном центре региона городе Баку реальное училище, молодой человек активно окупнулся в культурную жизнь этого конгломерата различных культур.

Видные представители азербайджанской интеллигенции вслед за М. Ф. Ахундовым оценили роль театрального искусства в деле духовного

воспитания народа, повышения его культурного уровня, расширения мировоззрения и формирования национального самосознания. Результатом этого стала организация в 1896 году Первой мусульманской труппы. Примечательно, что среди ее создателей наряду с такими крупными деятелями культуры, как Н. Нариманов, Дж. Зейналов, Искандер бек Меликов, Гасан бек Зардаби был и 17-летний Мехти Гаджинский (1). Уже год спустя он вышел на сцену в драме Н. Нариманова “Невежество”.

Помимо актерской профессии Мехти бек пробовал себя как на литературном, так и на журналистском поприще. На театральных афишах 1903 года сообщается: “В дни Гурбан байрама будет представлена “Кончина Наполеона” в переводе М. Гаджинского” (2). Газета “Кавказская речь” 13 ноября 1906 года на своих страницах публикует объявление следующего содержания: “Кавказская татарская литература обогатилась двумя ценными произведениями. Одно из них “Аль Мансур” Г. Гейне (переводчик Ширванзаде), а другое “Разбойники” Ф. Шиллера (переводчик Мехти бек Гаджинский). Здесь следует заметить, что под псевдонимом “Ширванзаде” скрывался тот же самый Мехти бек. Оба этих произведения вскоре будут поставлены на бакинской сцене”. И действительно, уже 17 января 1907 года объединение мусульманских драматических артистов представило на суд любителей театрального искусства спектакль “Разбойники”, в котором роль Карла Моора блестяще сыграл сам Мехти бек.

Мехти-бек Гаджинский, первый исполнитель роли Карла Моора в пьесе Ф.Шиллера “Разбойники”. Из журнала “Русский артист” за 1907 г.

Венцом литературного творчества драматурга стала написанная в 1907 году пьеса “Султан Абдул Азиз или первая Турецкая Республика”(3). Проявив столь же недюжинные способности на журналистской стезе, он опробовал свое перо в издаваемой крымско-татарским общественным деятелем Исмаил беком Гаспринским газете “Тарджуман”. А затем последовали статьи, посвященные вопросам азербайджанского театра, актерского искусства, рассказы, очерки, фельетоны под псевдонимами Урфизаде, Фирдовси, Вертопрах, Бродяга, Эстет в газетах “Каспий”, “Хаят”, “Игбал”, “Иршад”, журналах “Молла Насреддин”, “Занбур” и других изданиях.

Ножницы для разрезания бумаги, публициста, сотрудника редакции газеты “Каспий” Мехти бека Гаджинского. Нач. XX в.
(НМИА Фонд оружия и знамен, № 2889)

Энергично занимаясь культурно-просветительской деятельностью, молодой человек активно участвовал в создании Мусульманского благотворительного общества, был одним из организаторов обществ “Ниджат” и “Сафа”.

Личная печать М. Гаджинского, серебрянная, овальной формы с кольцевидной ручкой. 1318 хиджри.
(НМИА Фонд фалеристики и глиптики № 173)

Кроме того, к сценическим успехам актера Гаджинского можно причислить и воплощение им образа Надир шаха в одноименной пьесе Н. Нариманова. Партнером Мехти бека в этой постановке, впервые представленной зрителям в городском театре вышеупомянутой труппой 24 ноября 1906 года, был выдающийся актер Г. Араблинский, исполнивший роль Гюрджю бека. Здесь уместно будет отметить, что на любительскую сцену выходила и супруга М. Гаджинского Фатъма ханум Гаджинская, урожденная Султанова. В коллекциях Национального Музея Истории Азербайджана хранится фотография Фатъмы ханум в сценическом костюме Сарварбека в пьесе Сакины ханум Ахундзаде “Плоды науки”.

Сакина ханум Ахундзаде

Фатъма ханум Гаджинская в роли Сарварбека. 1904 г. (НМИА Фонд документальных источников № 1988)

Революционные события 1905-07 гг. кардинально повлияли на все стороны социальной жизни общества, не обошли они и сферу искусства. В обострившейся в театральной среде идеологической борьбе Мехти бек Гаджинский осознано очутился в одном стане с такими прогрессивно мыслящими деятелями азербайджанской культуры, как Джангир Зейналов, Гусейн Араблинский, Абулфат Вели, Магомед Алвенди. В 1906 году мусульманская драматическая труппа представила свои постановки в Тифлисе, Ленкорани, Батуме, Дербенте, Казани, посетила отдаленные уезды и села Азербайджана. Руководство гост-

рольным туром было поручено, пользующимся творческим и личным авторитетом Мехти беку Гаджинскому. В репертуар труппы были включены как произведения национальной драматургии - “Газават”, “Гаджи Кара”, “Ага Магомед шах Каджар”, “Надир шах”, “Разоренное гнездо”, “Визирь Ленкоранского ханства”, “Несчастный юноша”, “Кузнец Гява”, так и русской и европейской классики - “Ревизор”, “Женитьба”, “Разбойники”, “Аль Мансур”. Практически во всех этих спектаклях с успехом был задействован Мехти бек.

Театральная труппа актёров культурно- просветительного общества “Ниджат”, слева во втором ряду 3-й М. Гаджинский. Нач. XX в. (Театральный Музей инв. № 12104)

Будучи ведущим актером труппы, он с огромным мастерством исполнил роли Городничего (“Ревизор”), Зоухака и Азада хана (“Кузнец Гява”), Надира (“Надир шах”), ахунда (“Газават”), визиря (“Ага Магомед шах Каджар”), Гаджи Салеха (“Визирь Ленкоранского ханства”). В подтверждение наших слов приведем выдержки из рецензий, опубликованных в периодической печати тех лет. Газета “Иршад” 26 ноября 1906 года утверждает: “Этот раз Мехти бек Гаджинский безупречно исполнил роль Надира, а Араблинский - Гюрджю бека”(4). Двумя днями позже на ту же постановку откликается газета “Баку”: “Ответственную роль Надира исполнил Мехти бек Гаджинский. Опытный актер сыграл роль в разном ключе. Разбойник Надир в его исполнении выглядел бледно. Шах Надир был исполнен блестяще и артист проде-

монстрировал способности превышающие даже его возможности”(5). Неподдельный восторг у театрального критика газеты “Каспий” вызвал спектакль “Ревизор” по пьесе Н. В. Гоголя в феврале 1912 года: “Необходимо сказать, что молодая труппа мусульманских драматических артистов взяла на себя трудную задачу исполнения ролей Хлестакова, Городничего, Осипа, Добчинского и Бобчинского, с которыми не всегда удачно справляются даже артисты императорских театров. Но не кривя душой надо сказать, что труппа так хорошо выполнила поставленную задачу, что заслуживает самых высоких похвал” (6).

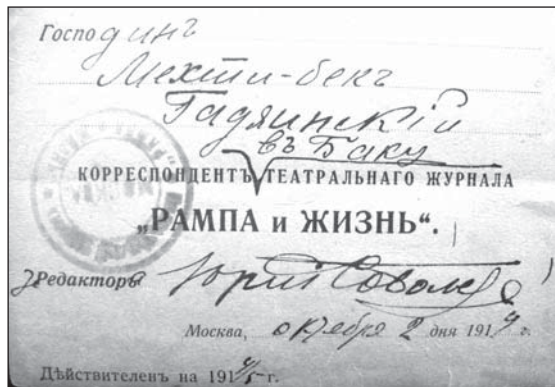
Мастерство азербайджанских актеров прославило их за пределами родного края и достигло политического и культурного центра Российской империи. Одно из авторитетнейших театральных изданий страны, московская газета “Русский артист” в статье от 25 ноября 1907 года высоко оценила их деятельность: “Мусульманские артисты очень серьезно относятся к театральному делу. Все чаще играют классические пьесы. Наибольшее внимание привлекают артисты Гаджинский, Араблинский, Велиев, Ахундов, Мурадов и Меликов. Через несколько лет мусульманская труппа займет свое место в нашем театральном мире” (7).

Афиша спектакля “Разбойники” по Ф. Шиллеру, организованной театральной труппой “Ниджат” на сцене театра Г.З.Тагиева. 1912 г. (НМИА Ф.д.и. № 1859)

Большой резонанс вызвали и тегеранские гастроли азербайджанских актеров. Газета “Иршад” 18 мая 1908 года с восторгом писала:

“Актеры общества “Ниджат” на гастролях в Тегеране ведомые Араблинским и Гаджинским, взявшись за руки, вышли на сцену... и поклонились в знак благодарности. Из лож на них посыпались тегеранские и ширазские цветы. Возгласы восторга и одобрения сотрясали стены театра...” (8). Высшим проявлением журналистского и актерского таланта Мехти бека стало назначение ведущим московским искусствоведческим изданием “Рампа и жизнь” своим корреспондентом. Эту должность он занимал 1914-15 годы, о чем свидетельствует, хранящееся в фондах Музея удостоверение.

Удостоверение корреспондента в Баку театрального журнала “Рампа и жизнь” М.Гаджинского. Москва 1914 г. (НМИА Ф.д.и. № 1978/1)

В 1910 году коллеги доверили М. Гаджинскому возглавить комиссию по проведению 25-летнего юбилея другого выдающегося азербайджанского актера Джангира Зейналова. Это назначение было не случайным, поскольку неравнодушный, увлекающийся человек к тому времени Мехти бек успел побывать в правлении обществ “Ниджат”, “Нашри-Маариф” и как отмечалось в “Кавказском календаре” за 1912 г. он был секретарём в Бакинском мусульманском благотворительном обществе (9). М. Гаджинский также три года руководил народными школами общества “Сафа”, а в 1914 году вместе с Дж. Зейналовым был заместителем председателя последнего общества.

Продолжая заниматься просветительской деятельностью, литератор помимо вышеуказанных перевел пьесу Н. В. Гоголя “Женитьба” и Д. И. Фонвизина “Недоросль”. Заметную роль оставил Мехти бек и на ниве критики. В 1911 году на вечере, посвященном 50-летию со

дня смерти Т. Г. Шевченко он дал глубокую и разностороннюю оценку творчеству великого украинского кобзаря. В критических статьях Мехти бека большое место уделяется анализу творчества основоположника азербайджанской драматургии М. Ф. Ахундова и одного из ярчайших ее представителей Наджаф бека Везирова. Но безусловно особое место в критике М. Гаджинского пренадлежит Мирзе Алекпер Сабиру, дружба с которым у него завязалась в 1906 году. Вместе с С. Гусейном и М. Махмудбековым он был членом комиссии по посмертному изданию шедевра творчества азербайджанского сатирика поэмы “Хоп-хоп намэ” (10).

Жить в то беспокойное время и остаться в стороне от бурно развивающихся политических событий было невозможно. Болея душой за судьбу своего народа Мехти бек с ранних лет включился в общественную жизнь. Успешно продвигаясь по этой стезе, в 1905 году он становится членом Бакинской городской управы. Стремление видеть свою родину свободной и независимой приводит, набравшегося опыта политической борьбы в ряды ведущей силы национально-освободительного движения - партии “Мусават”. Проявив себя и здесь неординарно, Мехти бек был избран членом бакинского бюро партии, затем Закавказского Сейма. Неизгладимое воспоминание у него, безусловно оставило подписание “Акта о независимости Азербайджана”, участником которого он был как член Национального Совета. Активно участвуя в работе парламента АДР, Мехти бек исполнял обязанности секретаря председателя, был членом комиссии по созыву азербайджанского Учредительного Собрания.

После падения Республики и установления советской власти Мехти бек, продолжая журналистскую деятельность, сотрудничал с газетами “Ени фикир”, “Ени кенд”, журналом “Дан улдузу”. По распоряжению наркомата просвещения участвовал в создании тюркского театра “Сатир-агит”. Помыслы Мехти бека Гаджинского, последние годы работавшего в системе правового и хозяйственного управления Азербайджана, всегда были направлены на улучшение жизни своего народа, его духовное развитие.

Использованная литература:

1. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920). Bakı, 1975, s. 80.
2. Там же, с. 94.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, t. I, s. 411.
4. Газета “Иршад”, 26 ноября 1906 г.
5. Газета “Баку”, 28 ноября 1906 г.
6. Газета “Каспий”, февраль 1912 г.
7. Məmmədli Q. Ukaz. rab., s. 147.
8. Газета “Иршад”, 18 мая 1908 г.
9. “Кавказский календарь” за 1912 г., с. 87.
10. Газета “Ədəbiyyat və incəsənət”, 14 сентября 1984.

Inna Kostina

***Görkəmli aktyor və ictimai xadim Mehdi bəy Hacınskinin materialları
Xülasə***

Tanınmış aktyor və ictimai xadim Mehdi bəy Hacınski teatr sənətimizin parlaq simalarındandır. Onun tənqidçi, tərcüməçi, publisist, ictimai-siyasi xadim kimi nəzərə çarpacaq fəaliyyəti olmuşdur.

Inna Kostina

***Materials of famous actor and public figure Mehti bek Gadzhinsky
Summary***

Famous actor and public figure Mehti bek Gadzhinsky was one of the brightest representatives of theatrical art of Azerbaijan. His critical, interpreting publishing and social activity always was of the great interest of society.

Селминаз Зейналова

**Г.Араблинский в истории
театральной культуры**

Как известно из истории нашей страны, к концу XIX-началу XX века Баку превращается в промышленный город с многочисленным населением. Быстрое развитие города было стимулировано увеличением нефтедобычи, открытием промышленных предприятий, расширением пассажирского и торгового пароходства. В 70-е годы XIX века Баку вступил в фазу активного капиталистического развития.

Развитие культуры Азербайджана в первой половине XX века отличалось сложностью и многогранностью. Вместе с тем, именно в этот период истории Азербайджана были заложены классические основы профессионального искусства Азербайджана. Именно в этот период времени многие страны Востока “эмансипировались”. Усиливалась их роль в мировом художественном процессе. Закономерно возникали новые историко-культурные направления.

Происходящие в обществе интенсивные процессы развития капитализма, формирование национальной демократической интеллигенции, активное продвижение просветительских идей стимулировало рождение и развитие новых для Азербайджана форм художественной профессиональной культуры. Одной из таких важных областей духовной культуры Азербайджана конца XIX-начала XX века стал театр, театральное искусство. Напомним, что в истории мировой культуры именно театральное искусство, театральная “трибуна” была проводником просветительских идей. Театр, как искусство публичное, массовое привлекал внимание большой аудитории. Тем самым открывалась возможность для того, чтобы донести до зрителя, слушателя важные идеи просвещения, а значит прогресса и процветания.

Подчеркнем также, что именно через сценическое искусство, азербайджанская аудитория познакомилась в тот период с выдающи-

мися произведениями европейской и русской культуры.

Одним из “первооткрывателей” европейской культуры в Азербайджане, художником, открывшим целую галерею новых образов, вошедших в золотой фонд азербайджанской культуры, был Г.Араблинский. Историческая миссия этого выдающегося театрального деятеля заключалась в содействии прогрессу в культуре Азербайджана. Он показал совершенно новые стороны театрального искусства, утвердил перспективы развития азербайджанского театра. Араблинский (Халафов) Гусейнбала Мамед оглы (1881-1919) является одним из основоположников азербайджанского профессионального театрального искусства.

Деятельность Г.Араблинского была всегда активной и продуктивной. Он работал в труппах общества “Ниджат” и “Сара”, в театральной труппе братьев З. и Уз.Гаджибековых. Подчеркну, что и следующие за оперой “Лейли и Меджнун” оперы Уз.Гаджибекова - “Шах Аббас и Хуршуд Бану”, “Асли и Керем”, музыкальные комедии “Муж и жена”, “Не та, так эта”, “Аршин мал алан” - также были поставлены Г.Араблинским.

Творческий путь Г.Араблинского представляет собой целую театральную эпоху в культуре Азербайджана. И это закономерно, ибо жизнь его протекала в особых исторических условиях.

Напомним, что наиважнейшее значение для азербайджанской культуры имело создание профессиональной театральной труппы. Годом зарождения и становления национального театра считается 1873 год. Именно в этот период силами учащихся Бакинского реального училища, по инициативе Н.Везирова и Г.Зардаби в Зале Общественного собрания были поставлены комедии М.Ф.Ахундова “Визирь Ленкоранского ханства” и “Гаджи Гара”. Эта любительская труппа функционировала долго, около десяти лет, и, впоследствии превратилась в профессиональную труппу.

В 1883 году театральная жизнь в Азербайджане получила мощный импульс. Так в 1883 году нефтепромышленник Г.З. Тагиев построил первый в Баку театр, тем самым еще раз подтвердив свою миссию известного мецената.

Вместе с тем отметим, что в начале XX века существовал в Баку только один театральный коллектив - “Товарищество мусульманских артистов” (1). В 1906 году при обществе “Ниджат” была организова-

на театральная секция, вслед за которой подобные секции возникли и при обществах “Седа”, “Нешр-маариф”. В 1908 г. труппа “Товарищество мусульманских артистов” объединилось с театральной секцией общества “Ниджат”.

Именно в этот период, то есть с начала XX века начинается и профессиональная - актерская, режиссерская, и просветительская - деятельность Г.Сарабского. Так, в 1904 году Джахангир Зейналов пригласил целый ряд актеров для репетиций и постановки пьесы Н.Везирова “Мусибяти-Фахраддин”. В составе этой группы были Г.Араблинский, Г.Сарабский, Гаджи Ага Аббасов и другие. Г.Араблинский, в силу своего режиссерского дара сразу проявился и возглавил эту группу. С этой пьесой труппа, под руководством Г.Араблинского, функционировала не только в Баку, но и выезжала в Ленкорань, Дербент, где имела огромный успех. Безусловно такой успех был связан не только с содержанием пьесы, игрой актеров, но и, в большей степени, режиссерской одаренностью Г.Араблинского.

Именно это позволило Г.Араблинскому впоследствии выполнить важнейшую историческую миссию - стать режиссером первой азербайджанской оперы, первой оперы Востока - “Лейли и Меджнун” Уз.Гаджибекова.

Так, впервые опера прозвучала в Баку в 1889 году. Это было концертное исполнение “Аскольдовой могилы” А.Верставского. В декабре 1889 года из Тифлиса в Баку приехала полная оперная труппа с оркестром, хором, балетом и декорациями. В составе труппы были очень известные в тот период актеры - И.В. Тартаков, С.Ф. Молчановский, В.М. Зарузная, Т.С. Любатович, А.Б. Латернер, Э.Ф. Гейднер, итальянская певица Босси и другие. Огромное значение имело руководство оркестром - известным композитором М.М. Ипполитовым-Ивановым.

В театре Тагиева ставилось множество драматических спектаклей. На этой сцене проходили спектакли с участием очень известных драматических актеров. Здесь ставились шедевры мирового оперного искусства - “Пиковая дама”, “Евгений Онегин”, “Паяцы”, “Риголетто”, “Сельская честь” и так далее. Отметим роль и значение первого оперного сезона 1897 года, за время которого было поставлено 15 опер. Кульминацией этого сезона, а также его достойным завершением стало гастрольное выступление Ф.И. Шаляпина в 1900 г. в пяти спектаклях (2).

На протяжении своего недолгого творческого пути Г. Араблинский всегда оказывался в центре самых активных театральных событий. И в каждом конкретном из них играл решающую роль в развитии театрального искусства, в умножении своего профессионального роста. На наш взгляд, самым высоким вкладом Г.Араблинского в развитие азербайджанского театрального искусства был тот факт, что Г.Араблинский был режиссером первой азербайджанской оперы “Лейли и Меджнун” Уз.Гаджибекова.

12 (25) января 1908 года - одна из “звездных” дат азербайджанской культуры. В этот день состоялась премьера оперы Уз.Гаджибекова “Лейли и Меджнун”. Создание этого произведения означало и рождение азербайджанского оперного искусства, и рождение композиторской школы Азербайджана, первое произведение национального профессионального искусства.

Приведу некоторые факты из статьи Г.К. Сарабского о первой постановке “Лейли и Меджнун”, (3) посвященной 30-летию азербайджанской оперы. Так, Г.К. Сарабский писал: “Тридцать лет тому назад, в начале 1908 года, никому еще тогда неизвестный композитор Узеир Гаджибеков и артист Араблинский поставили в Здании нынешнего Азгосдрамтеатра первую азербайджанскую оперу “Лейли и Меджнун”. Я был первым исполнителем роли Меджнуна” (4). Говоря о тяжелом положении театральных деятелей, Г.К. Сарабский приводил такие факты: “Бедность у нас во всем была великая... Особенно туго приходилось небольшой группе актеров-профессионалов, которые ради сцены шли на всякие лишения и унижения. Араблинский, например, жил в полуподвальном, сыром помещении, и нередко он сам, его мать и сестра голодали” (5). В той же статье Г.К. Сарабский называет Г.Араблинского “талантливейшим азербайджанским артистом”.

В 1914 году приобретает важное значение театральная труппа “Сефа”. “Она ведет большую просветительскую работу, выезжает со спектаклями в другие города и даже за пределы Азербайджана. Наиболее прогрессивными из всех театральных коллективов стал “Балаханский мусульманский драматический кружок”, руководимый актером Г.Араблинским” (6).

Несмотря на сложную обстановку, отличающую период первой половины XX века, в годы Демократической Республики налаживалась культурная жизнь, организовывались новые культурные учрежде-

ния, шли спектакли, как новых театральных коллективов, так и известных в тот период театральных трупп.

Безусловно, что интенсивность театральной жизни была подготовлена, организована, я бы сказала, стимулировалась выдающимися деятелями азербайджанской культуры. Именно их подвижническая работа позволила раскрыться театральному искусству. Именно в период Демократической республики были заложены важные традиции азербайджанского театрального искусства, сформировался “менталитет” азербайджанского театра.

Культурные события общественной жизни Баку в 1919 году служат подтверждением просветительской направленности азербайджанского театра.

В 1919 году был открыт летний театр “Новости” при дирекции А.А. Касимова. Спектакли шли на двух языках - азербайджанском и русском, причем русская труппа была выписана из Одессы под управлением А.Ф. Станкевича. С апреля 1919 года начались спектакли русской опереточной труппы с участием известной лирической певицы Ванды Санковской. В мае был открыт театр “Момус”, сконструированный по образцу мюнхенского театра. Культурная жизнь Баку “пестрила” приездами гастролирующих артистических трупп, концертными вечерами интернационального состава.

Однако основные, наиболее серьезные театральные постановки шли в правительственном театре. Достаточно перечислить эти спектакли - “Лейли и Меджнун”, “Ашиг Гариб”, “Аршин мал алан”, “Не та, так эта”, “Альманзар”, “Отелло”, “Гамлет”, “Сиявуш”, “Галват” и так далее. Опера “Лейли и Меджнун” была поставлена дирекцией братьев Гаджибековых 4 мая (7), 28 мая - в честь годовщины Азербайджанской Республики (8), 11 июля она вновь шла в правительственном театре, а перед началом спектакля был исполнен новый хор З.Гаджибекова (9).

Развитие театрального искусства в годы Демократической Республики, несмотря на сложную и напряженную обстановку, получило новые стимулы.

Г.Араблинский принимал активное участие в решении проблем азербайджанского театра: он занимался и подготовкой профессиональных актерских кадров, и подготовкой режиссеров, консультировал статистов, художников-декораторов.

Г.Араблинский, несмотря на свое собственное бедственное положение занимался и благотворительностью. “Мусульманский артист г. Г.Араблинский, поставив спектакль в Тифлисском общественном собрании, одну треть чистого сбора жертвовал бедным ученикам мусульманского духовного училища. Деньги переданы преподавателям названного училища, для приобретения платья и обуви беднейшим ученикам.

Помимо актерской и режиссерской деятельности Г.Араблинский неоднократно выступал в своеобразных “сборных” вечерах разного рода культурных мероприятиях, связанных с памятными и юбилейными датами.

В фонде документальных источника Музея истории Азербайджана имеются 1) Афиша спектакля “Гявэ”, показанного драматической труппой общества “Ниджат” с участием Г.Араблинского 17 февраля 1912 г. в театре Тагиева г. Баку (10) 17 (932) 17/11. Кроме этого в фонде имеются Афиша “Несчастье Фахраддина”. Н.Б.Везирова, показанного Т-вом мусульманских любителей драматического искусства под руководством Г.Араблинского 3 апреля 1909 г. в зале Морского собрания в г. Баку на азербайджанском и русских языках (11) 17(932) 17/2 Афиша спектакля “Несчастье Фахраддина” (12).

17(932) 17/8 Афиша спектакля “Нажи-бек” М.Б.Гаджинского показанного мусульманскими драматическими артистами с участием Г.Араблинского, 20 мая 1911 г. в театре - цирке бр. Никитиных г. Баку 17 (932) 17/8 (13).

“ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН”

Опера в 4-х действиях и 6-ти картинах из поэмы Физули перевод и музыка У.б. и Дж. б.Гаджибековых.

Действующие лица:

Меджнун	г.Сарабский
Абул Гейс, отец Меджнуна	г.М.Мухтар
Лейли	г.Агдамский и др.

Главный режиссер Г.Араблинский, Дирижер Славинский Хормейстер Терегулов - Арабский танец исполнит Рза Усейнов. Начало спектакля ровно в 7 часов вечера. Уполномоченный Х.Гусейнов, Ответственный распорядитель М.Б.Гаджибабабеков” (14).

Подчеркнем также, что режиссерская деятельность Г.Араблинского в музыкальном театре была столь высока, что на протяжении 1919

года неоднократно подтверждала свой профессионализм. Исследователь Р.А. Мамедова пишет: Опера “Лейли и Меджнун” была поставлена дирекцией братьев Гаджибековых 4 мая (15), 28 мая - в честь годовщины Азербайджанской Республики (16), 11 июля она вновь шла в Правительственном театре, а перед началом спектакля был исполнен новый хор З.Гаджибекова (17).

25 ноября состоялось открытие оперного сезона государственной труппы, которая представила в режиссуре С.Рухулла свое самое репертуарное сочинение - оперу “Лейли и Меджнун”. В газетной афише говорилось, что в этой постановке задействованы “новый состав солистов, новая дирекция, новый балет, женский и мужской хор, большой симфонический оркестр под дирижерством Муслим-бека” (18).

Опера З.Гаджибекова “Ашиг Гариб” также анонсировалась прессой, по свидетельству которой она ставилась в правительственном театре 28 февраля (19) и 30 июня (20).

Оперетта “Аршин мал алан” представлялась в правительственном театре 10 января, 9 мая (21), 28 мая, 18 июля; оперетта “Не та, так эта” - 20 и 22 января.

Столь блестящая деятельность Г.Араблинского была прервана его трагической гибелью.

Похороны стали триумфом артиста и всколыхнули город. Процессия двигалась через весь город, останавливаясь в отдельных тупиках, где звучали скорбные слова в память об ушедшем. С подобными речами выступили М.А. Расулзаде, Уз.Гаджибеков, М.А. Сидги, Казым Казымов и др. Гроб с телом артиста сопровождал хор. Среди пришедших проститься с артистом были выдающиеся общественные деятели, большие артисты и музыканты, благодарные зрители. Гроб Араблинского несли на плечах через весь город его соратники по сцене (22).

Принятый нами краткий обзор творческой деятельности Г.Араблинского свидетельствует о творческом размахе культуры Азербайджана в рассматриваемый период. Такого рода культурный подъем был немислим без деятельности крупной фигуры выдающегося деятеля театрального искусства Азербайджана - Г.А. Араблинского.

Использованная литература

1. Сарабский А.Г. Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1968. с. 67.
2. Газета “Каспий”, 27 марта, 1900 г.
3. Газета “Бакинский рабочий”, 1938, I, III, № 49.
4. Там же.
5. Там же.
6. Дильбазова М. Из музыкального прошлого Баку (вторая половина XIX-начало XX века). Баку: Ишыг, 1985, с. 67.
7. Газета “Азербайджан”, № 91, 4 мая 1919 г.
8. Газета “Азербайджан”, № 110, 28 мая 1919 г.
9. Газета “Азербайджан”, № 143, 10 июля 1919 г.
10. МИА. ф.д.и. инв. № 17 (932) 17/11.
11. МИА. ф.д.и. инв. № 17 (932) 17/2.
12. МИА. ф.д.и. инв. № 17 (932) 17/8.
13. МИА. ф.д.и. инв. № 17 (932) 17/8
14. Газета “Каспий”, 18 февраля 1919 г.
15. Газета “Каспий”, 1919 г.
16. Газета “Азербайджан”, № 91, 4 мая 1919 г.
17. Газета “Азербайджан”, № 110, 28 мая 1919 г.
18. Газета “Азербайджан”, № 143, 10 июля 1919 г.
19. Газета “Азербайджан”, № 255, 25 ноября 1919 г.
20. Газета “Азербайджан”, № 45, 28 февраля 1919 г.
21. Газета “Азербайджан”, № 134, 28 июня 1919 г.
22. Газета “Азербайджан”, № 94, 9 мая 1919 г.

Salimnaz Zeynalova

*H.Ərəblinskiyin teatr mədəniyyəti tarixində yeri
Xülasə*

H.Ərəblinski Azərbaycanda Avropa mədəniyyətini ilk tanıdan şəxslərdən, ölkə mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olan silsilə surətləri yaradan sənətkarlardan idi. Onun Şərqi ilk operası olan Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” tamaşasını quruluşçu rejissor kimi səhnələşdirməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. H.Ərəblinskiyin yaradıcılıq fəaliyyətinin təqdim etdiyimiz qısa icmalı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsindən xəbər verir.

Salimnaz Zeynalova

*G.Arablinsky in the history of theatrical culture
Summary*

G.Arablinsky was one of “pioneers” of the European culture in Azerbaijan, the artist, opened the whole gallery of the new images which have entered into gold fund of the Azerbaijan culture. The major doctor is that G.Arablinsky was the director - the director of the first opera in the east, operas of Uzeir Gadjiyev “Leyli and Medjnun”.

The short review of creative activity of G.Arablinsky accerted by us testifies to creative score of culture of Azerbaijan

Nərmin Bağırova

**Ziyalı azərbaycanlı qadın
Nigar xanım Şıxlinskaya**

Nigar xanım Şıxlinskaya

XIX əsrin son qərinəsi Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi həyatında, mədəni və mənəvi aləmində dönməz səciyyə daşıyan köklü dəyişikliklərin meydana gəldiyi dövr kimi qalmışdır. Bu zaman neft sənayesinin sürətli inkişafı ictimai həyatın digər sahələrinin canlanmasına səbəb oldu. Həmin dövr həmçinin bir sıra nüfuzlu hərbi xadimlərimizin Rusiya ordusunda layiqli yer tutmaları ilə səciyyələnir. Bu simalar sırasında böyük hərbi xadim, xalqımızın qəhrəman oğlu, hərbi tarixinə “artilleriya tanrısı” qismində düşmüş Əliağa Şıxlinskiyin yeri əvəzsizdir. Mən qarşıma bu məşhur insanın həyat və fəaliyyətini araşdırmaq məqsədini qoymamışam. Dəyərli şəxsiyyət olan general-leytenant Ə. Şıxlinskiyə çoxlu sanbalı əsərlər həsr olunmuş, əməyi hərtərəfli öyrənilib layiqli qiymətini almışdır. Ömür yolunun xeyli hissəsini o, ziyalı azərbaycanlı qadını, geniş ictimai fəaliyyət göstərən Nigar xanımla yan-yan getmişdir.

Nəsil-nəcabətli qadın Nigar xanım nüfuzlu ictimai və din xadimi, Güney Qafqaz müftisi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbovun ailəsində 1871-ci il oktyabrın 10-da dünyaya gözünü açdı. Ailəsinin cəmiyyətdə tutduğu mötəbər mövqe digər övladlar kimi Nigarın da mükəmməl təhsilə yiyələnməsi üçün imkan yaratmışdır. Qardaşları - məşhur həkim Bahadır Qayıbov və Birinci Cahan müharibəsində qəhrəmancasına həlak olmuş ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux Qayıbov xalqına şöhrət qazandıraraq, qohum-əqrabasının şərəfini uca tutmuşlar. Maarifpərvər anasının və Qafqaz Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəal üzvü Səadət xanımın qızı olan Nigar gim-

naziyanı, 1889-cu ildə isə Tiflisdəki Cənubi Qafqaz Kübar Qızlar İnstitutunu qızıl medalla bitirmişdir.

1909-cu ildə polkovnik Əliağa Şıxlinski qohumları ilə görüşmək üçün Tiflisə gəldi. Bu günə qədər ömrünün qırx altıncı baharına qədəm qoyan mərd topçu zabıt hərbi sahədə misilsiz xidmətlər göstərmiş, Sankt-Peterburqdakı Mixail artilleriya məktəbini bitirdikdən sonra qüsursuz qulluğa, Uzaq Şərq müharibəsi zamanı Port-Artur müdafiəsi zamanı şücaət və hünərinə görə Rusiya imperiyasının bir sıra mütəbər mükafatlarına - ikinci və üçüncü dərəcəli Müqəddəs Stanislav, üçüncü və dördüncü dərəcəli Müqəddəs Vladimir, üçüncü və dördüncü dərəcəli Müqəddəs Anna, qızıl qılıncla birlikdə təqdim olunan dördüncü dərəcəli Müqəddəs Georgi ordenlərinə və rus-yapon müharibəsinin xatirə medalına layiq görülmüşdür. Tsarskoye Selodakı Artilleriya zabıtləri məktəbində müvəffəqiyyətlə oxuyub biliklərini müəllim qismində həmin tədris müəssisəsinin müdavimlərinə ötürən Ə. Şıxlinski bütün hərbi mütəxəssislərini heyrətə gətirmiş “Şıxlinski uçbucağı” kimi tanınan artilleriya atəşinin dəqiqliyini artıran sxem işləyib hazırlamışdır. Məzuniyyəti zamanı o, burada Nigar xanıma rast gəlir. Qismətlərinə yazılmış bu görüş sonrakı həyat yollarını müəyyən etmiş, talelərini bir-birinə bağlamışdır. Çox vaxt keçmədən ürəkləri qarşılıqlı məhəbbət hissi ilə döyünən bu cütlük ailə qurdu.

Nigar xanım həyat yoldaşı general Əliağa Şıxlinski ilə
1926-cı il.

İzdivacdan sonra Ə. Şıxlınskinin xidmət etdiyi Tsarskoye Seloya köçən gənc ailə buradakı cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, yeni dost-tanışlarını öz mədəniyyətləri və dərin bilikləri ilə heyran qoyurdu. 1946-cı ilin sentyabrın 30-da akademik Heydər Hüseynova yazdığı məktubunda bacısı haqqında söhbət açan Bahadır Qayıbov aşağıdakıları söyləyir: “Rəhmətlik Nigar bacı atamdan daha çox şey əxz etmişdir: o, yetkinliyində nəinki İran klassikləri Sədi, Firdovsi, Hafiz, Cami və başqalarını oxumuş, həmçinin bütün Azərbaycan şairləri - Xaqani, Nizami, Füzuli, Vaqif və başqalarını mütalibə etmiş, ərəb dilini öyrənmiş və ərəb ədəbiyyatı ilə yaxından tanış idi. Heyif ki, Siz onunla tanış deyildiniz - o, həqiqətən, rus dili bir yana, bizim və fars ədəbiyyatının bilicisi idi” (1). Həmin tərif Nigar xanımın daxili aləminin zənginliyindən, dünyagörüşünün genişliyindən, maraqlarının şaxələnməsindən, biliklərinin dərinliyindən xəbər verir. Təkmil savadlılığı Rusiya imperiyasının mərkəzində məskən salmış bu azərbaycanlı xanım-xatunun, həmçinin yüksək rütbəli, mötəbər hərbi xadim olan həyat yoldaşının karına çatırdı. Rus təhsil müəssisələrində dərs almış Nigar xanım qardaşının sadaladığı Şərqi dillərdən savayı Qərbi dillərinə də meyl etmiş, fransız dilini incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Ziyalı xanımın vaxtilə aldığı tərbiyə, mərifət və bilik dərsləri sürdüüyü yeni həyat tərzində tez-tez ona yarayır.

1912-ci ilin yayında Tsarskoye Selodakı Artilleriya zabidləri məktəbinə təşrif buyuran Fransa hərbi heyətinin başçısı general Dezavye Əliağa Şıxlinski ilə uzun müddət tanış olmuş, ona sidq-ürəkdən rəğbət bəsləyirdi. Damarlarında azərbaycanlı qanı axan polkovnik Şıxlinski xalqına xas olan qonaqpərvərlik göstərərək, köhnə dostunu evində görmək arzusunu bildirdi. Hərbi elminin mükəmməl bilicisi, topçu zabitin fransız dilinə yiyələnmə baxımından naqisliyi duyulurdu. Dar məqamda həyat yoldaşının köməyinə gələn Nigar xanım ünsiyyət yaratmaqda yardım edirdi. Ürfanlı, münəvvər xanımın dil qabiliyyətinə valeh olan general Dezavye maraqla ev sahibsindən neçə il Parisdə yaşadığını soruşur. Tərəf müqabilinin yalnız rüyalarda bu gözəl şəhərə səfər etdiyini öyrəndikdə, təəccüblə “təmiz Paris ləhcə-nizlə məni heyrətə gətirdiniz, madam”, - demişdir (2).

1912-ci ildə həyat yoldaşı ilə nikahının sevincini yaşayan Əliağa Şıxlinski qəlbinə çalan xanıma məftunluğunu altı bəndlik şeirində izhar etmişdir. Dünya şöhrətli böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin yazdığı son əsərlərindən biri “Mənim” adlı bu mənzum ürək diləyinin iki bəndi əsasında ərsəyə gətirdiyi romans olmuşdur. Unudulmaz sənətçimizin nəzərini aşağıdakı misralar cəlb etdi:

*Ey sevdiyim, ey dilruba,
Səbrim, qərarımsan mənim.
Səd mərhəbə, səd mərhəbə,
Nə türfə yarımsan mənim.*

*Görən səni, ey nazənin,
Deyər: pəh-pəh, səd afərin!
Dünyada mislin yox yəgin,
Əcəb dildarımsan mənim! (3).*

Bu zaman böyük dövlətlər arasında ziddiyyətlər kəskinləşir, mövcud dünya nizamı bir çox ölkəni narazı salırdı. Avropanın başını müharibə təhdidi aldı. Savaşın labüdlüyünü dərk edən qitə dövlətləri siyasi, hərbi və iqtisadi cəhətdən mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Məhz bu təlatümlü dövrdə, 1913-cü ildə çox təcürübəli, dəyərlı hərbi mütəxəssis Əliağa Şıxlinski rus ordusunda yüksək mənəbə çataraq, general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür.

1914-cü ildə Cahan müharibəsinin alovu qızıdığı zaman Nigar xanımın şəxsi təşəbbüsü və səyi ilə Artilleriya zabitləri məktəbinin nəzdində qadınlar komitəsi yaradılmışdır. Nigar xanım özü bu qurumun ən fəal üzvü və sədri idi. Əzmkarlığının, işə məsuliyyətli yanaşmasının və həssaslığının bəhrəsi kimi qırx beş zabit arvadlarının iştirak etdiyi məktəb nəzdində Qırmızı Xaç cəmiyyəti təsis olundu və yanında hərbi xəstəxana yaradıldı. Nigar xanım burada şəfqət bacısı qismində yaralı əsgərlərə qulluq göstərirdi. Alicənab qadın savaş qurbanlarının qohum-əqrəbasına rus, tatar, qazax dillərində təsəlli məktublarını yazırdı. Nigar xanımın ana qayğısını görən əsgərlər müalicə olduqları müəssisəni sadəcə “Şıxlinskaya xəstəxanası” adlandırırdılar. Müharibənin ilk günlərində general Şıxlinskiyin həyat yoldaşının “Russki invalid” qəzetin-

İlk hərbi şəfqət bacısı
Nigar xanım Şıxlinskaya
1914-cü il.

də Rusiya qadınlarına döyüş meydanlarında vuruşan ərlerine arxa durmaq çağırışlı müraciəti dərc olunmuşdur (4).

Müharibə alovu isə yeni-yeni ölkələri, ərəziləri bürüyürdü. General-mayor Şıxlinski rus ordusunun Almaniya qoşunları ilə üz-üzə gəldiyi ən qızgın savaş meydanı olan Şimal-Qərb cəbhəsinin səhra artilleriyasının komandanı təyin edilmişdir. İlk əvvəl müvəffəqiyyətli əməliyyatlar uğursuzluqlarla əvəzlənirdi. Nəhayət, Rusiya imperiyasını bürüyüb getdikcə dərinləşən ölkədaxili siyasi, iqtisadi, sosial böhran cəbhədə vuruşan ordudan da yan keçmədi. Silah-sursatla, ərzaqla, geyimlə lazimi qədər təchiz edilməyən hissələrin müqaviməti zəyifləyir, döyüşlər gündən-günə dövlətin siyasi mərkəzinə - Petroqrada şəhərinə yaxınlaşırdı. Ölkə paytaxtının düşmən əlinə keçməsi ehtimalı gerçəkləşirdi. Bu təhlükəli vəziyyətdə alman ordusunun qarşısını almaqda aciz qalan hərbi komandanlıq təcrübəli, məharətli topçu-mütəxəssis, general Şıxlinskiyə imdadına çağırıldı. İmperiya paytaxtının ümidi ona tapşırılmış şəhərin artilleriya müdafiəsinin təşkili ilə bağlı idi. Məhz Əliağa Şıxlinskiyə sərkindəlik məharəti Rusiya paytaxtını işğaldan qurtardı. Həmin dövrdə hərbi qabiliyyətini dəfələrlə isbat etmiş bu zabit yeni məsul tapşırıq alaraq, Baş Qərargahın xüsusi təmsilçisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Dərinləşməkdə olan daxili ictimai-siyasi böhran 1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiya üsul-idarəsinə son qoymuş inqilabi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Hakimiyyətə gəlmiş Müvəqqəti hökumət adlı-sanlı artilleriya zabitini general-leytenant rütbəsinə layiq görmüşdür.

Həmin ilin sonunda vətənə qayıdan Əliağa Şıxlinski 1918-ci ilin əvvəlindən milli silahlı qüvvələrin təşkilinə başlamışdır. Onun diqər şöhrətli generalımız - Səməd bəy Mehmandarovla birgə apardığı gərgin fəaliyyəti bu ilin 26-da Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun təşkili ilə nəticələnmişdir. Həmin ayda korpusun başçısı Gəncədə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa ilə görüşmüşdür. Bu yay aylarında əsgərlərimizin Türkiyə hərbiçiləri ilə birlikdə həyata keçirdikləri əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəri erməni-bolşevik dəstələrindən və ingilislərin dəstəklədiyi “vahid və bölünməz Rusiya” tərəfdarlarından azad edilmişdir. Sonradan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi nazirinin müavini vəzifəsində çalışan general Şıxlinski milli ordunun möhkəmlənməsinə var-gücü ilə səy göstərmişdir.

Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin yaradılması da müharibənin bütün məşəqqət və məhrumiyyətlərin şahidi Əliağa Şıxlinski və döyüş

meydanlarında yaralanmış, şikəst olmuş əsgərlərin əzab-əziyyətlərinə, izdirablarına şəfqət bacısı kimi əncam çəkməyə çalışan sadıq həyat yoldaşının adı ilə bağlıdır. Həssas qadın, təəssübkeş ana olan Nigar xanımın zərif qəlbində yer alan bu fikir general Şıxlinskiyə özmi ilə gerçəkləşmişdir. 1920-ci il martın 10-da baş nazir Fətəli xan Xoyskinin iş otağına daxil olan qocaman general sonuncu dəhşətli müharibənin alovundan çıxmış digər qabaqcıl dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da insaniyyət naminə ümumbəşəri prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən bu cür qurumun təsis edilməsinə ehtiyac duyulduğunu söyləmişdir. Bu zaman Azərbaycan ordusu Qarabağda erməni qəsbkarlarına qarşı dövlətin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparırdı. Qızgın, ağır döyüşlər meydanına çevrilmiş bölgədən vətənin digər guşələrinə yurd-yuvalarını tərk etməli olan minlərlə qaçqın ailəsi pənah gətirmişdir. Son əhvalatlar həmin təşəbbüsün tezliklə həyata keçirilməsini zəruri edirdi. Baş nazir təqdim olunan sənədlərə tərəddüdsuz imza atır (5).

Əfsuslar ki, zamanın cahanşümul hadisələri ilk demokratik dövlətimizi labüd olaraq süquta sürükləyirdi. 1920-ci ilin bolşevik çevirilişindən iki gün sonra aprelin 30-da nüfuzlu hərbi mütəxəssis Ə. Şıxlinski müvəqqəti olaraq Bəhriyyə (hərbi) komissarının müavini təyin edilmişdir. Sovet hökumətinin başçısı N. Narimanovun himayəsi sayəsində o, yeni hakimiyyətin repressiyalarından qurtula bilmişdir. Gənc Azərbaycan əsgərlərinə əvvəlki təlim keçən, müəllimlik təcrübəsi olan bu insan ötən əsrin 20-ci illərində hərbi elminə böyük töhfə vermiş müxtəsər rusca-türkcə hərbi lüğət tərtib etmişdir.

1931-ci il avqustun 12-də məğrur generalın mənəvi dayağı olan sevgili ömür-gün yoldaşının ölümü onun belini sındırmışdır. Ölüm tarixini Nigar xanımın vəfatı günündən saydığını bildirən Əliağa Şıxlinski birgə keçdikləri həyat yolunu belə təsvir edirdi: “1909-cu il oktyabrın 27-də qırx dörd yaşında ikən mən Zaqafqaziya müftisi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbovun qızı Nigar xanımla evləndim... bu dəyişiklik mənim həyatımı işıqlı bir yola, parlaq səadətə yönəltdi. Bir yerdə keçirmiş olduğumuz iyirmi iki illik həyatın aydın səmasında bir bulud ləkəsi belə görünmədi. Fitrən istedadlı olan, yaxşı təhsil görmüş, mülayim xasiyyətli Nigar xanım ailə səadəti üçün yaradılmış bir qadın idi. Mən bu səadətə tam mənası ilə nail oldum. Lakin ... Nigar xanımın ölümü mənim üçün ən ağır zərbə oldu. Mənim hər şeyim: həm səadətim, həm də səhhətim onunla getdi “ (6).

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Heydər Hüseynov Ni-

gar xanımın ictimai-siyasi fəaliyyətindən və şəxsi keyfiyyətlərindən bəhs edərkən yazırdı: “Bu fədakar qadın geniş məlumatla və yüksək mədəni səviyyəyə malik olmaqla, Azərbaycan xalqının ümumi inkişafı və mədəni yüksəlişi uğrunda bacardığı qədər çalışmışdır” (7).

Nigar xanım Şıxlinskayanın bir sıra şəxsi əşyaları və məktubları AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya və Sənədli mənbələr fondlarında qorunub saxlanılır. Bunlardan Etnoqrafiya fondunda (EF) Nigar xanıma aid olan əl dəsmalı üçün üzü qırmızı rəngli atlasdan olan qovluğu (foto№1), açıq qəhvəyi rəngli, dördbucaq formalı həsirdən olan zəmbili (foto№2), xına üçün bürüncdən olan ləyəni (foto№3), Nigar xanımın şəfəqət bacısı olduğu müddətdə istifadə etdiyi tibb ləvazimatlarından olan müalicə üçün kəsik konus formalı şüşədən hazırlanmış bankanı, ağ rəngli əczaçı şüşəsini və ağ rəngli şüşədən olan dərəcə işarəli menzurkanı (foto № 4), qeyd etmək olar.

Foto № 1
(EF, №6948)

Foto № 2
(EF, №6949)

Foto № 3
(EF, №6956)

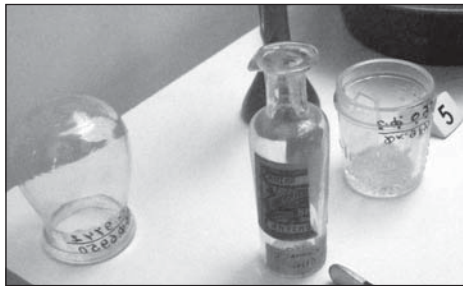

Foto № 4
(EF, №6950, 6954,6955)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ş. Nəzirli. General Əliağa Şıxlinski ömrü. Bakı, 2005, s. 160-161.
2. Yenə orada, s. 164-165.
3. Yenə orada, s. 163.
4. “Baku News” qəzeti, 20. 05. 2009.
5. “Zerkalo” qəzeti, 26. 05. 2009.
6. Ş. Nəzirli. Göstərilən əsəri, s. 159.
7. Yenə orada, s. 184.

Нармин Багирова

*Интеллигентная женщина- азербайджанка Нигяр ханум Шихлинская
Резюме*

Статья посвящена жизни и неординарной общественной деятельности Нигяр ханум Шихлинской, одной из высокообразованных, неравнодушных, чутких азербайджанских женщин начала XX века, прославивших свою родину далеко за ее пределами.

Narmin Bagirova

*The intelligent Azerbaijan woman Nigar xanum Shihlinskaya
Resume*

Article is devoted a life and not ordinary public work of Nigar xanum Shihlinsky, one of the formed, not indifferent, sensitive Azerbaijan women the beginning of the XX-th century, glorified the native land far behind its rerartitions.

Судаба Зейналова

**К вопросу возникновения польской
общины в Азербайджане**

Находясь на пересечении Запада и Востока и будучи исторически полиэтничным государством, Азербайджан наряду с коренными народами в различные периоды истории становился родиной для многих этнических групп, представителей разных народов, поселявшихся и живших здесь на протяжении долгих лет и сохранявших свои культурные ценности. Завоевание Азербайджана Российской империей положило начало новым процессам в этнической структуре страны. На протяжении XIX-XX вв. на этнической карте Азербайджана произошли значительные изменения, связанные с переселенческой политикой российского царизма, приведшей к заселению среди местных народов представителей инородного населения. В осуществление переселенческой политики российского царизма был вовлечен широкий круг социальных и этнических групп. В палитре имперского освоения региона присутствовали многие этносы - русские, украинцы, белорусы, немцы, греки, поляки и др. Одними из представителей европейской культуры, проживавших на протяжении длительного периода на территории Азербайджана, были поляки. Изучение жизни и деятельности польского населения как представителей европейской культуры в Азербайджане вызывает интерес и является наглядным примером контактов, взаимосвязей западной и восточной культур в едином обществе.

В целом, между азербайджанским и польским народами на протяжении веков поддерживались культурно-исторические связи. Торговые отношения между Польшей и Азербайджаном развивались еще в средние века. Также в Азербайджане в период позднего средневековья - в XVIII в. действовали католические миссионеры, среди которых было немало поляков.

События, связанные с разделом Речи Посполитой в конце XVIII

в., привели к возникновению в государственной политике России “польского вопроса”, подъему польских восстаний 1830-х, 1860-х годов и последующему принудительному переселению поляков на окраины России. По своему характеру миграции польских переселенцев на Кавказ в XIX в. можно охарактеризовать как принудительные и добровольные. Поляки на территории Южного Кавказа появились после I раздела Польши (1772 г.) в качестве вынужденных рекрутов, которых царское правительство отправляло на поля военных действий в ходе покорения Кавказа. С начала XIX в. на Кавказ были отправлены ссыльные поляки: сперва военнопленные - участники наполеоновских войн, затем участники польских национальных восстаний 1830-1831 и 1863-1864 гг. (1) Одним из центральных мест отбывания ссылки была крепость в Закататах. После окончания военной службы либо отбытия наказания в ссылке, некоторые поляки оставались здесь навсегда. В Закататах и Гусарах польскими переселенцами были построены небольшие католические молитвенные дома. В первой половине XIX в. в числе военнослужащих российской армии, а также в царской администрации на Кавказе было немало поляков. Польские исследователи считают, что в 1840 г. в Кавказском корпусе служило более 20 тыс. поляков.(2)

Поляки служили в гарнизонах, находящихся на территории Азербайджана, многие из них продвигались по службе, получали офицерские звания. Некоторые из офицеров польского происхождения занимали должности в военной администрации в Азербайджане, в частности, врач Серопский (начальник военного лазарета в Баку в 1831 г.), майор Каноненский (военный комендант Баку в 1839 г.), полковник Миклашевский (военный начальник мусульманских провинций Кавказа). В 1847 г. в Азербайджане было 9 служащих-поляков высшего ранга, в частности, начальник окружного военного штаба генерал-майор М.Гурский, советник начальника Нахичеванского уезда М.Линевский, советник начальника Гянджи майор Ф.Добжанский, прокурор Г.Желиховский. (3)

Одним из известных польских поэтов, проживших более десятилетия на Кавказе, был Тадеуш Лада Заблоцкий (1813-1847), который за участие в антимоноархическом движении был в числе сосланных на Кавказ в 1837 г. для службы в Кавказском корпусе. Обойдя Кавказ с юго-восточной стороны и побывав в Кубе, Шемахе, он посвятил регио-

ну литературные произведения - стихи, изучал национальные кавказские языки, переводил азербайджанские народные песни и фольклор. Другим польским поэтом, сосланным на службу на Кавказ, был Владислав Стшельницкий (1820-1846), некоторые литературные произведения которого были написаны в Шуше, Шемахе, Баку. Он некоторое время жил в Карабахе, который описал в своих "Кавказских очерках". (4)

С середины XIX века в Азербайджан в связи с интенсивным развитием промышленности, прежде всего нефтяной, стали прибывать поляки, в основном инженеры, врачи, юристы, архитекторы и служащие. В отличие от представителей других этнических групп, переселившихся на территорию Азербайджана и основавших компактные поселения, поляки распределялись преимущественно по крупным городам и не имели национальных поселений. На протяжении XIX - начала XX вв. в Азербайджане возросло количество польского населения. В частности, по данным переписи 1897 г. лиц, считавших родным языком польский язык, проживало в Бакинской губ. - 1439, в Елизаветпольской губ. - 616, Закатальском округе - 115. (5) По переписи Баку 1913 г. в городе проживало 1770 поляков. (6) По материалам переписи 1926 г. в Азербайджанской ССР проживало 2460 поляков. (7)

Самым большим средоточием польской общины в Азербайджане стал г. Баку. В бакинской национальной мозаике поляки отличались высоким уровнем образования, занимали множество ответственных постов в государственной администрации и промышленности. В частности, в конце XIX в. поляк по происхождению Станислав Деспот-Зенович был председателем Бакинской Городской Думы. Польская семья Рыльских владела нефтяными промыслами в Баку.

Во второй половине XIX в. в Баку работало много врачей польского происхождения - терапевт С.Незабитовский, аптекари Ярошинский, Вышинский, Моравский и др. В 1889 г. в Баку практиковало 9 врачей-поляков. (8)

Наиболее яркими представителями польского населения в Азербайджане были архитекторы польского происхождения - Ю.В.Гославский, К.Б.Скуревич, Ю.К.Плошко, Е.Я.Скибинский, К.Борисоглебский, по проекту которых в Баку был выстроен целый ряд красивейших зданий. С именем выдающего зодчего польского происхождения, главного архитектора Баку XIX - начала XX вв. Ю.В.Гославского, которого называли "кавказским Растрелли", связана целая эпоха архитектурных достижений Азербайджана.

Юзеф Викентьевич Гославский (1865-1904) родился в Варшаве, вскоре после окончания Петербургского института гражданских инженеров был отправлен в Баку для строительства Собора Александра Невского. С 1892 г. он был назначен главным архитектором г. Баку. В течение 1893-1900 гг. он составил проекты и руководил строительством 12 фундаментальных зданий, среди которых можно назвать Дворец Тагиева (ныне Музей истории Азербайджана), вилла Тагиева в Мярдакянах, текстильная фабрика Тагиева в селении Зых Апшерона, здание Бакинского отделения Императорского технического общества, здание женской мусульманской школы, здание городской Думы (ныне здание Исполнительной власти г. Баку), здание театра Тагиева (ныне театр музкомедии), несколько жилых домов в центре города и т.д. Монументальные здания, построенные по его проекту с применением классических мотивов, превосходно смотрятся в панораме города.

После Гославского пост городского архитектора занимал польский архитектор Каземир (Казимеж) Скуревич (1866-1950), который руководил внутренней отделкой Бакинской городской думы. Самыми известными постройками по проекту Скуревича считаются: здание Государственного банка, контора Ротшильда (ныне здание Прокуратуры Республики), Пассаж Тагиева и др. Проработав в Баку 12 лет он вернулся на родину в Варшаву. После него на должность городского архитектора был назначен поляк по происхождению Юзеф Плошко, приехавший в Баку в конце 90-х годов XIX в. Среди известных архитектурных зданий, построенных по проекту Плошко, можно выделить здание “Исмаилийе” (ныне Президиум Национальной Академии Наук Азербайджана), жилые дома на Телефонной улице, построенные по заказу бакинского нефтепромышленника М.Нагиева, Дворец Муртуза Мухтарова (ныне Дворец счастья) и др. монументальные здания. Также по проекту З.-б. Ахмедбекова и Ю.Плошко была восстановлена Джума-мечеть в г. Шемаха. Им был спроектирован католический костел в Баку. Игнатий Кржишталович занимал должность главного архитектора Елизаветпольской губернии, в 1873 г. подготовил генплан Елизаветполя. В градостроительной деятельности ему помогал инженер Павел Когновицкий.(9)

Большую известность среди польского населения Азербайджана снискали польские геологи, среди которых можно назвать имя Витольда Згленицкого (1850-1904), исследовавшего нефтяные месторождения

и залежи полезных ископаемых в Азербайджане и установившего наиболее перспективные нефтеносные участки на суше и в Каспийском море. Переселившись в Баку с 90-х годов XIX в., он проводил геологические исследования, разработал прибор для измерения перпендикулярности сверления горных скважин, спроектировал устройство для морских скважин и нефтедобычи. Згленицкий обозначил подводные нефтяные участки и определил их запасы, кроме того установил залежи железной руды, кобальта, угля, марганца и т.д. Он многократно проводил геологическую съемку территории Апшеронского полуострова. Згленицкий выдвигал идеи о проведении исследований территорий залежей нефти в глубине моря и строительстве буровых вышек. (10)

Его дело продолжил геолог польского происхождения Павел Николаевич Потоцкий (1879-1932). Получив инженерное образование, он некоторое время работал в Херсоне. В 1910 г. Потоцкий был приглашен в Баку, чтобы начать работы по засыпке Биби-Эйбатской бухты. Тем самым он продолжил работу безвременно скончавшегося в 1904 г. инженера Згленицкого, исследовавшего нефтяные участки в Биби-Эйбатской бухте. Более 20 лет Потоцкий работал в Баку и даже, потеряв зрение в 41 год, он продолжал свою работу. В 1922 г. он составил проект засыпки 27 гектаров моря, за который на Всесоюзном конкурсе был удостоен премии. Вскоре П.Н.Потоцкий составил новый проект засыпки бухты в объеме уже 79 гектаров, который успешно был осуществлен. В 1932 г. он скончался и был похоронен на берегу Каспийского моря. (11)

Среди музыкальной интеллигенции Азербайджана начала XX в. можно отметить имя известного музыканта Леопольда Витольдовича Ростроповича (1892-1942), происходившего из польского дворянского рода. Этап его творческой биографии с 1925 по 1931 гг. был связан с пребыванием в Баку. Леопольд Ростропович являлся одним из первых профессоров Азербайджанской государственной консерватории и стоял у истоков создания виолончельной школы в Азербайджане. В Баку родился его сын Мстислав Ростропович (1927, Баку - 2007, Москва), ставший всемирно известным музыкантом, филантропом и меценатом, имя которого сегодня со светлой памятью чтят в Азербайджане. (12)

В начале XX в. в Баку существовали польские общественно-благотворительные организации, как Польский дом, католическое благотворительное общество, польская библиотека, в работе которых

принимали участие представители польской интеллигенции. Первое объединение поляков “Римско-католическое общество” было создано в Баку в 1902 г. с благотворительной целью. В 1909 г. было зарегистрировано объединение под названием “Польский дом”, в уставе которого его основной целью отмечалось содействие культурному развитию польского населения г. Баку. В начале первой мировой войны Польский дом оказывал содействие беженцам из Польши. В 1909-1911 гг. был воздвигнут католический костел, спроектированный Юзефом Плошко. В финансировании и деятельности Польского дома и строительства католического костела принимали активное участие семья польских нефтепромышленников Рьльских, а также Витольд Згленицкий. Католический костел, большинство прихожан которого были поляками, был разрушен в период “воинствующего атеизма” в 30-е годы XX в. (13) Об общественной активности польского населения свидетельствует и тот факт, что в Парламенте АДР (1918-1920) во фракции депутатов от национальных меньшинств польский национальный совет представлял депутат Станислав Вонсович. (14)

Таким образом, на протяжении XIX - начала XX вв. в Азербайджане формировалась польская община, возникновение которой было связано с одной стороны, с переселением польских ссыльных, участников польских восстаний на Кавказ на военную службу, а с другой стороны, с переселением в результате экономического, промышленного развития региона специалистов польского происхождения - инженеров, архитекторов, врачей и др. В отличие от немецкой, русской этнических общин, польская община не имела мест компактного проживания - поселений. Поляки проживали в основном в городах Азербайджана и в своем большинстве занимали достаточно высокие позиции на военной службе, в административном управлении. Весомый вклад в культуру Азербайджана внесли архитекторы польского происхождения. Также польские инженеры имели заслуги в области геологических исследований, разработки нефтяных месторождений. В Азербайджане работало немало ученых польского происхождения. Особенностью польской общины Азербайджана был высокий уровень грамотности польского населения и большой процент проживания поляков в городах, а также сохранение вдалеке от исторической родины своих национально-культурных ценностей, языка, обычаев и традиций.

Использованная литература:

1. История Польши: в 3-х томах, том 1, М., 1954, 438-453, 464
2. Бадирбейли Р.Ф. Поляки в Азербайджане в XIX - нач. XX вв. Автореф. дисс....канд. истор. наук. Баку, 1985, с.9-14; Цифанова И.В. Польские переселенцы на Северном Кавказе в XIX веке: особенности процесса адаптации. Автореф. дисс....канд. истор. наук. Ставрополь, 2005, с.21-27
3. Бадирбейли Р. Поляки в Азербайджане в XIX и начале XX века // Кавказская Полония, 1999, № 2, с. 2-4
4. Абдуллабекова Г.Г. Темы и инспирации Азербайджана в польской литературе 19 века. Баку, 1999, с. 46-48, 67
5. Кавказский календарь на 1908 год. Тифлис, 1907, с. 108-124
6. Перепись Баку 1913 года. Баку, 1916, с.5
7. Население Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. Тифлис, 1928, с.8
8. Бадирбейли Р.Ф. Поляки в Азербайджане в XIX - нач. XX вв. Автореф. дисс....канд. истор. наук. Баку, 1985, с.9-14
9. Фатуллаев-Фигаров Ш. Творчество польских архитекторов в Баку. 2004; Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Л., 1986, с. 65-66, 82, 158-162, 218, 276, 405
10. Витольд Згленицкий // Кавказская Полония, № 17, 2005, с. 17
11. Мəmmədov R.H., Nəсənov V.M., Əzizova R.M. Azərbaycan nefti və polşalı mühəndis Pavel Pototski. Bakı, 2005, s.10-36
12. Мстислав Ростропович. Баку, 1997, с.29-32
13. Ходубски А. Польско-азербайджанские связи и историко-мемуарная литература (до начала XX века) // Азербайджанско-европейские литературные взаимосвязи. Баку, 1983, с.202-209; Гурецкий Ю. Католическая церковь в Азербайджане // Кавказская Полония, 2003, №12, с.5-9
14. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998, с.23-26; Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг. Под.ред. Дж.Б.Гулиева. Баку, 1998, с.215

Südabə Zeynalova

*Azərbaycanda polyak icmasının formalaşması məsələsinə dair
Xülasə*

XIX-XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda polyak icması formalaşmışdır. Polyak icmasının əsasını rus çarizmi tərəfindən Qafqaza hərbi xidmətdə çalışmaq üçün sürgün edilən Polşa üsyanları iştirakçıları və Qafqaza iqtisadi inkişaf ilə əlaqədar köçən polyak mənşəli mütəxəssislər - mühəndislər, memarlar, həkimlər və s. təşkil etmişlər. Polyaklar əsasən Azərbaycanın şəhərlərində məskunlaşmış, əksəriyyəti hərbi xidmətdə, icra orqanlarda, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə yüksək mövqelər tutmuş, Bakı şəhəri memarlığının inkişafında öz töhfələrini vermişlər.

Sudaba Zeynalova

*To the question of the arrearance Polish community in Azerbaijan
Summary*

Throughout XIX - beginnings of XX centuries the Polish community was formed in Azerbaijan. The basis of the Polish community was made by exiled - the rarticirants of the Polish revolts moved by the Russian administration to the Caucasus on military service, and on the other hand, the exrerts of the Polish origin - engineers, architects, doctors, officials etc. moved to the Caucasus consequently economic, industrial develorment of the region. Polish rorulation lived basically in the cities of Azerbaijan and in the majority took high ropositions on military service, in administration control, in scientific, redagogical and medical structures, contributed to the develorment the architecture of Baku-city.

Католический костел в Баку.
Фото начала XX в.
Архитектор Ю.Плошко

Польский архитектор Юзеф
Гославский с семьей. Баку,
конец XIX в.
(автор проекта дворца
З.Тагиева, ныне Музей
истории Азербайджана)

Инженер польского
происхождения
Павел Потоцкий.
Баку, начало XX в.

Нефтепромышленник
польского происхождения
Стефан Рыльский. Баку,
конец XIX в.

Elmar Quliyev

**XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində
Azərbaycandan neft məhsullarının ixrac
olunması və ticarəti**

Neftin nəql olunması həmişə neft sənayesinin ən mühüm problemlərindən biri olmuşdur. XIX əsrin 70-ci illərində neft at arabalarına qoyulmuş 20-25 pud tutumu olan çəlləklərdə daşınırdı. Neftin mədənlərdən nəqli baha başa gəldiyinə görə, neftayırma zavodlarını birləşdirən boru kəmərinin çəkilməsi fikri ortaya çıxdı. 1865-ci ildə Bakıya gəlmiş D.İ.Mendeleyev boru kəmərinin çəkilməsini neft sənayesinin inkişafı üçün muhum şərt sayırdı.

1878-ci ildə Nobel qardaşları firması Balaxanı ilə Qara şəhəri birləşdirən uzunluğu 9 km olan ilk boru kəmərinə çəkirdi. Gündə 80 min pud neft qovma qabiliyyəti olan bu kəmərin vasitəsilə Nobel firması tək-cə öz neftini deyil, başqa mədənlərdən də neft qova bilir və hər pud üçün əvvəl 5 qəp, sonralar isə 1,5 qəp. haqq alırdı.

1879-cu ildə Balaxanı ilə Qara şəhər arasında uzunluğu 12 km olan ikinci boru kəməri istifadəyə verildi. Bu kəmərin Lianozov firmasına məxsus idi. Həmin il daha iki boru kəməri işə salındı: Balaxanı-Suraxanı ilə Zığ zavodu arasında və Mirzoyev firmasına məxsus Balaxanı ilə Qara şəhər arasında. 1884-cü ildə Balaxanı mədənləri gündə 200 pud neft axıdıla bilən 5 boru kəmərinə malik idi. Boru kəməri ilə neftin daşınmasının ucuz başa gəlməsi kəmərin çəkilişinin daha da reallaşmasına səbəb oldu.

1883-cü ildə Bakı rayonunda boru kəmərlərinin ümumi uzunluğu 90 verstə çatırdı. Bu kəmərlərlə ildə 40 milyon tona qədər neft axıtmaq mümkün idi. Neftin daşınmasında əmələ gəlmiş dəyişikliklər neft ticarətinin xeyli genişlənməsinə səbəb oldu.(1)

Cənubi Qafqazda dəmir yolu çəkilənədək Bakı neftinin yeganə ticarət yolu Xəzər-Volqa yolu idi. Neft sənayesi inkişaf etdikcə neft gəmiçiliyi də xeyli artırdı. Xəzər dənizində neft ixracatı ilə məşğul olan cəmiyyətlər iç-

risində “Samolyot”, “Qafqaz” və “Merkuri” cəmiyyətləri aparıcı yer tuturdu. Bu cəmiyyətlərdən başqa, “Lebed”, “Drujina”, “Bakı neft cəmiyyəti”, Mirzoyev, Dadaşov, Artyomovlar da neft ixracatı ilə məşğul olurdular. XIX əsrin 80-ci illərində Xəzər dənizində neft və neft məhsulatlarını daşımaq üçün böyük donanma yaradılmışdı.(2) Bu dövrdə özünün neft tutumu böyük olan gəmilərin meydana çıxması nəticəsində yük dövriyyəsi 25% artmış, daşınma xərci isə 35 % azalmışdı.

1878-ci ildə Nobel qardaşlarına məxsus tutumu 250 ton ağı neft tutan “Zoroastr” gəmisi suya salındı.

İltizam sistemi ləğv edildikdən sonra Amerikadan Rusiyaya neft idxalı kəskin sürətdə azaldı. Bakıdan daşınan neft hələ az idi. 1872-ci il Bakıdan Rusiyanın daxili vilayətlərinə 454.689 min pud ağı neft ixrac edilmişdi ki, bu da xaricdən Rusiyaya gətirilən ağı neftin dördüdə birinə bərabər idi. Sonrakı illərdə isə Bakıdan ağı neft daşınması getdikcə artmağa başladı. Bu artım haqqında göstərilən cədvəldən aydın təsəvvür yaranır.

cədvəl № 1 Bakıdan Rusiyaya ağı neftin daşınması (3)

İllər	Amerikadan	Bakıdan	Amerika %-lə	Bakı %-lə
1873	2.705.015	400.000	80	20
1874	2.527.571	832.000	77	23
1875	2.660.408	1.336.000	66	34
1876	2.665.603	1.990.000	57	43
1877	1.701.631	2.235.233	45	55
1878	1.998.374	4.594.766	30	70
1879	1.719.454	6.255.911	23	77
1880	1.452.914	9.953.658	20	80
1881	2.205.623	7.858.750	15	85
1882	532.340	11.550.880	4	96
1883	0	12.532.061	0	100

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1873-cü ildə Amerikadan idxal 80, Bakıdan daşınma isə 20% təşkil edirdi. Həmin il Rusiyaya idxal edilən ağı neftin ümumi miqdarı 3 milyon puddan bir qədər artıq idi. 1880-ci ildə Rusiyaya idxal edilən neftin ümumi miqdarının 10,5 milyon pud olmasına baxmayaraq, bu neftin cəmi 20%-i Amerikadan gətirilmişdir. 1883-cü ildə isə Rusiya bazarlarına gətiri-

lən 12,5 milyon pud neftin hamısı Bakıdan ixrac olunmuşdur. Beləliklə, 1883-cü ildə Amerika nefti tamamilə Rusiya bazarlarından sıxışdırılmışdır.

Cənubi Qafqaz dəmir yol xətti çəkildikdən sonra Bakı nefti xarici bazarlara da, ixrac edilməyə başladı. Hələ 1873-cü ildə Bakıda “Amerika dəmiryol kompaniyası” yaranmışdı. Kompaniyanın məqsədi Bakını neft mədənləri ilə birləşdirə biləcək, uzunluğu 40 verst olan dəmir yolu çəkmək idi. Kompaniya, məsafədən asılı olmayaraq daşıyacağı neftin hər pudu üçün 1 qəp. xərc almağı nəzərdə tuturdu. Çar hökuməti bu işi xeyli uzatdı və yalnız 1878-ci ildə Sabunçu-Balaxanı dəmir yolunu çəkməyə icazə verdi və 1879-cu ildə bu yol işə düşdü. 1883-cü ildə isə Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Bakı qolu işə salındı. Bir qədər sonra 1907-ci ilin iyununda həmin yol boyu uzunluğu 829 verst olan, Bakını Qara dəniz sahilindəki Batumi liman şəhəri ilə birləşdirən nəhəng Bakı-Batumi neft kəməri istifadəyə verildi. Bundan sonra Bakıdan neft ixracı daha da artdı.

Bakı nefti Amerika neftinin əsas rəqibi olmuşdu. 1886-cı ildə Bakı nefti İngiltərəyə, Avstriya-Macaristana, Hollandiyaya, 1887-ci ildə Çinə, 1888-ci ildə Yaponiyaya, 1889-cu ildə Yava adasına, Siyam və Filippinə ixrac edilmişdi. Beləliklə XIX-cu əsrin axırı üçün Bakı nefti dünyanın bir çox ölkələrinə ixrac edilirdi. O dövrün bir sıra ümumrusiya və beynəlxalq sərgilərində Bakı neft sənayesi məhsullarının nümayiş etdirilməsi Azərbaycan neft sənayesinin uğurlarına sübutdur. 1882-ci il Moskva və 1889-cu il Tiflisdə keçirilən sərgidə Bakının neft məhsulları qızıl medallara layiq görüldü.(4)

Bazarın tələbatı ilə əlaqədar olaraq Bakı rayonundan ixrac olunan neft və neft məhsullarının xüsusi əhəmiyyəti var idi. Daşınmada ağırlıq mərkəzi ölkənin istehlak bazarlarında hakim mövqə tutan ağ neft və neft qalıqlarının üzərinə düşürdü. Onların əsas istehlakçıları yalnız fabrik-zavod istehsalatı deyil, həm də su və dəmir yolu nəqliyyatı olduğundan həmin məhsulların daşınmasında artım müşahidə olunurdu. Onların daşınması 1901-ci ildə 438,0 milyon pud (bütün neft məhsulları daşınmasının 89,7%-i) 1903-cü ildə isə 448 mln.pud (90,8%) olmuşdu. (5)

Əgər 1900-cü ildə Avropaya 32 mln.(ümumi daşınmada onların sayı 42.7% təşkil edirdisə) Şərqə isə 43 mln. pud (57.3%) neft məhsulları daşınmışdısa, 1903-cü ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 52.5 (47.4%) və 56,7 mln pud (52%) olmuşdu.(6) Yüksək keyfiyyətli məhsulların yayılmasında əsas yeri xarici ixracat tuturdu. Əgər 1906-cı ildə Batumi ərazisindən keçən neft məhsullarının ümumi həcmi 26 mln. pud idisə (onun 19 mln pudu kerosin),artıq 1910-cu ildə 18 mln. pud ixrac olunmuşdu.(bunun 16 mln. pudu

ag neft idi.) Bakıdan İrana neft məhsullarının ixracatı get-gedə artırdı; məsələn 1906-cı ildə cəmi 18 min pud aparıldığı halda, bu göstərici 1910-cu ildə 230,6 min puda çatmışdı. Müharibə ərəfəsində neft məhsulları ixracatı daha da artmışdı. 1911-ci ildə 29 mln., 1912-ci ildə isə 36.5 mln. rublluq neft məhsulları ixrac olunmuşdur.

cədvəl №2 1911-1913-cü illərdə ixrac olunan neft məhsulları (7)

1911-1913-cü illərdə	ağ neft	sürtgü yağları	benzin	neft qalıqları	digər məhsullar	cəmi
Zavodda istehsal edilmiş (mln.pud)	84.3	18.3	5.5	217.3	16.0	341.3
Xaricə ixrac olunmuş (mln.pud)	24.3	10.8	5.2	3.5	1.1	45.5
Istehsal edilənlə ixracın fərqi	28.6	59.0	94.4	16	7.5	13.2

Cədvəldən görüldüyü kimi neftin ixracında əsas yeri yüksək keyfiyyətli neft məhsulları tuturdu. Neft qalıqlarının xaricə ixracı bir o qədər də çox deyildi. Neft qalıqlarının xarici bazarlara az miqdarda çıxarılması bununla izah olunur ki, ixracat firmaları bu məhsulları xarici bazarlarda Rusiyadakından dəfələrlə baha sata bilirdilər. Neft qalıqlarının əsas paylayıcısı olan Bolqa boyu üzrə aparılan malların miqdarına əsasən bu neft qalıqlarına Rusiyada nə qədər tələbat olduğunu söyləmək olar. 1910-cu ildə ağ neft, sürtgü və solyar yağlarının ixracı 47.3 mln.pud, 1913-cü ildə isə 52.1 mln.pud olmuşdur. Mərkəzi sənaye rayonuna Nijniy,Ryazan,Yaroslavl və Kineşmu limanlarından 1910-cu ildə 62.6 mln. pud. neft nə neft qalıqları, 1912-ci ildə 56,5 mln. pud, 1913-cü ildə daha az -44,7 mln.pud ixrac olunmuşdur.(8)

Neft məhsullarının ümumi ixracı 1912-ci ildə 379.3 mln. pud, 1913-cü ildə 370.8 mln. pud olmuşdur.

Neft sənayesində digər məhsullardan fərqli olaraq, yanacaq ixracatı yüksək vəziyyətdə idi. Müharibəyə qədərki illərdə neft məhsullarının ixracı istehsal olunan məhsulun 70%-nə çatdığı halda müharibə illərində bu rəqəm xeyli artmışdı.

cədvəl № 3 1914-1917-ci illərdə ixracat

(9)

Məhsullar	1914 il	1915 il	1916 il	1917 il
Cəmi ixrac edilmişdir (mln.pud)	322.2	385.4	408.4	348.2
Ağ neft (mln.pud.)	69.0	56.2	61.9	59.1
%	21.4	14.6	15.1	17.0
Sürtgü yağı (mln.pud)	10.9	6.8	7.5	7.3
%	3.4	1.8	1.8	2.0
Solyar yağları (mln.pud)	4.2	1.9	1.9	1.7
%	1.3	0.5	0.4	0.4
Benzin və qazolin (mln.pud)	1.4	1.3	1.0	0.8
%	0.4	0.3	0.2	0.2
Neft qalıqları (mln.pud)	174.8	245.3	271.8	211.7
%	54.2	63.6	66.5	60.7
Xam neft (mln.pud)	61.0	73.2	63.3	66.8
%	19.0	19.0	15.5	18.0
Digər məhsullar (mln.pud)	0.9	0.7	0.9	-
%	0.3	0.2	0.2	-

Əgər 1914-cü ildə ixrac istehsala nisbətən 66,1%-idisə, 1917-ci ildə 76.8% çatdı. Cədvəldən görüldüyü kimi ixrac olunan neft qalıqlarının əhəmiyyəti artmış, sürtgü yağlarının ixracı isə azalmışdır. Ağ neft ixracı isə daima eyni səviyyədə qalırdı. Məs; Volqaboyu ixrac 1915-ci ildə 44.8 mln.pud, 1916-cı ildə 40.6 mln.pud olmuşdur.

İxracının azalması onun dəmir yolu vasitəsilə daşınması ilə izah olunurdu. Buna əsas səbəblərdən biri də Cənubi Qafqaz dəmir yollarında ağ neftin yanacaq kimi istifadə olunması idi.

Kiçik həcmdə neft məhsulları həmçinin Skandinaviya ölkələrinə də ixrac olunurdu.

Neft ixracı ilə məşğul olan ən böyük qurumlardan biri Nobel qardaşları cəmiyyəti haqqında danışmaq mümkün deyil. Nobel qardaşları cəmiyyəti öz ticarət fəaliyyətini aktivləşdirmək məqsədi ilə 1915-ci ildə “Q.S.Dembot” gəmiçiliyini almışdır. Bu da onun donanmasının yükqaldırıcılıq qabiliyyətinin 25%-ə qalxmasına səbəb olmuşdur. Cəmiyyət həmçinin “Cənub” cəmiyyətinin və “Petrograd” beynəlxalq cəmiyyətinin bütün yükdaşıyıcı vasitələrinin böyük aksiyasına sahib olmuşdur. Bu da cəmiyyətə 1915-ci ildə müdafiə sahəsində çalışan müəssisələrə ümumi neft məhsullarının satışını 70%-ə qədər çatdırmağa imkan vermişdir. Nobel qardaşları cəmiyyəti həm də kerosin ixracında lider idi. Belə ki, 1916-cı ildə Volqaya ixracat 17 mln.pud idi. Cəmiyyət tərəfindən aparılan kerosin ixracı Zaqaf-

qaziya dəmir yolları vasitəsi ilə idi.1917-ci ildə daşınan 36138728 pud neft məhsullarının 25948382 pudu ancaq kerosin idi. Yəni 71,7%.

Müharibənin başlanması ilə əlaqədar neft məhsullarının xaricə ixracatı dayanmışdı.Lakin bəzi firmalar bu məhsulların İrana ixrac etmək hüququnu əldə edə bilmişdilər.(müharibəyə qədərki müqaviləyə əsasən) Bakı kömrük idarəsinin göstəricilərinə görə 1914-cü ildə Bakı firmaları tərəfindən İrana 2 mln.pud kerosin ixrac olunmuşdur.Sonrakı illərdə bu göstərici daha da az idi.

Ümumilikdə müharibə illərində neft məhsullarının xarici ixracatı get-gedə aşağı düşürdü. 1913-cü ildə bu 11500 min pud, 1914-cü ildə 3700 min pud,1915-ci ildə cəmi 200 min pud idi. 1916-1917-ci illərdə isə ixracat tamamilə azalmışdı.(10)

Beləliklə bu məqalədə Azərbaycanda XIX-cu əsrin axırı, XX-ci əsrin əvvəllərində neft ixracatının və ticarətinin əsas mərhələlərinə nəzər saldıqda təxminən 50 il ərzində baş verən bütün dəyişiklər işıqlandırılmış,əsasən bu dövrdə baş verən bütün inkişaf yollarına toxunulmuşdur. Bu məqalədə Azərbaycan neftinin ixraci və ticarəti öz ilkin mərhələsindən tutmuş ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədər keçdiyi yol analiz edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Нефтяное Дело - 1899-й г том. I. стр.860
2. Бакинские Известия № 2. 1912-й г.
3. İsmayilov M. -Azərbaycan neft sənayesinin tarixi. Bakı, 1980, səh.108
4. Sumbatzadə Ə.S. XIX əsrdə Azərbaycan sənayesi. Bakı, 1966, səh. 289-290.
5. ОБНП, том 2, стр.15.
6. Лисичкин С.И. Очерки по отечествен. нефтяной промышленности.- М-Л, 1954, стр.211.
7. Нефтяное Дело. 1915-й г. № 6, стр 308
8. Нефтяное Дело. 1914, № 5 səh.15.
9. ОБНП, 1915-й г. том. I стр. 20
10. Ибрагимов М.Дж. - Нефтяная промышленность Азербайджана Баку,1978, стр.69

Эльмар Гулиев
Транспортировка и торговля нефтепродуктов в
Азербайджане в конце XIX начале XX века
Резюме

С развитием техники добычи нефти с конца XIX века нефтяная промышленность Азербайджана взяла быстрый темп к развитию. Нефть стала основой основной части экспорта и торговли. Начиная с 70-х годов XIX века в Баку развивалась крупно-капиталистическая индустрия нефти и в результате этого развития к началу XX века Баку стала одним из крупных индустриальных центров России.

Elmar Guliev
Transportation and trade of oil in Azerbaijan in the late
XIX-th and beginning of XX-th century
Summary

Development of technical equipment of an oil recovery from the end of XIX century oil industry Azerbaijan has taken fast rate to development. Oil became to the basic part of export and trade. Since 70th years of XIX century in Baku developed is large-capitalist the industry of oil and in this development to beginning XX of a century of Baku became one of the large industrial centers of Russia.

Донара Гусейнова
“Детский бог” старого Баку

Наверное этот заголовок покажется несколько странным, однако, бакинцы помнящие наш город в 20-е-40-е годы, сразу поймут о ком идет речь, конечно же о докторе Гиндесе. Об удивительно талантливом докторе, враче от Бога, Евсее Яковлевиче Гиндесе и пойдет речь.

Многим из тех, кому сейчас уже за семьдесят лет, малышами доводилось быть пациентами этого, Бакинского Доктора, а затем повзрослев, лечить у него и своих детей.

Фото.1. Доктор Е.Я.Гиндес.
Баку. 1912 г.

Евсей Яковлевич Гиндес родился в Киеве в 1872 году. В 1897 году, окончив медицинский факультет Киевского Университета, он начал свою практическую деятельность в клинике профессора Чернова, далее, заведовал детским заразным отделением киевской Александровской больницы. В то же время он начал проводить исследования в Киевском бактериологическом институте и вскоре опубликовал семь научных работ, связанных с детскими заболеваниями. Вряд ли он тогда предполагал, что его второй родиной станет Баку.

В 1905 году врачебно-санитарный съезд Совета Бакинских нефтепромышленников объявил всероссийский конкурс на заведование первой, в своем роде, на Кавказе фабрично-заводской больницей и избрал на эту должность Гиндеса. С этого времени местом его научных и практических изысканий становится Бакинская “черногородская” больница. Здесь, впервые, он ставит вопрос об изучении форм и особенностей детских заболеваний вообще и в социально-климатических условиях Баку, в частности.

Едва появившись в Баку, Гиндес открывает в черногородской больнице молочную кухню, откуда ежедневно доставлялось диетическое питание во все детские педиатрические кабинеты городских бесплатных лечебниц. Здесь же, в больнице, он организует для врачей педиатров курсы по переподготовке, издает для них брошюру “Спутник матери”.

В 1907 году доктор создает в Баку первые ясли для детей из небогатых и малоимущих семей. Через четыре года организует Бакинское отделение Всероссийской лиги борьбы с туберкулезом, затем лигу охраны детства, вспомогательные классы для слабеньких и неуспевающих по состоянию здоровья детей. В том же году составленные им таблицы “Детская смертность и метеорологические данные” были удостоены медали и похвального листа.

Как в самом городе, так и в рабочих поселках Евсей Яковлевич открывает бесплатные “консультации” для малышей под названием “Капля молока”. Впоследствии все эти консультации и лечебницы объединились под эгидой общества борьбы с детской смертностью. Бакинская лечебница общества борьбы с детской смертностью находилась на бывшей Каменистой улице (ныне Б.Сафароглы), в доме номер 144. Главным в этой лечебнице под оригинальным названием “Капля молока” было то, что там осуществлялась исключительно молочная терапия. Ежедневный осмотр и консультации в лечебнице проводил сам доктор Гиндес. Прием больных для самых малообеспеченных был бесплатным.

По инициативе Бакинской общественности, и в частности ведущих городских врачей, в 1913 году было образовано “общество - Детская больница”, которое возглавил Евсей Яковлевич. Фонд общества был составлен из добровольных скромных пожертвований рабочих, служащих, горожан, успевших проникнуться глубоким уважением и любовью к доктору Гиндесу. На собранные средства началось строительство детской больницы на Шемахинке. В этот же период Евсей Яковлевич организует Бакинское общество врачей.

В 1918 году, по окончании первой мировой войны, доктор организует детскую городскую больницу на Баилове, которую возглавляет до 1922 г.

На период Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920 годов приходится пик профессиональной и общественной деятельности Гиндеса: В одном из кабинетов Фатали-хана Хойского с де-

кабря 1918 г. по март 1919 года он занимал пост министра здравоохранения. Впоследствии эту страницу своей биографии ему приходилось тщательно скрывать, и лишь необычайная слава детского врача и огромное уважение, коим пользовался в Баку доктор, позволили ему избежать преследований и репрессий 30-х годов.

Фото. 2. Бакинская черногогородская больница. Доктор Е.Я.Гиндес у кровати больного. 1905 г.

В 1922 году заканчивается строительство детской больницы на Шемахинке и доктор Гиндес переходит туда главным врачом. По прошествии некоторого времени, по инициативе Евсея Яковлевича, больница реорганизуется в педиатрический институт, а затем - в Институт материнства и младенчества.

Не менее обширной и многогранной была также его научная деятельность. Им было опубликовано около 160 печатных работ на русском, немецком и французском языках, а также две работы на азербайджанском языке: “Советы матерям” - популярная брошюра, и “Здоровый и больной ребенок”.

Впервые он предложил безмолочное питание в качестве профилактики от детских расстройств в летнее время, описал новые симптомы авитаминоза у детей, ввел капельный метод питания при токсикозах. Красной нитью в научных работах Е.Я. Гиндеса проходит мысль о необходимости учитывать при терапии детей наряду с физическим состоянием также и состояние души, то-есть психику ребенка. Огромное внимание он уделял вопросам школьного воспитания и детской психологии. Впервые во всем Закавказье доктор Гиндес поднял вопрос о малолетних преступниках и умственно отсталых детях. Он активно участвует в ликвидации детской беспризорности, организует Дом открытых дверей для бездомных ребятишек, однако более всего привлекает не только и не столько научный анализ проблемы, выполненный Гиндесом - врачом и психологом, сколько та теплота, отзывчивость и чуткость этого человека и педагога.

Огромный опыт приобретенный в течение врачебной деятельности по вопросам детского здравоохранения, привели Е.Я.Гиндеса к определенному выводу о необходимости совместной работы врача и пе-

дагога в области высшей нервной деятельности ребенка и ее нарушений, так как вопросы физиологии, гигиены и воспитания тесно переплетаются между собой. Книга доктора Гиндеса “Аномалии поведения у детей” является как бы врачебно-педагогическим руководством.

Вопросы детских заболеваний, патологий, физических и нравственных отклонений Е.Я. Гиндес неразрывно связывал с педагогикой, пытаясь во многом именно через нее найти ключ к их решению.

Перу доктора Гиндеса принадлежит огромное число печатных работ. Он неоднократно представлялся ко многим наградам, удостоивался многочисленных поощрений.

В 1928 году Евсею Яковлевичу было присвоено звание заслуженного деятеля науки, в 1930 году он стал заслуженным врачом республики, в 1933 году получил почетное звание Героя Труда (1), а в 1941 году Высшая Аттестационная Комиссия утвердила его в ученой степени - доктора медицинских наук (2) (1). Заведующим кафедрой детских болезней Азербайджанского института усовершенствования врачей он был выбран 23 июня 1945 года (2) (2). Неоднократно Евсей Яковлевич избирался членом ЦК КП Азербайджана.

Открытый, обаятельный, общительный, он притягивал всех, кто хоть раз с ним встречался, покорял эрудицией, умом, скромностью. Всегда был прост и жил открыто. Евсей Яковлевич был глубоким и авторитетным специалистом, человеком с широким кругозором. Он верой и правдой служил своему делу. Служил в высоком понимании этого слова. В этом и был главный талант великого доктора.

В 1950 году указом Президиума Верховного Совета Азербайджана за заслуги в области медико-профилактической помощи детскому населению Азербайджана, детскому костно-туберкулезному санаторию было присвоено имя Героя Труда, профессора Евсея Яковлевича Гиндеса.

Но самой большой наградой для него была та огромная любовь, благословение и почет с каким относились к этому человеку сами бакинцы, которые его и называли “детским богом”.

Эта личность, сыгравшая огромную роль в развитии здравоохранения республики и побудила желание работников Музея собрать и сохранить коллекцию материалов Доктора.

Е.Я.Гиндес, врач - общественник, гуманист, ученый - мыслитель, друг детей скончался 5 сентября 1954 г. в г. Баку. Оставив о себе на долго добрую память в благодарных сердцах бакинцев.

Использованная литература

1. Грамота № 123/35-12 от 16 сентября 1933 г. Аз ЦИКА о присвоении Е.Я.Гиндесу звания героя труда. МИА ф.д.и. № 346/38
2. 1) Выписка из протокола № 13 от 5 апреля 1941 г. ВАК а об утверждении Е.Я.Гиндеса в ученой степени доктора медицинских наук. 2) Выписка из приказа № 621-я от 23 июня 1945 г. об утверждении Е.Я.Гиндеса зав. кафедрой детских болезней Азербайджанского Института усовершенствования врачей:
 - * Копия характеристики Е.Я.Гиндеса.
 - * Список научных трудов Е.А.Гиндеса до 1951 г. МИА ф.д.и. № 346/56.
 - * Вырезка из газеты “Коммунист” от 6 января 1938 г.
3. Брошюра. Е.А.Гиндес “Таблица питания” детей до 5-летнего возраста”, Баку, 1933.
4. Письма с благодарностью доктору Е.А.Гиндесу от матери М.Джангировой, от воспитанника детской больницы Кравченко М. МИА ф.д.и. № 346/55.
5. 1) Автобиография. 23 июня 1935 г. 2) Статья, составленная сотрудниками педиатрической клиники Института усовершенствования врачей: “90 лет со дня рождения заслуженного деятеля науки профессора Е.А. Гиндеса”. МИА. ф.д.и. 346/56.
6. Е.Я. Гиндес. “Пасынки школы” (отдельный оттиск из №№ 122, 123, 125 газеты “Каспий”, Баку, 1916 МИА ф.д.и. № 346/17 а.
7. Книга. Е.А. Гиндес. Клиника симптома в педиатрии. Баку, Азербайджан, 1943 МИА ф.д.и. № 346/45
8. Брошюра. Е.А. Гиндес. “Проект организации новых школ и школьно-санитарного надзора” в г. Баку (Доклад соединенному собранию Союза учителей), г. Баку и Лига охраны Детства. 4 января 1918 г. МИА ф.д.и. № 346/20.
9. Брошюра. Д-р Е.Я. Гиндес. “О детской преступности”. Баку, 1922 МИА ф.д.и. № 346/22.

Donara Hüseynova
Köhnə Bakının “uşaq allahı”
Xülasə

Məqalədə Bakının tanınmış həkimi, həssas insan Yevsey Yakovleviç Gindesin elmi və ictimai fəaliyyətindən bəhs olunur.

Donara Quseynova
“Children’s god” old Baku
Summary

In given article it is reflected scientific and public work of the talented Baku doctor, the doctor from God, unusually sensitive and thin person - Evsee Jakovleviche Gindese.

Фуад Агаев
**Письма П.А.Столыпина о “мусульманском
вопросе”**

Начало XX века - эпоха масштабных и кардинальных общественно-политических перемен в мусульманском мире, которая затронула в немалой степени и российское общество. Социально-политические и духовные процессы, происходившие в то время в многомиллионной общине мусульман царской России, вызывали серьезную обеспокоенность в ее правящих кругах (1). Революции 1905-1907 гг. в России, 1907-1911 гг. в Иране и 1908 г. в Турции активизировали разработку царским государственным аппаратом “мусульманского вопроса”. Решающую роль здесь играло Министерство внутренних дел. В его сложной иерархической структуре “мусульманским вопросом” занимались департаменты духовных дел иностранных исповеданий (ДДДИИ) и полиции. Они работали по этим вопросам много и очень основательно, сохранилось немало материалов по данной проблематике. Например, в огромном фонде Департамента полиции, насчитывающим десятки тысяч единиц хранения, находятся дела о панисламистском движении в России и наблюдении за ним (2). Особую ценность представляет “Обзор истории возникновения и развития панисламизма, как религиозного и политического движения” (3). Деятельность ДДДИИ также способствовала появлению разнообразных делопроизводственных документов по исламской тематике - записок, заключений, отношений, представлений, проектов, справок, циркуляров и т. д. (4)

В этой связи моё внимание привлекли два письма главы МВД П.А. Столыпина в ДДДИИ, датированные октябрём и декабрём 1910 г.

Петр Аркадьевич Столыпин, без сомнения, является одной из выдающихся и уникальных фигур в истории царской России последних лет её существования (5). Удивителен и поразителен его взлет от

статского советника до министра внутренних дел (апрель 1906 г.) и председателя Совета министров Российской империи (июль 1906 г.). Отношение П.А. Столыпина к исламу в России очень интересно и важно. Он вообще обращал серьезное внимание на положение национальных меньшинств и политику государства по отношению к ним. Значимость “исламского фактора” в политической жизни России Столыпин смог реально ощутить, лишь попав в Поволжье, где в 1903-1906 гг. он занимал пост саратовского губернатора. В 1909 г. Столыпин пришел к твердому убеждению, что ислам представляет “особо сильную” угрозу для безопасности государства, сам же “мусульманский вопрос в России не может не считаться грозным” (6). Подобные настроения отразились и в наиболее значимых столыпинских записках-“мемориях” по “мусульманству”, составленных в январе и августе 1911 г. (7)

Как и большинство представителей отечественной политической и интеллектуальной элиты начала XX века, Столыпин воспринимал ислам в рамках традиционного европоцентристско-христианского стереотипа представлений о Востоке, в котором понятия “азиатское варварство”, “исламизм” и “фанатизм” выступали как своего рода синонимы (8). В то же время следует учитывать, что Петр Аркадьевич, считая необходимым твердо “сдерживать ислам” в интересах сохранения “единого государственного тела” России, был все же сторонником достаточно осторожной тактики в реализации курса имперской политики в “мусульманском вопросе”. Беспокойство в верхах империи (это отразилось в публикуемых ниже текстах) вызывало развитие контактов российских мусульман с конфессиональными и политическими кругами главной державы исламского мира того времени - Османской империи (9). Подавляющее большинство мусульман России исповедовало основное в Турции суннитское толкование ислама, в их глазах турецкие султаны одновременно выступали и как халифы - духовные предводители мусульманского мира.

Представляется целесообразным ознакомить читателей с двумя столыпинскими “отношениями”, что позволит лучше понять характер восприятия правящими верхами Российского государства процессов, происходивших в мусульманской среде. Документы хранятся в фонде Департамента духовных дел иностранных исповеданий Российского государственного исторического архива. Подготовка документов, подобных запискам МВД по “мусульманскому вопросу”, обычно осуществлялась по устоявшемуся в государственном аппарате империи

организационно-канцелярскому порядку. Как правило, вначале руководитель ведомства ставил перед своими подчиненными - непосредственными исполнителями задания - общую задачу их работы, определял свое видение ее политической направленности, на стадии завершения их труда над текстом он мог внести в него свои коррективы и уточнения. Столыпин, как известно, никогда специально не занимался изучением ислама, был постоянно чрезвычайно занят, поэтому в данном случае он, скорее всего, выступал в качестве заказчика, который рассчитывал на то, что нужные ему материалы будут подготовлены его окружением с учётом «высших державных интересов».

№ 1

Предписание министра внутренних дел П.А. Столыпина губернаторам о необходимости принятия мер в связи с намерением Турции продвигать панисламистские идеи в России

7 октября 1910 г. № 9667 Секретно
Губернатору

По доставленным министерству сведениям, руководители младотурецкого движения (10), не ограничиваясь в пропаганде своих идей пределами Турции, решили способствовать возрождению ислама и в других странах и, в частности, развивать панисламскую и пантюрокскую идею в России. С этой целью младотурецкие вожди послали в Россию под видом купцов, возвращающихся из Мекки богомольцев (10) и т. п. лиц ряд начитанных и преданных ходжей (11) для проповеди среди наших мусульман теории о единстве всего мусульманского мира. Посылаются эти, опасные для единства нашего государства, проповедники большею частью на Волгу, в местности со значительным татарским и вообще мусульманским населением и на Кавказ (12).

Без сомнения, что всякое влияние на наших подданных мусульман со стороны политических деятелей культурно враждебного нам государства, каким является Турция, должно быть пресечено в корне. Поэтому независимо от общих мер, предлагаю Вам установить самое тщательное наблюдение за появлением означенных лиц из Турции и при обнаружении их принимать безотлагательно решительные меры для выдворения их за пределы империи.

Об имеющих быть принятыми мерах вашему превосходительству

надлежит незамедлительно доносить мне. Министр внутренних дел, статс-секретарь Столыпин

Директор, в должности гофмейстера
Высочайшего двора (скрепил) А.Харузин
Верно: столоначальник В.Васильев

РГИА. Ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 9. Заверенная копия.

№ 2

Отношение министра внутренних дел П.А. Столыпина министру иностранных дел С.Д. Сазонову о необходимости воздействовать на Турцию с целью прекращения издания журнала “Тааруфуль-Муслимин”

13 декабря 1910 г. № 11324 Совершенно доверительно
Его высокопревосходительству С.Д. Сазонову

Милостивый государь Сергей Дмитриевич!

В Константинополе издается получивший широкое распространение в России еженедельный журнал “Тааруфуль-Муслимин” (“Взаимное ознакомление мусульман”), имеющий главной целью распространять среди русских мусульман идеи панисламизма и вызвать неприязнь к императорскому правительству, обвиняя его в гонении ислама, притеснениях мусульман, порабощении их школы и т. п.

Вместе с тем, в одном из номеров этого журнала за подписью “Русский подданный” было помещено обращение к русским мусульманам с приглашением жертвовать на усиление турецкого флота для увеличения могущества Турции(13).

Не подлежит сомнению, что распространение помянутого журнала в пределах империи представляется крайне вредным, ввиду чего мною и сделано уже распоряжение о недопущении ввоза такового в Россию (14).

Независимо сего я находил бы, что допущение издания, преследующего, как ваше высокопревосходительство изволили усмотреть из приведенных данных, исключительную цель - вызвать враждебное настроение мусульман - русских подданных к своей Родине и правительству, вряд ли соответствует достоинству соседней дружеской державы, восстанавливая против нее русское общественное мнение и тем

самым неблагоприятно влияя на отношения России и Турции.

Ввиду сего я обращаюсь к вашему высокопревосходительству с покорнейшею просьбою, не сочтете ли Вы возможным поручить нашему дипломатическому представителю в Константинополе воздействовать на турецкое правительство в смысле прекращения издания помянутого журнала.

Примите, милостивый государь, уверение в совершенном моем почтении и преданности.

П.Столыпин (13).

Тем не менее, в целом, большая или, во всяком случае, наиболее влиятельная часть русской государственной и политической элиты руководствовалась по отношению к исламу описанной выше консервативной программой “научного православия”. Стремясь сохранить Российскую империю в том виде, как они ее понимали, а вместе с ней и самих себя как социальную группу, государственные деятели России начала XX в. не могли рассматривать ислам и исламский мир иначе как фактор дестабилизации сложившегося статус-кво.

При этом необходимо отметить, что, за исключением наиболее крайних идеологов “военного православия”, для большинства русских государственных деятелей не была характерна тотальная исламофобия, и уж тем более, неприязнь к народам, исповедующим ислам. Рассматривая ислам вообще как религию и образ жизни в рамках концепции “научного православия”, русская элита, тем не менее, не была готова вступить в эсхатологическую схватку, перспектива которой логически вытекала из данной концепции.

Кроме того, позиция властной элиты Российской империи, особенно в первое десятилетие XX века, все больше расходилось с настроениями русского общества, переживавшего глубокий идейный кризис, во многом связанный именно с формальным “торжеством” официального православия, как “военного”, так и “научного”.

С другой стороны, эволюция религиозно-культурной идентичности мусульманских народов России, рост общественной и политической активности российских мусульман также внесли свою лепту в изменения общественных настроений в империи. Очевидно, что отмеченный диссонанс власти и общества стал, наряду с множеством других разногласий, одним из слагаемых того раскола русского общества, который способствовал становлению революционной ситуации.

Подводя общий итог, можно отметить, что начало XX века стало периодом стремительной политизации мусульманского общественного движения в России. Среди факторов, оказавших существенное влияние на характер этого движения, следует назвать, с одной стороны, русскую революцию 1905-1907 гг., с другой стороны, общий процесс культурно-политического “пробуждения” мусульманского мира. Тем не менее, предпосылки мусульманского культурно-политического движения можно найти в российской реальности XIX в., а корни этого явления уходят еще глубже. Пребывание мусульман под российской властью не могло не наложить свой отпечаток на все стороны жизни мусульманского социума.

Список использованной литературы

1. По оценке МВД, в 1912 г. в империи проживали более 16 млн. русско-подданных мусульман (Рыбаков С.Г. Статистика мусульман в России // Мир ислама. 1913. Т. II. Вып. 11). с.27.
2. ГАРФ. Ф. 102. ОО. 1916 г. Д. 74; 1910 г. Д. 74;
3. Там же. 1914 г. Д. 74. Л. 61 - 120.
4. Государственность России (конец XV - февраль 1917). М., 1996, кн. I, с. 182-183.
5. Арапов Д.Ю. Ислам в оценке российских государственных деятелей начала XX в. // Российская государственность XX века. М., 2001. С. 181.
6. Записки П.А. Столыпина по “мусульманскому вопросу” 1911 г. Публ. Д.Ю. Арапова // Восток. 2003. № 2. с. 124 - 144.
7. Крымский А.Е. Мусульманство и его будущее. М., 1899, с. 114.
8. Арапов Д.Ю. Россия и мусульманский мир // Сборник Русского Исторического общества. М., 2003, Т. 7 (155), с.56.
9. Пришедшие в результате революции 1908 г. к власти в Османской империи националисты-младотурки использовали “исламскую карту” по причине политического прагматизма.
10. О паломничестве русско-подданных последователей “магометанского закона” в Святые места ислама см.: Резван Е.А. Хадж из России // Восток: история и культура. СПб., 2000, с.84.
11. Рыбаков С.Г. Устройство и нужды управления духовными дела-

- ми мусульман России. Пг., 1917 // Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Д.Ю. Арапов. М., 2001, с. 267 - 315.
12. Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Баку, 1919. ч. 1.с.18.
- 13.РГИА. Ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 90 - 106 об.
- 14.Д.Ю. Русский посол в Турции Н.В. Чарыков и его “заключение” по “мусульманскому вопросу” 1911 г. // Вестник Евразии, 2002, № 2 (17), с.14.

Fuad Ağayev

*P.A.Stolypin "müsəlman məsələsinə" dair mövqeyi
Xülasə*

İslam dünyası XX əsrin əvvəlində köklü ictimai-siyasi dəyişikliklər, sosial və mədəni canlanma dövrünü yaşayırdı. Bu, çar Rusiyasının hakim dairələrini narahat edirdi. P.A.Stolypin qismində iqtidar islam hərəkatını Rusiya üçün təhlükəli hesab etdiyindən daim müsəlman cəmiyyətinin vəziyyəti ilə maraqlanırdı. Onun bu məsələyə dair düşüncələri də bizə gəlib çatmışdır.

Fuad Aghayev

*P.A.Stolyrin's letters on "Muslim question"
Summary*

The question on the relation of the government to sociopolitical activity of the Russian Moslems represents the problem which has been not quite well investigated by historians. P.A.Stolyrin received Islam within the limits of traditional Christian stereotype of representations about the East world in which concerns "the Asian barbarity". At the same time it is necessary to consider that Peter Arkadevich, considering necessary it is firm "to constrain Islam" in interests of reservation of "a uniform state body" Russia.

Эмира Вагабова

**К вопросу о зарождении музейного дела
в Северном Азербайджане в конце
XIX - начале XX вв.**

В культурной жизни народов всего мира музеи занимают особое место. Музеи собирают, хранят, изучают, демонстрируют и объясняют, благодаря своим экспозициям, многообразию памятников истории, искусства, фольклора, природных образцов. В этом и заключается их ценность. А поскольку музеи являются одним из объектов культурного строительства и источником изучения истории любого народа, то они представляют собой важнейшее звено исторической науки.

До революции на территории Российской империи, включая и Азербайджан, существовали краеведческие музеи, которые образовывали основу музейной сети. Благодаря этому, большое количество людей знакомились (и знакомятся) с подлинниками исторических памятников, ценными историческими реликвиями, произведениями искусства. Не случайно в свое время эти музеи (сочетающие исторические и естественноисторические отделы, отделы искусства), по словам А.М. Моисеева, называли “районными академиями наук, подчеркивая тем самым их исключительное значение в исследовании края” [1].

Общественно-политическая, социально-экономическая стабилизация, наметившаяся в конце XIX века, способствовала зарождению и формированию национальной азербайджанской интеллигенции, развитию национального языка и образования. В этот период с развитием театрального, музыкального, библиотечного дела, с подъемом науки и общественной мысли, начался процесс зарождения музейного дела.

Рассмотрение вопроса о зарождении музейного дела на территории Северного Азербайджана, к сожалению, не нашло своего полного освещения в отечественной историографии. Поэтому нами предпринята попытка восполнить существующий пробел.

Архивные данные, а также материалы исторической литературы и периодической печати позволили нам проследить (насколько возможно) процесс зарождения музейного дела в Северном Азербайджане.

Основными источниками для изучения исследуемого вопроса явились материалы Государственного Исторического Архива Азербайджанской Республики (ГИА АР), материалы Редкого фонда Фундаментальной библиотеки имени М.Ф. Ахундова, периодическая русскоязычная печать, а именно: газеты “Баку”, “Бакинские известия”, “Кавказ”, “Кавказская копейка”, “Каспий”.

Используемые в работе труды отечественных авторов, хоть и касаются 1920-1980 гг., тем не менее, содержат кое-какие упоминания о музеях. Среди них статьи и работы: П.А. Азизбековой, А. Бахшиевой, В.Я. Гарника, Я.И. Гуммеля, Р.Д. Джафарова, М.А. Казиева, В.И. Левиатова, А. Мирахмедова, Е.А. Пахомова [2].

Например, в работе А. Бахшиевой “Из истории музейного дела в Азербайджане” и статье М.А. Казиева “Из истории музейного дела в Азербайджане” в основном освещается процесс развития музейного дела уже после 1917 г. (т.е. рассматривается создание Музея истории Азербайджана) [2].

В работах Н.А. Пашаева “Культура Советского Азербайджана” и И.М. Джафарзаде “К вопросу о древней истории Азербайджана по археологическим данным” отмечалось, что вопросами краеведения занимались в основном энтузиасты, просветители, педагоги, любители старины, а также жившие в Северном Азербайджане иностранцы-инженеры - Бельк, Скиндер, учителя - Розенфорд и Реслер. А в работе М.Б. Нифталиева “Культурное строительство в Нахичеванской АССР” упоминается о том, что в 1890 г. Дж. Мамедкулизаде - выдающийся азербайджанский писатель-демократ создал при школе в г. Неграм, где он преподавал, музей, за что был удостоен специальной благодарности со стороны Дирекции народных училищ.

В “Очерке истории музейного строительства в Азербайджанской ССР” В.Я.Гарника рассматривается развитие краеведческого движения и краеведческих музеев в республике. Переходя к событиям после 1917 г., автор приводит некоторые сведения о Педагогическом музее в Баку [2, с.247]

Первые же попытки изучения музейного дела в Северном Азербайджане были предприняты после октябрьских событий 1917 г. Од-

нако, исследователи в качестве преамбулы лишь упоминали о некоторых музеях досоветского периода. Поэтому перед нами стояла задача, проанализировав весь имеющийся материал, показать зарождение музейного дела в конце XIX века.

Освещение рассматриваемого нами вопроса начнем с Кавказского музея, созданного в 1867 г. в г. Тифлисе, являвшегося, как известно, административным центром всего Южного Кавказа, а также по той причине, что в пополнении коллекций этого Музея принимала участие и Бакинская управа. Так, по просьбе Тифлисской городской управы в Кавказский музей были переданы Бакинской управой всевозможные планы, фотографии, документы по истории и современности г. Баку. Именно здесь сосредоточивались многие археологические и этнографические ценности, вывезенные с территории нынешнего Северного Азербайджана, поскольку на тот момент в г. Баку музеев еще не было [3].

Следует отметить, что Кавказский музей представлял собой единственный государственный музей и являлся научным учреждением комплексного профиля на Южном Кавказе. Сотрудники музея способствовали исследованию Кавказского края, в том числе и Азербайджана [4].

По окончании Кавказской войны, в связи с административно-территориальными и социально-экономическими преобразованиями растет интерес к народам и природным уголкам Кавказа. Этому немало способствовала политехническая выставка (1889 г., Москва), на которой был организован выставочный Кавказский отдел. Организаторам выставки было предписано приобрести на Кавказе этнографические предметы, собрать литературу, посвященную этому региону, а также представить в Эрмитаж нумизматическую коллекцию из Кавказского музея. Поэтому многие ценности и реликвии, имеющие отношение, в частности, к Азербайджану, были вывезены безвозвратно.

Все чаще и чаще на страницах периодической печати шли дискуссии о создании губернских горнопромышленного и сельскохозяйственного музеев. Создание подобных музеев, по мысли автора многочисленных статей о культуре и образовании в Северном Азербайджане И. Сегалья, диктовалось той необходимостью, “чтобы показать миру Кавказ во всем его величии и богатстве, о которых повествуют еще древние историки Страбон, Геродот и Плиний [4; 5].

И.Сегаль предлагал создавать новые музеи и открывать в них пос-

тоянные выставки произведений местной горной природы, фабрично-заводской, кустарной деятельности населения, а также “всевозможные образцы, модели, рисунки, карты, планы и статические данные” [4; 5]. Возникновение таких музеев, по его мнению, способствовало бы развитию у местного населения и приезжих гостей Азербайджана представлений о природе, жизнедеятельности и культуре населения региона [4; 5].

В самом начале XX в. активное участие в устройстве естественно-исторического и этнографического музея при Бакинской классической Александра III мужской гимназии принимали ученики этой гимназии, находившие в сельскохозяйственной колонии в Гусарах, о чем сообщалось на страницах газеты “Каспий” и ставшие первыми работниками музея [6]. В этом музее были открыты зоологическое, биологическое и минералогическое отделения. При этой гимназии была создана мастерская, где ученики делали экспонаты птиц и животных для выставки в музее [5; 7]. С целью улучшения материального положения, мастерская принимала и частные заказы. Пополнению коллекции музея способствовали общество охотников, охотники-любители и натуралисты. Способствуя наглядно-практическому изучению региона, этот музей имел научное и педагогическое значение.

С проявлением интереса общественности к развитию геологической науки в Северном Азербайджане газета “Каспий”, ставя вопрос о создании в Баку геологического музея, отмечала, что “подобное учреждение всегда своевременно и желательно” [7]. Инициатором этой идеи стал некий Петр Муромцев. Цель музея - “представить наглядное обозрение и дать возможность для незнакомого с делом изучить историю технического усовершенствования в буровом деле, а для начинающего выбор инструментов для различных почв” [5]. Исходя из этого, газета призывала нефтепромышленников принять участие в устройстве столь полезного учреждения” [5]. К сожалению, отсутствие материалов не позволило проследить, нашла ли эта идея свое воплощение.

В начале XX в. на территории Российской империи, согласно Циркулярного предложения Министерства народного просвещения от 20 ноября 1899 года, “для лучшей постановки учебного дела в народных школах и расширения приобретаемых народными учителями в учительских семинариях познаний, путем предоставления им возмож-

ности постоянного ознакомления с новейшими и лучшими сочинениями по всем отраслям педагогической науки, наглядными учебными и воспитательными пособиями”, стали создаваться и открываться школьные (педагогические) музеи [8].

В 1904 году при Бакинско-Дагестанской дирекции народных училищ был открыт Педагогический музей, созданный педагогом А.С. Тхоржевским [9]. Он содержался на средства казны - 1750 руб. и за счет пожертвований со стороны Съезда Бакинских нефтепромышленников - 500 руб. Здесь было выставлено 2176 предметов. Музей был предназначен для учебных целей - демонстрировал учебную и методическую литературу, наглядные учебные пособия, также проводились лекции по экспериментальной педагогике и психологии для учителей учебных заведений г. Баку [10, л. 87].

Когда в 1905 г. встал вопрос о передаче старого здания Реального училища для размещения войск, то директор данного училища И.В. Денфер предложил передать это здание Педагогическому музею при Бакинско-Дагестанской дирекции народных училищ [11].

20 июня 1906 года между директором народных училищ Бакинской губернии и Дагестанской области д.с.с. А.С. Тхоржевским и бакинским купцом Гаджи Неймат Сеид оглы был заключен договор об аренде помещения по Шемахинской ул. (ныне....) под Музей на три года с оплатой 90 руб. [10 л. 42].

К началу 1911 г. Музеем было приобретено 2800 предметов, среди них - картины, коллекции, приборы, учебные пособия, а на 1 января 1912 г. уже 3005 предметов; в библиотеке музея насчитывалось книг 854 названий в 1110 томах.

В 1911 г. Музеем был командирован в Петербург педагог на Съезд деятелей по экспериментальной педагогике и психологии, а по его возвращении были устроены лекции в помещении Бакинского Михайловского городского училища и Бакинского заводского промышленного района [10, л. 58об.]. Все лекции были прочитаны Долговым. Также была устроена одна лекция о туберкулезе и борьбе с ним, которую прочитал бакинский бактериолог, доктор Слоневский [10, л. 9]. Эти лекции собрали много слушателей и были бесплатными.

Музей был открыт с 10 часов утра до 2 часов дня. Для учеников проводились экскурсии, а для лиц, интересующихся учебно-воспитательным делом, Музей был открыт в воскресные и праздничные дни.

В 1911 году Музей посетили 8150 чел., среди них - учителей 652 или 8%, детей - 4483 или 55%, интеллигенция - 814 или 10%, рабочие, крестьяне и пр. - 2194 или 24% [10, л. 59]. Вход был бесплатным.

Заметим, что благодаря Педагогическому музею все начальные школы Бакинско-Дагестанской дирекции снабжались книгами, учебными пособиями.

В 1912 г. Музею был отведен участок в 3 кв. саж. в Баилове, план постройки, составленный инженером Никулиным, был утвержден Попечителем Кавказского учебного округа и составил 26000 руб. [10, л. 59об]. При постройке здания Педагогического музея предусматривалось наличие комнат для приезжих учителей и квартиры директору народных училищ. 30 т.р. для постройки Педагогического музея было выделено Сабунчинской сельской школой и внесено в Бакинское казначейство [12, л. 95, 96, 108]. Музей продолжал оставаться в доме Гаджи Неймата на Шемахинской ул. 25 (договор с ним был продлен на 2 года) [12, л. 65-66].

В 1912 г. Музей посетили 9214 чел. (5755 муж., 3459 жен.). На содержание музея было израсходовано 6750 руб., а в 1913 г. Музей посетили 9296 чел. - люди разного возраста, общественного положения, рода занятий и национальности [13, л. 67-68]. Наибольшее посещение было среди учащихся (4935) и педагогов (1837). Увеличилось количество учебных пособий - 4515 предметов и количество книг - 2363 названий в 3636 томах [12, л. 72].

Договор о найме помещения (1 т.р. в год) был вновь продлен между Гаджи Баба Гаджи Муталиб и директором народных училищ Бакинской губернии и Дагестанской области с.с. Ив. Як. Радецким [10, л. 90, 109, 123, 131].

Педагогический музей неоднократно хлопотал о выделении свободных помещений в г. Баку. В одном из писем от 29 июня 1914 г. за № 11544 за подписью военного инженера, генерал-майора Тарканова читаем: "... свободные здания в г. Баку под названием "Ханский дворец" не могут быть переданы Бакинской учебной дирекции для удовлетворения нужд Музея, потому что здания эти в настоящее время предназначаются для размещения войскового имущества, ожидаемого к концу текущего года [10, л. 91].

Педагогический музей Бакинской дирекции обслуживал, главным образом, интересы учителей и учащихся бакинских городских школ,

всех бакинских горожан, интересующихся школьным делом. Но его развитие тормозилось недостатком средств на его содержание, о чем говорилось в письме на имя Председателя Бакинской городской училищной комиссии от 1.12.1915 г. за № 14598. Казна отпускала только по 700 руб. ежегодно и Совет съезда - 500 руб. Поэтому директор просил “в интересах школьного дела ходатайствовать перед Городским самоуправлением о выделении им на содержании музея ежегодного пособия в размере 1000 руб.” [10, л. 116, 116об]. А в другом письме (№ 9889 от 23.8.1916 г.) на имя Бакинского Городского головы говорилось “о переводе 4000 руб. на постройку Педагогического музея” [10, л. 121].

Позже, как станет известно из письма управляющего Министерства народного просвещения (фамилия неразборчива) и управляющего отделом народного образования А. Амирия, Бакинский Педагогический музей, находившийся в ведении Дирекции народных училищ Бакинской губернии, перейдет в ведение Инспекции народных училищ г. Баку и его районов (письмо № 4024 от 26.4.1919 г.). При Музее в 1919 г. был открыт психологический кабинет для умственно отсталых детей школ г. Баку с библиотекой [10, л. 142-143]. После создания музеев при Наркомпросе в 1920г. этот музей был закрыт.

В 1911 г. Секция естествознания Бакинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба решила создать в городе Баку Каспийский музей, содействие в котором обещал оказать директор Кавказского музея Казнаков, будучи в Баку в это время [10; 13].

При начальном училище Закавказской учительской семинарии действовал также педагогический музей, открытый 2 декабря 1911 г. Здесь были представлены пособия Р.Б. Эфендиева, Г. Агаева, рассказы Чеменземенли на азербайджанском языке. Как усматривается из архивных материалов, музей предполагал выставить для показа земледельческие орудия, игрушки, украшения, сани, салазки, дровни, домашнюю утварь, рыболовные принадлежности, географические карты или картины, коллекции насекомых, музыкальные принадлежности, а также картины птиц и животных [14].

В Кавказском учебном округе существовал Центральный школьный музей (1911 г.) и его филиалы в Баку, Тере, Ставрополе.

В 1913 г. была сделана попытка выработать общие принципы музейного дела на подготовительном общероссийском музейном съезде,

но этим планам не суждено было реализоваться [8].

Резолюция I Всероссийского съезда по народному образованию (23.12.1913-3.1.1914) “О музеях” (п.66) признала необходимым: а) поощрение всяких индивидуальных попыток учителей в области музейной деятельности; б) открытие краткосрочных курсов по сбору материалов изготовлению из него коллекций [36]. А другая резолюция “Организация музеев наглядных пособий” (п. 124) в целях осуществления принципа наглядности обучения в школе предлагала организовать: а) при каждой школе основную коллекцию (минимум) наглядных пособий, охватывающую весь цикл преподавания в школе данного типа; б) организовать сеть районных подвижных музеев, которые должны группироваться около показательных центральных музеев; в) центральные районные музеи должны быть приспособлены к обслуживанию нужд как школьного, так и внешкольного образования; г) центральные и районные педагогические библиотеки желательно поставить в тесную связь с организацией центральных и районных подвижных музеев; д) заведывание музеями должно быть поручено особым лицам с соответствующей подготовкой; е) вопросы организации дела обеспечения обучения наглядными учебными пособиями должно разрешаться при непосредственном участии учащихся (учителей) [15].

На заседании городской училищной комиссии от 19 февраля 1915 г. прозвучала просьба Дирекции народных училищ Бакинской губернии и Дагестанской области о выделении им пособия на постройку здания Педагогического музея. Предполагалось построить здание в Баилове, с устройством лекционного зала со сценой, библиотеки - читальни. Вообще надо заметить, что при всех музеях, как, впрочем, и в школах, действовали библиотеки-читальни. Принимая во внимание полезность данного музея, Училищная комиссия постановила “просить Думу об ассигновании пособия на постройку данного здания” [16].

По сведениям из ежегодного справочника “Баку и его районы”, при Бакинском Техническом училище на Станиславской (ныне пр. Азыдлыг) улице находился Промышленный музей, который содержал коллекции ископаемых, террариум и открыт был в учебное время [17].

При Бакинском отделении Русского Императорского Технического общества на улице Милютинской (ныне Т. Алиярбекова) и Торговой (ныне Низами) располагался Технический музей закрытого типа. В нем насчитывалось 13 отделов различной тематики. Так, на-

ряду с отделами “Нефть и ее производные”, “Механическое производство” имели место и отделы “Предохранительные очки для рабочих”, “Шемахинское землетрясение. Виды” [16, 17].

А в ряде городов Северного Азербайджана таких, как Баку, Елисаветполе, Нахичевани существовали и частные собрания (хотя и не ставшие затем музеями), например: оружия, ковров, предметов национального прикладного искусства.

В январе 1915 г. в г. Баку в помещении Городской управы под председательством В.Н. Соболева состоялось совещание по вопросу об организации учреждения для сбора исторических материалов и вещественных памятников по истории первой мировой войны. Аналогичной тематикой занималась Императорская публичная библиотека и Главный штаб; в Москве такую работу вел Комитет грамотности. Поэтому при городском общественном управлении решено было создать такое общество, которое “заялось бы собиранием всякого рода печатных и рукописных материалов по истории войны - писем, дневников, записей, рассказов участников боев и газетных статей, а также предметов, имеющих отношение к войне” [18].

Председатель Императорского общества ревнителей старины обратился в городскую управу г. Баку о передаче “печатных воззваний, исходивших от Думы за время войны, журналов ее заседаний, посвященных вопросам беженцев, борьбе с дороговизной, значков, марок, открытых писем и вообще всего того, что имело отношение к переживаемым историческим событиям” [18].

В это время в г. Баку существовал такой своеобразный музей как Музей народных болезней. Это был подвижной музей, разработан и частично осуществлен по инициативе и под личным руководством главного городского врача - доктора С.И. Слоневского. Задачей музея являлась “широкая популяризация сущности наиболее распространенных среди местного населения болезней и медицинских средств борьбы с ними” [15]. В музее организовывались лекции и народные чтения, что способствовало популяризации медицинских знаний среди населения.

Музей Всероссийского союза городов, для пополнения своих коллекций, где отражалась вся деятельность Музея, обратился к городской голове Л.Л. Бычу. В обращении была выражена просьба о “предоставлении в распоряжение музея в собственность или на время (для

снятия копий), имеющиеся в Бакинском Комитете документы официального и полуофициального характера, фотографические коллекции и всякие иные материалы, характеризующие деятельность Союза городов, условия и обстановку этой деятельности и отношение к нему различных представителей армии, правительственной власти и населения, а также о передаче в Музей для составления соответствующих альбомов личной фотографии и автографа” [19].

Музеи учреждались за счет средств городов, земств, сословий, обществ и частных лиц. Как правило, в музеях организовывались чтения, выставки, презентации художественных и научных изданий. А познавательная, исследовательская и педагогическая направленность музеев Северного Азербайджана способствовала как просвещению масс, так и развитию культуры в целом. При музеях открывались библиотеки по различным отраслям художественной промышленности [20; 21].

В ноябре 1917 года была создана Всероссийская коллегия по делам музеев и охраны памятников искусства и старины. Позже государственные органы по руководству музеями и охраной памятников были созданы по всей стране, в том числе и в Азербайджане.

Основы краеведения и музеев на территории нынешнего Северного Азербайджана были заложены представителями азербайджанской, русской и др. интеллигенции, принимавших активное участие в культурной жизни страны. Изучением Азербайджана занималась и экспедиция Московского археологического общества, хотя и нерегулярно, а иной раз - довольно поверхностно. Эта организация исследовала в целом общие кавказоведческие проблемы Кавказа и изучала соседние с ним страны. Собранный ею материал очень часто попадал либо в частные собрания, а в лучшем случае либо в Эрмитаж, либо в Кавказский музей. Многовековые исторические и культурные ценности нашей страны вывозились за ее пределы. Они становились украшением музеев мира - Санкт-Петербурга, Москвы, Лондона, Парижа, Нью-Йорка, Рима, Берлина, Вены, Тегерана, Стамбула и др. [22].

В заключении отметим, что хотя в конце XIX - начале 20 вв. на территории Северного Азербайджана не существовало в современном понимании разветвленной сети музеев, тем не менее, основа, традиция музейного дела была заложена именно рассмотренными выше музеями. Именно музеи способствуют развитию и сохранению культурного наследия народа, о чем постоянно говорили выдающиеся азербайдж-

жанские деятели культуры, науки и искусства, общественные деятели.

Восстановление независимости Северного Азербайджана и возрождение культурных ценностей создают условия для возвращения национальных реликвий, что явилось бы украшением и гордостью наших национальных музеев и уроком молодому поколению.

В настоящее время в Азербайджане насчитывается 146 музеев, из них 138 находятся в подчинении Министерства культуры [23].

Сеть государственных краеведческих музеев дополняется множеством народных краеведческих музеев, работающих на общественных началах в городах, селах и рабочих поселках. Это еще больше расширяет их влияние на развитие исторических исследований, охрану памятников и политическую пропаганду на местах.

В последние годы создается такая разновидность музеев как Фонды, носящих имена известных политиков, деятелей искусства, культуры и спорта.

Необходимость сохранения историко-культурного наследия, к которому причисляют и музеи, нашла отражение в ряде документов ЮНЕСКО. В частности, ЮНЕСКО относит музеи к научным и техническим учреждениям, необходимым для сохранения и популяризации культурных ценностей и подчеркивает их просветительскую миссию и демократичный характер, роль в обществе как центров разума и культуры.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Моисеев А.М. Краеведческие музеи за 50 лет.//История СССР, 1967, № 6.
2. Азизбекова П.А. Музей истории Азербайджана - детище ленинской национальной политики. // Труды Музея истории Азербайджана (посвященные 50-летию музея). Т. 8. Б., 1973.; Бахшиева А. Из истории музейного дела в Азербайджане. Баку, 2005, 150с.; Гарник В.Я. Организация и характер краеведения и краеведческих музеев в Азербайджане в 20-х годах. // Труды музейной истории Азербайджана. Т. 7. Б., 1968; Гарник В.Я. Очерк истории музейного строительства в Азербайджанской ССР (1920 - 1964 гг.). В кн.: Очерк истории музейного дела

- СССР. М. “Советская Россия”, 1977; Гуммель Я.И. Краеведческий музей Ханларского района. Б.,1939; Джафаров Р.Д. Естественноисторический музей Аз. ФАН // Известия Аз. ФАН. 1943, № 6, с. 129 - 131. Казиев М.А. Из истории музейного дела в Азербайджане // Известия АН АзССР, серия общественных наук, 1960, № 2, с. 23-30; Левиатов В.И. Музей истории Азербайджана // Известия Аз. ФАН, 1943, № 6, с.132-135; Мирахмедов А. Из истории нашего музея // Труды Музея азербайджанской литературы им. Низами. Т. 1. Б.,1961, с. 8-20.;Пахомов Е.А. Монетная коллекция Азербайджанского государственного музея. Т. 1. Вып. 8. Б., 1928.
3. Кавказский календарь на 1914. Тифлис, 1913, с. 87; Радде Г.И. Краткий очерк развития кавказского музея. Тифлис, 1891, с. 30.
 4. Кавказ, 1895, 21 нояб.
 5. Каспий, 1899, 25 янв.
 6. Вагабова Э.Р. Из истории летних ученических колоний в Азербайджане во II половине XIX века. // Сб. статей Института истории АН Азерб. ССР. Баку, 1996, №2.
 7. Каспий, 1902, 11 июля.
 8. Баку 1910 21 декабря; Закс А.Б. Из истории экспозиционной мысли советских музеев (1917-1936гг) // Труды научно-исследовательского института музееведения и охраны памятников истории и культуры. Вып. 22. М.,1970, с.129; Циркулярное предложение Министерства Народного Просвещения от 20 ноября 1899 г. // Школьные музеи. 1909, с. 926.
 9. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИА АР): фонд 57, опись 1, дело 81, лист 64-68.
 10. ГИА АР: ф. 57, оп. 1, д. 250, л. 87.
 11. Там же: ф. 311 оп. 1 д. 265 л. 1 2 4
 12. Там же: ф. 309, оп. 1, д. 850.
 13. Кавказский календарь на 1910. Тифлис, 1909, с. 902.
 14. ГИА АР: ф. 797, оп. 1, д. 8, л. 1.
 15. Профессиональный и общественно-педагогический еженедельный журнал “Народный учитель”. 1914, № 8, февраль, с.12; 1914, № 12, март, с.13.
 16. Ежегодный справочник “Баку и его районы” за 1912 г., с. 97; за 1913 г., с.101.

17. Баку, 1915, 21 дек.; Каталог Музея Бакинского отделения Императорского Русского Технического общества. Б., 1912.
18. Бакинские известия, 1916, 18 июля.
19. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işlər idarəsi siyasi partiyalar və istimayi xərəkətlər dövlət arxivinin (ARRİİSPİXDADA): f. 57, or. 1, d. 75, l. 17.
20. Баку, 1916, 16 ноября.
21. Зардаби Г. Избранные статьи и письма.- Сост.: Геюшев З.Б., Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1962, т. 1, с. 414.
22. Эфендиев Р.С. Художественные ремесла Азербайджана в музеях мира. Баку, 1980.
23. Культурная политика Азербайджана. Баку, 2005, с. 95.

Esmira Vahabova

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda muzey işinin təşəkkülü məsələsinə dair

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində muzey işinin vəziyyətinin və inkişafının bəzi məsələləri nəzərdən keçirilir.

Müəllif zəngin və müxtəlif materiallara əsaslanaraq muzeylərin fəaliyyətinə aydınlıq gətirir, onların idrakı, tədqiqi və pədaqoji rolunu analiz edir, eyni zamanda onların kütlələrin maariflənməsinə və mədəni inkişafına təsiri öyrənilir.

Esmira Vahabova

To the question on Origin of Museum Work in the North Azerbaijan at the end of the 19th-beginning of the 20th centuries

Summary

There are considered some problems of the museum work situation and development in Baku in the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries in the article.

The author basing on the rich and various materials clarifies the museums activities, analyses their cognitive, research and redagogical role as well as their influence uron the enlightenment of masses and development of the culture.

Парвин Гезалов

**История знамен азербайджанских ханств
(с 1828-го года до возрождения независимой
Азербайджанской Республики)**

Существующие в нашей стране коллекции отечественных и иностранных знамен, знаменных принадлежностей и знаменной графики предоставляют широкие возможности для развития знаменоведения (вексиллологии) как вспомогательной исторической дисциплины, а также богатый материал для практической деятельности по созданию знаменной системы республики. Самой большой коллекцией исторических знамен Азербайджана обладает Национальный Музей Истории Азербайджана, что же касается знамен ханств, то вышеуказанный музей обладает единственной в республике коллекцией. Именно знамена ханств из коллекции НМИА и одно знамя из Гянджинского историко-краеведческого музея являются фактологической базой данного исследования. В силу особенностей исторического развития Азербайджана в XIX-XX века в республике осталась крайне мало символов государственности и атрибутов власти ханской эпохи. Поэтому сохранившиеся знамена Азербайджанских ханств, представляют собой важнейшие инсигнии власти, наглядно подтверждающие традиции государственности.

В первую очередь это 12 знамен ханств, хранящиеся в фонде Оружий и Знамен Музея.

К сожалению, для более глубокого изучения знамен и их истории, в нашей республике недостаточно специализированной литературы.

Благодаря усилиям директора Национального Музея Истории Азербайджана академика Н.М.Велиханлы, в декабре 2007-го года были выделены средства для командирования двух сотрудников музея (одним из которых является автор статьи) в город Санкт-Петербург Российской Федерации, для ознакомления и сбора информации о зна-

менах. В период командировки была приобретена нужная литература и представилась возможность знакомства со специалистом в области вексиллологии, заместителем директора и хранителем знаменной коллекции Эрмитажа главным герольдмейстером Российской Федерации Г.В.Вилинбаховым.

Предлагаемая статья написана, в основном, по итогам данной командировки.

По Гюлистанскому (1813 г.) и Туркменчайскому договорам Азербайджан был разделен между Российской империей и Иранским государством Каджаров. Аннексия как Южного, так и Северного Азербайджана сопровождалась ликвидацией государственности и ее атрибутов. И если ханы в Южном Азербайджане пусть номинально, но сохраняли власть на своих родовых землях, а также атрибуты своей власти, в Северном Азербайджане царизм проводил целенаправленную политику уничтожения или изгнания ханских родов.

Преследуя далеко идущую политику замены азербайджанской знати российским дворянством, царизм ликвидировал все атрибуты государственности и символы власти. Даже титул “хан” можно было носить только после подтверждения прав на этот титул, что было чрезвычайно редко (например, Аббасгулу ага Бакиханов, происходивший из рода Бакинских ханов так и не смог получить подтверждения своих прав на ханский титул, хотя верой и правдой служил России, был удостоен звания полковника русской армии, награжден орденами и медалями империи).

С ликвидацией ханств Северного Азербайджана их знамена превратились лишь в исторический памятник, в качестве трофея подтверждающий могущество Российской империи.

Основатель советской вексиллологии П.И. Белавенец указывает, что знамена, поступившие с Кавказа, императору были переданы в Царскосельский Дворцовый Арсенал (1).

Естественно, в Арсенале знамена не экспонировались и вообще были скрыты от глаза публики. О знаменах вновь вспомнили в 1888 году, когда в Тифлисе был открыт Кавказский Военно-Исторический Музей (он же Храм Славы). Предполагалось привести в музей трофейные Кавказские знамена, а также трофеи русско-персидских и русско-турецких войн. Открытие музея было приурочено к посещению Кавказа императором Александром III и его семьи, поэтому вто-

ропях была подготовлена экспозиция, состоявшая только из батальных картин (2). После отъезда императора об идее привезти из Санкт-Петербурга знамена забыли. Как указывает авторы “Путеводителя” “первые 18 лет своего существования Музей не имел ни правильной организации, ни настоящего хозяина... и потому находился в полном забвении” (3). В марте 1906 года КВИМ был подчинен Военно-Историческому отделу при Штабе Кавказского Военного Округа. В том же году Царскосельский Дворцовый Арсенал был ликвидирован, а его материалы переданы в три музея: Эрмитаж, Артиллерийский Исторический Музей и КВИМ (4). В КВИМ были переданы штандарт Джавад хана Гянджинского и 8 знамен Гянджинского ханства, одно знамя Бакинского ханства, 6 знамен Нухинского ханства, два знамени, взятые в боях за Иревань (указаны как персидские), три знамени, взятые в бою под Асландузом (также указаны как персидские) и два знамени взятые при штурме Ленкорани (5). Передача именно этих знамен объясняется, на наш взгляд, направленностью КВИМ как музея, призванного отразить могущество русской армии в боях за Кавказ. Поэтому в КВИМ не были переданы знамена ханств, присоединенных к России без крупных сражений (например, Карабахского, Нахичеванского, Ширванского и др. ханств).

11 февраля 1907 года состоялась торжественное открытие экспозиции КВИМ с участием наместника императора на Кавказе и Главнокомандующего войсками Кавказского военного округа графа Воронцова-Дашкова (6). В экспозиции демонстрировались вышеуказанные знамена азербайджанских ханств. В 1913 году был составлен “Краткий указатель по Военно-Историческому Музею”, в том же году опубликованный под названием “Путеводитель по Кавказскому Военно-Историческому Музею” (7). Именно в этом путеводителе впервые в письменном виде в разделе “Трофеи” была дана письменная информация и перечислены знамена азербайджанских ханств.

В условиях развала Российской империи азербайджанский народ получил шанс освободиться от гнета царизма и восстановить свою государственность. 28 мая 1918 года Азербайджанский Национальный Совет принял Декларацию о независимости.

За короткий период своего существования (23 месяца) республика добилась очень многого. Преобразования в области государственного строительства, экономики, образования, военного строительства

были направлены на укрепление независимости страны. Одним из первых мероприятий было принятие атрибутов государственности. 21 июня 1918 года был принят Государственный флаг Азербайджанской Республики. Он представлял собой флаг с изображением белого полумесяца и белой восьмигранной звезды на красной материи. 9 ноября 1918 года флаг был заменен трехцветным, состоявшим из зеленого, красного и голубого цветов с белым полумесяцем и восьмигранной звездой (8).

Упрочение основ государственности требовало пропаганды истории и традиций государственности. При содействии правительства началось создание музея “Истиглал”- первого азербайджанского музея широкого профиля (9). Усилиями первопроходцев музейного дела в Азербайджане Гусейн Мирза-Джамалова и Мамеда Ага оглы начался сбор исторических реликвий. В деле сбора памятников азербайджанской истории, хранящихся за рубежом, большое содействие оказало Министерство Иностранных Дел и Военное Министерство Азербайджанской Республики. По указанию Военного Министра, генерала артиллерии Самед бека Мехмандарова Начальник Генерального Штаба генерал-лейтенант М.Сулкевич предложил Военному Атташе Азербайджана в Грузии подполковнику Мамед беку Алиеву собрать информацию и поднять вопрос о передаче Азербайджану предметов-символов государственности, хранящихся в Музее Славы. В предписании говорилось: “По поручению Военного Министра предлагаю Вам через нашего дипломатического Представителя получить разрешение Грузинского Правительства на возвращение знамен, регалий, реликвий, принадлежавших бывшим ханствам нынешнего Азербайджана: Шушинского (Карабагского), Шекинского (Нуха), Нахчеванского, Ганджинского, Эриванского и др. как то: знамена, значки, ключи от городов и прочие, которые находились в “Музее Славы” в гор. Тифлис.” (10). Предписание датировано 5 апреля 1919 года. Однако последовавшие военно-политические события и оккупация Азербайджанской Республики не позволило довершить задуманное.

В исследуемый период знамена азербайджанских ханств оказались разделенными на две группы: знамена, хранимые в Эрмитаже и знамена, хранимые в КВИМ. Российские военные знамена хранились в Артиллерийском музее, знамена иных государств и народов были в Эрмитаже. В 1918 году в Артиллерийском музее, временно переехав-

шем в Ярославль, в результате пожара из 5-ти тысяч знамен погибло 2 тысячи (11). В 20-х годах XIX века Артиллерийский музей вновь переехал в Петроград (Ленинград), здесь было создано знаменохранилище, и все знамена стали передаваться туда.

В Эрмитаже временно оставили около 300 наиболее важных русских знамен и, в результате количество знамен Артиллерийского музея вновь достигла 5-ти тысяч (12). В 1927 году был составлен Краткий Указатель Коллекции Артиллерийского Исторического музея, где отмечено, что в коллекции помимо прочих знамен имеется свыше 1000 знамен турецких и вообще мусульманских. Как отмечал автор-составитель Указателя П.И. Белавенец, “в числе этих знамен, масса уникалов, даже не известных на родине, так как они не были зарисованы своими соотечественниками” (13). С большой долей вероятности можно предположить, что среди них были знамена азербайджанских ханств (Гарабахского, Нахчыванского и др.).

25 ноября 1948 года основная масса знамен из Артиллерийского музея была передана Государственному Эрмитажу, где они хранятся до сих пор. В Артиллерийском музее остались знамена артиллерийских частей, в Центральный Военно-Морской музей были переданы морские знамена. На данный момент коллекций знамен Государственного Эрмитажа состоит из 6-ти тысяч знамен, в том числе предположительно и знамен азербайджанских ханств.

В июне 1920 года в городе Баку был создан Азербайджанский Государственный Музей и вопрос о необходимости возвращения в музей исторических атрибутов государственности был поднят вновь (14). Оккупация Грузии Советской Россией в феврале 1921 года и включение в качестве Грузинской Советской Социалистической Республики в “Страну Советов” изменило ситуацию. В марте 1922 года и Азербайджан и Грузия вошли в состав единого государства Закавказская Советская Федеративная Социалистическая Республика. В сентябре 1924 года в Баку начал работу Всеазербайджанский краеведческий съезд. В заключительной резолюции съезда было отмечено, что Народный Комиссариат АзССР должен предпринять шаги по возвращению в Азербайджан азербайджанских исторических предметов, хранящиеся в музеях союзных республик (15). В январе 1925 года Коллегия Нарком АзССР заслушала доклад директора Азербайджанского Государственного Музея Давуда Шарифова о необходимости возвращения в респуб-

лику исторических материалов из центральных музеев СССР и союзных республик, а затем приняло постановление о командировании специалистов Азербайджанского государственного музея в центральные музеи (16). Наиболее удачной оказалось командировка Д.Шарифова: в Азгосмузей из Тифлиса были переданы материалы из КВИМ, а также некоторые археологические материалы. Среди них оказались и атрибуты государственности азербайджанских ханств (17).

В 1926 году в Азгосмузее была создана реставрационная лаборатория, в числе реставрированных материалов оказались 6 ханских знамен. К сожалению, реставрационные работы проводились без изучения структуры тканей знамен, повреждения были склеены желатиновым клеем, который при высыхании и хранении стал разрушать ткань знамени, и тем самым повреждения еще более увеличились (18). Знамена должны были демонстрироваться в экспозиции, однако в 1928 году Азгосмузей накрыла волна репрессий, уничтожившая наиболее известную интеллигенцию Азербайджана. Среди репрессированных оказался и директор Азгосмузея Д.Шарифов так много сделавший для пополнения фондов музея. Вместо него директором Музея был назначен С.Мануцян и музей стал “проводником советской политики, изживающим пережитки прошлого” (19). Часть экспонатов особенно по истории Азербайджана 1918-1920 годов была посланы в московские музеи, но атрибутам государственности азербайджанских ханств повезло: о них забыли и они остались в фондах.

В 1929 году Главнаука АзССР командировала С.Мануцяна в Грузию, где в Тбилисских музеях оставались трон принца Аббас Мирзы Каджара и несколько знамен азербайджанских ханств (вероятно, речь шла о двух знаменах, взятых при штурме Ленкорани в 1813 году, одном знамени принца Аббас Мирзы, трех знаменах Шекинского и четырех знаменах Гянджинского ханства), которые имелись в фондах КВИМ, но не были переданы в Азгосмузей. Однако С.Мануцян привез из Тбилиси лишь незначительные археологические материалы (20).

В 30-х годах XX века атрибуты государственности азербайджанских ханств в экспозиции не демонстрировались, лишь в 1938 году на временной выставке “Азербайджан в XVIII-XIX веках” экспонировался бунчук Джавад хана Гянджинского (21).

В 1940-1941 годах Азгосмузей переехал во Дворец Ширваншахов (тогда назывался “ханский дворец”) (22). Абсолютно неприспособлен-

ные как для экспозиции, так и для фондов помещения дворца оказались слишком сырыми, что губительно для всех материалов, но особенно опасно для тканей и знамен. В 1953 году музей вернулся во дворец Тагиева и был переименован в Музей Истории Азербайджана (23).

В 80-х годах XX века некоторые из знамен азербайджанских ханств были привлечены к экспозиции, однако демонстрировались не как атрибуты государственности Азербайджана, а как трофейные знамена русской армии. Экспозиции со знаменами азербайджанских ханств так и описывалась в литературе того времени: “Трофейные знамена в качестве одного из элементов “военной” экспозиции могут быть применены не только специальными военно-историческими музеями, так и местными. Об этом свидетельствует, например, опыт Государственного музея истории Азербайджана. В одном из залов этого музея, посвященном раскрытию истории присоединения Азербайджана к России, экспонировалось знамя Гянджинского ханства, взятое Цициановым в 1804 г., и знамя Бакинского ханства, взятое ген. Булгаковым в 1806 г. Знамена экспонировались в витрине, расположенной рядом с типовым огнестрельным и холодным оружием начала XIX века, ключами от взятых русскими войсками крепостей Азербайджана, портретами русских военачальников. В этот же комплекс входило и большое полотно художника Рубо “Сражение под Елизаветполем (Ганджой) 13 сентября 1821 г. между иранскими и российскими войсками”. На нем изображены знамена, аналогичные тем, какие были помещены в экспозиции. Таким образом, знамена были органическим составным элементом комплекса материалов, хорошо выражающих тему военного присоединения к России” (24). Как видим, автор статьи не только допускает хронологические ошибки (сражение под Елизаветполем было не в 1821, а в 1826 году), использует абсолютно неисторические термины (термин “военное присоединение к России” просто скрывает понятие “оккупация со стороны России”), но и приводит экспонирование знамен ханств в качестве удачной демонстрации трофеев. На самом же деле в демонстрации была допущена грубейшая ошибка: в Музее Истории Азербайджана, находившемся в столице Азербайджана, знамена азербайджанских ханств-Гянджинского и Бакинского, должны были демонстрироваться как атрибуты государственности, так как Музей Истории Азербайджана не является музеем, призванным возвеличивать мощь российской армии, и

показывать знамена своего (!) государства в качестве трофейных. Полагаем, что данная ошибка была принципиальной, и являлась наглядным свидетельством того, что музеи истории союзных республик, в том числе и Азербайджана, воспринимались не иначе как филиалы центральных московских музеев.

30 августа 1991 года Верховным Советом Азербайджанской ССР была принята Декларация о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики, а на заседании Верховного Совета Азербайджанской ССР от 18 октября 1991 года был принят конституционный Акт о государственной не-

Рис.1

1-й зал экспозиции 2-го этажа НМИА,
посвященный периоду азербайджанских ханств.

зависимости Азербайджанской Республики. Одним из наиболее важных вопросов государственного строительства был вопрос о принятия атрибутов государственности. Специальное распоряжение Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева от 13 марта 1998 года “Об усилении работы по изучению государственных атрибутов Азербайджанской Республики” требовало, в том числе, изучение исторических традиций и атрибутов государственности. Несмотря на то, что знамена изготовлены из лучших видов тканей, крашены наиболее стойкими красками растительного характера, расписаны или расшиты лучшими мастерами, все же долгое хранение в неподходящих условиях в советское время (1920-1991 гг.) нанесло большой вред сохранности полотнищ знамен. В 1998 году с назначением директором Музея Наили Велиханлы, был организован и проведен комплекс работ по научному изучению и улучшению условий хранения знамен. Так, знамена были извлечены из хранившихся ящиков, проветрены, сфотографированы полностью и в деталях. В книге “Государственность в Азербайджане и ее символы” были впервые опубликованы фо-

тографии знамен, а после издания красочного каталога “Знамена Азербайджана” информация о знаменах была введена в научное обращение. Впервые в 2008 году были изготовлены бумажные муляжи знамен для демонстрации в новой экспозиции музея, так как демонстрация оригиналов знамен могла повредить их сохранности (рис.1). Указом Президента Азербайджанской Республики Илхамом Алиевым 5 февраля 2008 года №2657, Национальному Музею Истории Азербайджана были выделены финансовые средства в размере 1 млн манат для реставрации экспонатов, в том числе знамен Азербайджанских ханств. Таким образом, только в годы независимости, знаменам азербайджанских ханств была дана достойная оценка, и они заняли свое место в числе атрибутов, символизирующих давние традиции государственности Азербайджана.

Список литературы и источников

1. Артиллерийский Исторический Музей. Знаменный отдел. Краткий указатель коллекций. Составитель П. И. Белавенец, изд., Арт. Ист. Муз., Л., 1927, 6 с.
2. Путеводитель по Кавказскому Военно-Историческому Музею. Изд. 4-ое, Военно-Исторического отдела при Штабе Кавказского военного округа, Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1913 г., 1 с.
3. Там же, 2 с.
4. Артиллерийский Исторический Музей. Знаменный отдел. Краткий указатель коллекций. Составитель П. И. Белавенец, изд., Арт. Ист. Муз., Л., 1927, 6 с.
5. Путеводитель по Кавказскому Военно-Историческому Музею. Изд. 4-ое, Военно-Исторического отдела при Штабе Кавказского военного округа, Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1913 г., 15-16с.
6. Там же, 2 с.
7. Там же, 2 с.
8. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (сборник документов), Баку, 1998, 250 с.
9. Бахшиева А.Т. Из истории музейного дела в Азербайджане (на материалах МИА). Баку, Елм, 2005, 19 с.

10. Азярбайжан Республикасы Мяркузи Дювлят Архиви, ф. 2898, сий. 2, в.11.
11. Артиллерийский Исторический Музей. Знаменный отдел. Краткий указатель коллекций. Составитель П. И. Белавенец, изд., Арт. Ист. Муз., Л., 1927, 6 с.
12. Там же, 6 с.
13. Там же, 7 с.
14. Azərbaycan Bayraqları. Kataloq, N.Vəlixanlı, Z.Dulaeva, S.Əhmədov, R.Səfərova. Bakı, 2005, 6 s.
15. Бахшиева А.Т. Из истории музейного дела в Азербайджане (на материалах МИА). Баку, Елм, 2005, 52-55с.
16. Там же, 54 с.
17. Там же, 55 с.
18. Там же, 66 с.
19. Там же, 76 с.
20. Там же, 85 с.
21. Там же, 124 с.
22. Там же, 129 с.
23. Там же, 139 с.
24. Симкин М.П. Знамена как исторический источник и музейные экспонаты // Труды научно-исследовательского института музееведения, М., 1963, вып.10, 58 с.

Parvin Gözəlov
Azərbaycan xanlıqları bayraqlarının tarixi
(1828-ci ildən Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin
bərpa olunduğu dövrdək)

Xülasə

Məqalədə xanlıqların ləğvindən sonra, yəni 1828-ci ildən müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaradılmasına qədər olan dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarının tarixindən bəhs olunur.

Qafqazdan gələn bayraqlar Çarskoselski Saray Arsenalına, imperatira göndərilmişdir. 1906-cı ilin martında bir neçə bayraq Tiflisdəki Qafqaz Hərbi - Tarix muzeyinə (Xram slavı) göndərilmişdir. Dəyişikliklər yalnız 1918-ci ilin 28 mayda müstəqillik Deklarasiyası qəbul olunduqdan sonra baş verdi.

Müəllif ehtimal edir ki, Azərbaycan xanlıqlarının (Garabağ, Naxçıvan və digər) bayraqları hal-hazırda Ermitajda ola bilər, çünki məhz 1925-ci ildə bayraqların bir hissəsi GHTM verilmişdir.

Parvin Gozalov
Nistory of banners of Azerbaijan khanates
(1828 untill revival of inderendent of Azerbaijan Rerublic)

Summary

The ways of Azerbaijan banners after liquidation of khanates have been traced in the article since 1828 untill revival of inderendent of Azerbaijan Rerublic. The banners came from the Caucasus were giver to emreror in Tsarskoselskiy Arsenal Palace. Some of the banners were given to Caucasian Military-Nistorical Museum (current temrle of gloru) in Tiflis in march, 1906. Overratching occured after adortion of Declaration about inderendence on the 28th of May, 1918. It is assumed in the article that banners of Azerbaijan khanates (Karabakh, Nakhchivan and others) they are current stored at the Nermitage museum, where rartially banners from CMNM were given in 1925.

Səbuhi Əhmədov

**Muzeyin nadir eksponatı - Azərbaycan
Cümhuriyyəti vətəndaşının xarici pasportu**

*Azərbaycan Respublikası diplomatik xidmətinin
90 illiyinə həsr olunur*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə aid olan nadir eksponatları sırasında Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşının xarici pasportu qorunur (1). Bu unikal sənəd 1918-1920-ci illərdə dövlət quruculuğu sahəsində aparılan əməli işləri sübut edən bariz nümunədir. Belə ki, hələ 1918-ci il avqustun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Əsasnamə”ni təsdiq etmişdir (2). Vətəndaşlıq normalarını müəyyən edən bu hüquqi sənəd “Azərbaycan vətəndaşlığı” anlayışını izah edir, dövlətlə vətəndaş arasında münasibətləri tənzimləyir, xarici vətəndaşların Azərbaycana işə dəvət olunması qaydalarını müəyyən edirdi. Bununla belə Əsasnamədə olan bəzi çatışmazlıqlar onun mətninin yenidən işlənməsini tələb edirdi. Nəticədə, 1919-cu il avqustun 11-də Azərbaycan Parlamenti tərəfindən “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Qanun” qəbul olundu (3). Dörd bölmədən ibarət olan Qanun “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Əsasnamə”nin qüvvədən düşməsinə bəyan edir və vətəndaşlıq anlayışı, vətəndaşlığın verilməsi, itirilməsi kimi məsələləri tənzimləyirdi. Qanunun 1-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, milliyyətindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, özləri və ya valideyinləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində doğulmuş keçmiş Rusiya imperiyası vətəndaşları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşları hesab olunur. Qanunun 6-cı maddəsində göstərilirdi ki, elmi və digər istedadı ilə Azərbaycana xüsusi xidmət göstərmiş və Azərbaycana köçmüş xarici vətəndaş Azərbaycan vətəndaşlığı hüququnu əldə edir, lakin bunun üçün o, Azərbaycan dövlətinə sədaqət barədə “Vətəndaşlıq haq-

qında and” içməlidir (4). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti vətəndaşlarına verilən hüquqlardan biri sərbəst hərəkət etmək, o cümlədən xarici ölkələrə getmək hüququ idi. Azərbaycan hüdudlarını bu və ya digər məqsədlərlə tərk edən Cümhuriyyət vətəndaşlarına dövlət orqanları tərəfindən xarici pasport verilməli idi.

Azərbaycanda xarici pasportların istifadəsi tarixinə diqqət yetirək. Hələ Ərəb Xilafəti dövründə ölkənin hüdudlarını tərk etmək istəyən şəxs sərhəd gömrüyündə vergiləri ödəməsi barədə sənədi təqdim etməli idi. Şerti olaraq “xarici pasport” adlandırma biləcəyimiz bu sənəd vətəndaşın heç bir vergi borcu olmadığı təqdirdə ölkəni tərk etməyə icazə verirdi. Ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, Böyük İpək Yolunun əhəmiyyətinin artması şərti olaraq “yol vərəqi” adlandırma biləcəyimiz sənədin tacirlərə verilməsinə səbəb oldu (5). Bu sənəd tacirin bir ölkədən digərinə məhz ticarət məqsədləri ilə səyahət etməsini təsdiqləyirdi. Monqol imperiyası ərazisində dövlət qulluqçularına, çaparlara, tacirlərə verilən və “paysza” (“baysa”) adlandırılan buraxılış nişanı maneəsiz hərəkət etmək hüququ verməklə bərabər nişan sahibinə karvansaray, yol mühafizəsi məntəqələri, yaşayış məntəqələrinin rəhbərlərindən lazım olan kömək və dəstəyi tələb etmək hüququ verirdi (6).

Qərbi Avropada “yol vərəqi” tacirlərə verildirdi, lakin XV-XVI əsrlərdə vəziyyət dəyişdi. Belə ki, vəba, taun və s. xəstəliklərin bir çox hallarda epidemiyaya xarakterli olması dövlət başçılarını insanların hərəkətini məhdudlaşdırmağa vadar edirdi, yalnız həkimlərə, dövlət məmurlarına, vergi məmurlarına, ruhanilərə bir ərazidən digərinə maneəsiz keçməyə icazə verilir və bu icazəni onlara təqdim edilən xüsusi buraxılış vərəqi təsdiqləyirdi. Çəpərləmələr nəticəsində Avropada yoxsul və səfillərin sayının artması, onların cəmiyyət üçün böyük təhlükə olmasını nəzərə alaraq XVI əsrin 2-ci yarısından belələrin hərəkəti məhdudlaşdırıldı. Artıq ölkədən - ölkəyə, bəzən isə bir ölkə daxilində bölgədən bölgəyə hərəkət etmək üçün xüsusi icazə sənədi alınmalı idi (7). Bu sənəd “pasport” (“passa - porto” (ital.), “passeport” (fr.) - “qapıdan keçmək üçün icazə”) adlandırılmağa başlandı (8). 1672-ci ildə Fransa kralı XIV Lüdovikin fərmanı ilə pasportu olmayan xarici vətəndaşların Fransaya daxil olması, həmçinin Fransa vətəndaşlarının ölkəni pasportsuz tərk etməsi qadağan edildi. Tədricən belə qayda digər ölkələrdə də tətbiq edilməyə başlandı. Bu dövrdə “pasport” termini ölkədaxili sənədlərə şamil edilmirdi, bu səbəbdən “xarici pasport” ifadəsi işlədilmirdi.

Fransa İnqilabı və Napoleon müharibələri dövründə (XVIII əsrin sonu

- XIX əsrin əvvəlləri) Avropada insanların bir ölkədən digərinə keçmək imkanları kəskin surətdə məhdudlaşdırıldı. Belə ki, monarxiya quruluşu olan dövlətlər inqilabi ideyaların yayılmasının qarşısını almaq, inqilabçılar isə zadəgan casuslarının hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədi ilə bir şəhərdən digərinə, bir əyalətdən digərinə hərəkət etmək üçün daxili pasportun, ölkə sərhədlərindən kənara çıxmaq üçün isə xarici pasportun olmasını tələb edirdilər (8). Vətəndaşa xarici pasport verməklə, dövlət ona öz etibarını göstərir, səyahətə çıxmazdan əvvəl dövlət orqanlarından pasport istəyən vətəndaş qanunlara riayət edən şəxs kimi qəbul olunurdu. Özündə pasport sistemini yaradan dövlət istər öz vətəndaşları, istərsə də xarici vətəndaşların ölkə ərazisində yaşaması və hərəkətinə nəzarət etmək imkanını əldə edirdi. Məhz bu səbəbdən pasporta sahibin adı, soyadı, atasının adı, təvəllüdü, vətəndaşlığı, yaşadığı ünvanı, bəzi hallarda ölkəyə daxil olmanın səbəbləri və müddəti göstərilirdi. Pasport olmadan bir ölkədən digər ölkəyə qanunları pozmadan səyahət etmək qeyri-mümkün idi. Pasportu əldə etmək üçün onlarla digər sənəd toplanmalı idi. XIX əsrin ortalarında dəmir yol daşınmalarının artması minlərlə insanların qısa müddət ərzində bir ölkədən digərinə keçməsinə səbəb oldu və əvvəlki pasport sistemi köhnəlmiş hesab olunaraq sadələşdirildi.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Onun əhalisi imperiya vətəndaşı statusu aldığından ümumimperiya qanunları onlara da şamil edildi. Rusiyada hələ 1817-ci ildə qəbul olunmuş qanuna əsasən, xaricə getmək istəyən zadəgan mütləq pasport almalı idi, digər silkin nümayəndələrinə isə ölkədən çıxmağa ümumiyyətlə icazə verilmirdi. 1834-cü ildə qəbul olunmuş yeni qanuna əsasən zadəganlara 5 il müddətinə, digər silklərin nümayəndələrinə isə (əsasən tacirlərə) 3 il müddətinə ölkə hüdüdlərindən kənara çıxmağa icazə verildi və elə bu müddətə onlara xarici pasport verilirdi (9). Göstərilən müddət ərzində ölkəyə qayıtmayan şəxs ölkəni qanunsuz tərk etmiş elan olunmalı və müvafiq cəza almalı idi. Xarici pasport almaq istəyən şəxs qubernator dəftərxanasına polisdən arayış təqdim etməli və üç müxtəlif qəzətlərdə xaricə getməsi barədə elan verməli idi.

1856-cı ildə qanuna dəyişikliklər edildi: xarici ölkəyə getmək istəyən zadəgana xarici pasportu olmadan və istənilən müddətə ölkəni tərk etməyə icazə verilir, tacir və sənətkarlar üçün əvvəlki tələblər olduğu kimi qalır, kəndli isə nəinki xaricə gedə bilməz, hətta öz evindən 30 verstdən artıq aralanda qaçaq hesab olunur və geri qaytarılmalı idi. 1894-cü ildə qəbul edil-

miş qaydaya əsasən xarici pasportlar aşağıdakı idarələr tərəfindən verilirdi: Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən - dövlət qulluqçularına, iri kapitalist və ya zadəgan ailələrindən olanlara; quberniya idarəsi tərəfindən - zadəgan və ziyalılara; gömrüklər tərəfindən (bu pasport gömrük pasportu adlanırdı) - sərhəd zonasında yaşayanlara və ticarət donanmasının dənizçilərinə. 1 yanvar 1895 -ci ildən Rusiyada “Pasport haqqında Nizamnamə” qüvvəyə minmişdir. Nizamnaməyə əsasən zadəganlara pasport müddətsiz, meşşan və kəndlilərə isə 5 il müddətinə verilirdi. 1900- cu ildə qəbul olunmuş qaydaya əsasən xarici pasport alan vətəndaş xəzinəyə 10 metal rubl məbləğində rüsum ödəməli idi. 8 iyun 1901-ci il qanununa əsasən Qafqazın sərhəddən 25 verstədən aralı olmayan kəndlərində yaşayan vətəndaşlara qonşu dövlətin ərazisində ticarət və ya kənd təsərrüfatı ilə məşqul ola bilməsi üçün pasport əvəzinə buraxılış vərəqəsi verilirdi. Onlar xarici dövlətin ərazisində sərhəddən 14 verstdən artıq məsafəyə aralana bilməzdilər (9).

1917-ci ildə Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər pasportların ləğv olunması barədə qərar qəbul etdilər, onun əvəzində müxtəlif inqilabi şuraların verdiyi mandat və vəsiqələr işlədilməli idi. Tezliklə aydın oldu ki, pasport sisteminin ləğvi anarxiya yaradır və dövlətə istər öz vətəndaşları, istərsə də xarici vətəndaşlara nəzarət etməyə imkan vermir. Nəticədə 1932-ci ildə SSRİ-də “Pasport sisteminin yaradılması barədə” qanun qəbul olundu (9).

10,7 x 16,2 sm ölçüsündə olan Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşının xarici pasportu tündyaşıl üzlüyü olan kitabça şəklindədir. Kitabça 12 vərəqdən (24 səhifə) ibarətdir.

Pasportun 1-ci səhifəsi onun titul vərəqi rolunu oynayır. Bu səhifənin mərkəzində Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə “Azərbaycan Cümhuriyyəti. Xarici pasport”, rus dilində kiril əlifbası ilə “*Азербайджанская Республика Заграничный паспорт*” sözləri yazılıb. Yazılardan yuxarıda qara boya ilə 8-güşəli ulduz və ucları yuxarı baxan aypara təsvir olunub. Səhifənin aşağı hissəsində “*Подпись владельца*” (“Sahibin imzası”) yazısı var və müvafiq imza üçün yer qoyulub. Səhifənin səthi açıq narıncı rəngdə olan dekorativ dördbucaqlara bölünüb, hər bir dördbucaqda 8-ləçəkli gül yerləşdirilib. Səhifənin üst, alt və yan tərəfi dekorativ naxışlardan ibarət haşiyyə ilə bəzədilib (10) (şəkil 1).

Pasportun 2-ci səhifəsində rus dilində kiril hərfləri ilə “*Предъявитель сего ___ во свидетельстве чего и для свободного проезда*”, 3-cü səhifəsində isə “*дан сей паспорт с приложением печати. В__ дня 19__ года*” yazılar mövcuddur. Yazılardan aydın olur ki, bu səhifələrdə pasport

sahibi barədə məlumat yazılır, müvafiq möhürlə təsdiqlənir, pasportun verilmə tarixi qeyd olunur (11). Pasportun 4-cü səhifəsində rus dilində kiril hərfləri ilə “Талонъ выданъ __ 19__ г __ дня за № __” və “Бланк сей заполняется лицом, выдающим паспорт. Отметка штемпелем о выезде за границу. Сей талон отрезывается в Пограничной Таможне, въ доказательство явки паспорта” yazıları var. Eyni yazılar pasportun 5-ci səhifəsində mövcuddur (12). Bu səhifələr talon rolunu oynayır, vətəndaş ölkəni tərk edəndə talonda ştempel ilə müvafiq qeyd vurulur, talon kəsilərək sərhəd gömrüyündə qalırdı. 6-cı və 7-ci səhifələr boşdur, çünki onlar yuxarıda qeyd olunan kəsilən talonların arxa tərəfləridir. 8-ci və 9-cu səhifələrdə yenə də “Талонъ выданъ __ 19__ г __ дня за № __” və “Бланк сей заполняется лицом, выдающим паспорт. Отметка штемпелем о выезде за границу. Сей талон отрезывается в Пограничной Таможне, въ доказательство явки паспорта” yazıları var, səhifə 10 isə boşdur (13).

11-ci səhifədə rus dilində kiril hərfləri ilə “Постановление о заграничных паспортах”, yəni “Xarici pasportlar barədə qərar” başlığı və yeddi bənddən ibarət qərarın mətni verilib. Qərara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xaricə gedən vətəndaşlardan hər 6 aya görə 10 rubl məbləğində rüsum götürülür (bənd 1), daxili quberniyalarda verilən pasportlar 3 ay müddətində, sərhəd quberniyalarında verilən pasportlar isə 3 həftə müddətində etibarlı olur (bənd 2), əgər vətəndaş 2-ci bənddə göstərilən müddətdən daha çox xaricdə qalmağı planlaşdırırsa əlavə olaraq rüsum ödəməlidir ki, yeni pasportla təmin olunsun (bənd 3), hər vətəndaş xaricdə 5 ilədək qala bilər (bənd 4), əgər 5 ildən artıq xaricdə qalacaqsə müvafiq Azərbaycan Missiyasına müraciət etməlidir (bənd 5), xarici pasport ölkəni tərk edəndə və ölkəyə daxil olanda sərhəd gömrüyündə təqdim olunmalıdır (bənd 6), pasportun istifadə müddəti keçibsə gömrükdə hər gecikdirilmiş 6 aya görə 10 rubl məbləğində rüsum ödənilməlidir (14).

Pasportun 12-ci səhifəsində qeyd olunur ki, ölkəni bir pasportla bir neçə vətəndaş tərk edibsə, onlar müvafiq Azərbaycan Missiya və ya Konsulluğunda yaşayış yeri barədə arayış ala bilər, vətənə qayıtdıqda isə sərhəd gömrüyündə rüsum ödəməlidirlər. Arayış verilərkən Missiya və ya Konsulluqda iki metal rubl məbləğində rüsum ödənilməlidir.

Pasportun 12-ci səhifəsində yeni başlıq (“Извлечение из правил о пассажирских вещах”) altından sənişin əşyaları barədə qaydalardan seçmələr verilmişdir (səhifə 12-15). Doqquz paraqrafdan ibarət bölmədə aşağı

ğdakılar qeyd olunmuşdur: sərnəşinlərlə olan, onlara səyahət zamanı lazım olan, ticarət predmeti olmayan və deməli, onlara görə heç bir rüsum ödənilməyən əşyalar sərnəşin əşyaları hesab olunur; qadağan olunmuş əşyalar sərnəşin əşyalarına aid edilə bilməz (§ 1); rüsum ödənilmədən aparılmasına icazə verilən əşyalar: istifadədə olmuş paltar, sərnəşinin adi tələbatından artıq olmayan yataq əşyaları və dəsmallar (qeyd - istifadədə olmuş balış, döşək, yataq və yemək əşyaları ən az sayda ola bilər) (§ 2, bənd 1); xəz paltarlar - kürk, papaq, mufta - hər sərnəşinə bir ədəd (§ 2, bənd 2); evdə istifadə edilən qızıl, gümüş və digər metal əşyalar - bir sərnəşinə 3 funtdan artıq olmayaraq, yol nesessərləri - bir sərnəşinə bir ədəd (§ 2, bənd 3); qalantereya əşyaları, qızıl, gümüş - bir sərnəşinə hər adda əşyadan 2 ədəddən artıq olmayaraq, şəxsi tualet üçün xırdavat (üzüklər, sancaqlar və s.) - satış üçün nəzərdə tutulmayıbsa - istənilən sayda (§ 2, bənd 4) (15); yeni ölcəklər - bir dyujinadan artıq olmayaraq. Qeyd: səyahət zamanı istifadə edilən şəxsi əşyalara aid edilmir: mətbəx əşyaları, yemək və çay dəstləri, tunc, masaüstü və divar saatları, pərdələr, xalçalar, ümumiyyətlə, otağın bəzədilməsi üçün işlənilən istənilən əşya (§ 2, bənd 5); tibb işçilərində - tibb alətləri, rəssamlarda - incəsənət əşyaları, usta və sənətkarlarda - onların sənətləri üçün tələb olunan alətlər; musiqiçilərdə - onların əl əşyaları, əgər aydındır ki, bu əşyalar satış üçün nəzərdə tutulmayıb (§ 2, bənd 6); artıq açılmış - burunotu paçkası və tütün kartuzu, siqar - bir nəfərə 100 ədəddən artıq olmayaraq (§ 2, bənd 7) (kartuz - dənəvər məhlulların daşınması üçün kağız paket) ; ərzaq ehtiyatı - ən az həcmdə (§ 2, bənd 8); sandıq, mücrü, çamadan və s. - sərnəşin əşyalarının daşınması üçün lazım olan sayda. Qeyd - sərnəşin əşyalarının daşınması üçün tara adı ilə yeni mücrülər, tunc və s. bəzəkləri olan, yalnız görüntü üçün yığılmış əşyaları olan qabların rüsumsuz aparılmasına icazə verilmir (§ 2, bənd 9); Azərbaycandan çıxarılan ekipaj (nəqliyyat vasitəsi), əgər çıxarıldığı gömrüyün sənədi varsa. Digər ekipajlara görə rüsum ödənilməlidir. Əgər vətəndaş ölkəyə daxil olduğu ekipajla ölkəni tərk etməyi planlaşdırırsa, o, gömrükdə rüsum ödəməli, ödəniş qəbzini özündə saxlamalı və ölkədən çıxanda rüsum pullarını geri almalıdır. Qəbz verilən gündən iki il müddətində etibarlıdır (§ 2, bənd 10) (16). Rüsumsuz keçirilməsi nəzərdə tutulmayan bütün əşyalara görə tarif rüsumu ödənilməlidir (§ 3). Rüsumsuz daşınma üçün nəzərdə tutulan əşyaların sayı artıq olarsa, rüsum ödənilməlidir (§ 3, bənd 1); Azərbaycan Respublikasından çıxarılmış və bu barədə müvafiq sənədi olan əşyaların ölkəyə gətirilməsi zamanı rüsum ödənilmir (§ 3, bənd 2); sərnəşinin bütün əmlakına

görə rüsum 3 rubldan artıq deyilsə, rüsum ödənilmir (§ 3, bənd 3). Əşyaların baxışına başlamazdan əvvəl gömrük əməkdaşları sərnişindən soruşmalıdırlar: sərnişinin yükündə mal və ya mal şəklində olan əşyalar (otrez və ya saplar şəklində parçalar, otaqların bəzədilməsi üçün əşyalar və s.) varmı? Əgər sərnişin belə əşyalara malik olmamasını bildirirsə, lakin baxış zamanı onun əmlakında belə əşyalar aşkar olunarsa, bu əşyalardan ikiqat rüsum alınmalıdır. Qutu və mücrülərin ikiqat divarlarında, ekipajların təkər oxlarının daxilində və s. yerlərdə düzəldilmiş gizli saxlanclarda, həmçinin paltar altında, ayaqqabıların içində və s. yerlərdə gizlədilmiş əşyalar gizli keçirilən əşyalar kimi müsadirə olunur. Müsadirədən əvvəl protokol tərtib olunur, baxış keçirən şəxslər və sərnişin (əgər etiraz etmirsə) protokola imza atmalıdırlar (§ 4).

Rüsum ödənilməsi tələb olunan əşyalar satış üçün nəzərdə tutulmayan sayda ölkəyə gətirildikdə və onlardan götürüləcək rüsum haqqı 60 rubldan çox olmadığı təqdirdə əşyalara yazılı bəyannamə verilmədən baxılır və onlar xüsusi kitabda qeyd olunaraq buraxılır. Əgər sərnişin rüsum ödəməkdən imtina edirsə, gətirdiyi əşyaları xarici ölkəyə geri qaytarmağa icazə verilir (§ 5). Gətirilən əşyalara rüsum haqqı 60 rubldan çox olduğu təqdirdə, əşyalara yazılı bəyannamə verilməli və onlara mal kimi baxılmalıdır (§ 6) (17). Sərnişin əşyaları hesab olunmur: sərnişinlərin yanında olmayan və əlavə olaraq gətirilən əşyalar; istisna hal - liman və ya dəmir yolu gömrüklərinə gətirilən və işlədilməsi (istifadədə olması) izləri olan və xaricdən gəlmiş vətəndaşa məxsus olmasını sübut edən sənədlər olan əşyalar (§ 7).

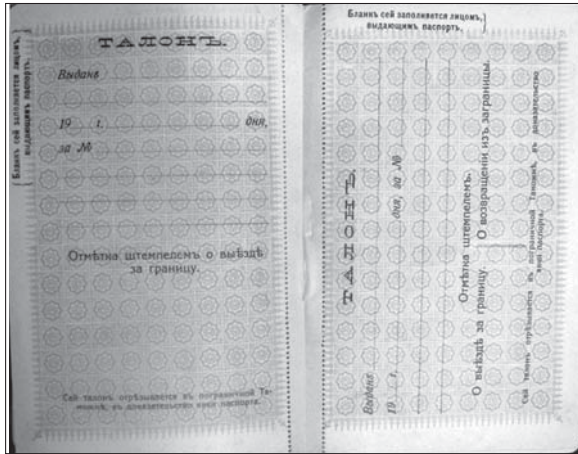
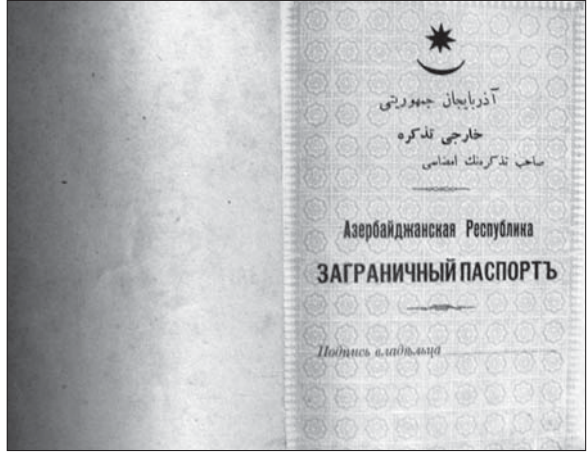
Sərnişin əşyalarına aid qaydalar bütün Avropa gömrüklərinə aiddir (§ 8).

Əgər sərnişin onun əmlakının müəyyən hissələrinin daxil olma gömrüyündə yoxlanılmasını istəmirsə, bu hissələrə plomb vurulur və onlar gömrüyün anbarına göndərilən mallarla davranış Qaydaları əsasında anbara təhvil verilir. Gömrüyün anbarı plomblanmış hissələri qəbul etdikdə, sərhəd gömrüyünün göstərişi ilə hərəkət edəcək (§ 9) (18).

Pasportun 16-cı səhifəsi boşdur, 17-24-cü səhifələrdə isə yuxarıda sadalanan “Xarici pasportlar barədə qərar” və “Sərnişin əşyaları barədə qaydalardan seçmələr” Azərbaycan dilində ərəb qrafikası ilə verilmişdir (19).

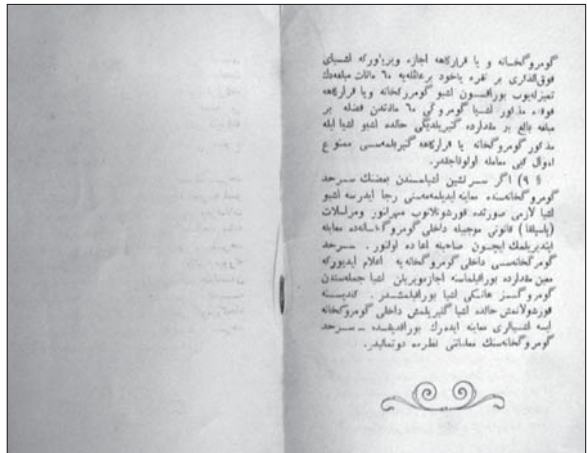
Pasportu təhlil etdikdə yuxarıda qeyd olunan məqamlardan əlavə müəyyən etmək olar ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti xarici pasportu vətəndaşın ölkə hüdudlarından kənar hərəkət etməsinə icazə verməsini bildiren və ölkədən kənara çıxdıqda, eləcə də ölkəyə daxil olanda onu təqdim etmiş şəxsin vətəndaşlığını göstərən rəsmi sənəd kimi qəbul edirdi.

Milli xarici pasport yaradılarkən Rusiya imperiyasının son dövrlərində mövcud olmuş xarici pasportun forması nümunə kimi götürülmüşdür. Xarici pasport rəsmi sənəd olduğundan onun içərisində müvafiq məlumatlar olmalı idi. Respublikanın sərhəd gömrükləri öz möhür və ştəpəllərinə malik idi, pasportda “Sərhəd Gömrüyü”

söz birləşməsi mütləq böyük hərflərlə yazılırdı. Ölkədə “Xarici pasportlar barədə qərar” və “Sərnişin əşyaları barədə qaydalardan seçmələr” adlı qaydalar tərtib olunaraq istifadə edilirdi. Birinci Dünya müharibəsi və inqilablardan sonra yaşanan maliyyə böhranı səbəbindən rüsum məbləği kimi metal rubl se-

çilmişdi. 10 rubl məbləği göstəriləndə, 10 metal rubl çərvones, nəzərdə tutulurdu. Bir pasportla vətəndaşın özü, onun həyat yoldaşı, uşaqları ölkəni tərk edə bilərdilər. Xaricdə Azərbaycan təmsilçilikləri fəaliyyət göstərirdi, “Azərbaycan Missiyası” anlayışı ilə Səfirliklər bildirilirdi (pasportda “Konsulluq” “Missiya” terminindən ayrı

göstərilir). Pasportda “Sərnişin əşyaları barədə qaydalardan seçmələr”in belə ətraflı verilməsi ehtimal ki, vətəndaşların xarici ölkələrə gedərkən hansı qaydalara riayət olunmasını pis bilmələri ilə əlaqədar idi.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə aid olan nadir eksponat - Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşının xarici pasportu dövlət əhəmiyyətli sənədlərin hazırlanması istiqamətində ölkədə aparılan işləri əyani surətdə təsdiqləyir və bir daha sübut edir ki, dövlət quruculuğu işlərində dövrün ən müasir təcrübəsi öyrənilir və tətbiq olunurdu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondu, inv. №2028.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: Y.Mahmudovun redaktəsi ilə. 2 cildə, cild I, Bakı, 2004, s.182.
3. Yenə orada.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, Bakı, 2005, s.428.
5. İNTERNET-sayt: www.wikipedia.org/wiki/pasport
6. Спицын А. Татарские байсы // Известия Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1910, вып. 29, с.42.
7. Семенов В.Ф. Огораживания и крестьянские движения в Англии в XVI веке. Москва - Ленинград, 1949, с. 154; Лавровский В.М. Проблемы исследования земельной собственности в Англии в XVII - XVIII веках. Москва, 1958, с. 171.
8. İNTERNET-sayt: History of passports // www/passport.gc.ca/; // www.wikipedia.org/wiki/pasport.
9. Любарский К. Паспортная система и система прописки в России // Demoskop - Weekly, № 93-94, 16-31 dekabr 2002-ci il.
10. MATM, sənədli mənbələr fondu, inv. №2028, pasport, səhifə 1.
11. Yenə orada, səhifə 2-3.
12. Yenə orada, səhifə 4-5.
13. Yenə orada, səhifə 7-10.
14. Yenə orada, səhifə 11.

15. Yenə orada, səhifə 12-13. Qeyd: 1 rus funtu - 409,5 qr.; nesesser - şəxsi tualet üçün lazım olan xırda əşyaların (üz qırmaq üçün dəst, manikyür dəsti, kosmetika əşyaları və s.) daşınması üçün nəzərdə tutulan xüsusi qutu); qalantereya - şəxsi tualet üçün lazım olan xırda əşyalar (sancaq, düymələr, lent, əlcək və s.).
16. Yenə orada, səhifə 14.
17. Yenə orada, səhifə 15.
18. Yenə orada.
19. Yenə orada, səhifə 17-24.

Сабухи Ахмедов
Редкий экспонат музея -
заграничный паспорт гражданина Азербайджанской
Демократической Республики

Резюме

В коллекции Национального Музея Истории Азербайджана хранится уникальный экспонат - заграничный паспорт гражданина Азербайджанской Демократической Республики. Наличие в фондах музея данного паспорта доказывает, что Правительством Азербайджанской Демократической Республики осуществлялись мероприятия, по созданию паспортной системы, облегчению процедуры въезда - выезда.

В статье исследованы форма и содержание паспорта, дан анализ его текста, а также дана краткий историческая справка по истории и формам заграничного паспорта в Азербайджане.

Sabuhi Ahmadov
The rare exhibit of museum-
foreign passport of citizen of Azerbaijan Democratic Republic

Summary

In the collection of the National Museum of History of Azerbaijan are preserving the unique exhibit- foreign passport of citizen of Azerbaijan Democratic Republic (of 1918-1920 years). The discovering in the funds of museum this passport proves that the government of Azerbaijan Democratic Republic realize measures for creation of passport system, for relieving of entrance and departure procedure.

In the article is in detail analyzed the passport, its text and is given short historical reference about history and types of foreign passport in Azerbaijan.

Людмила Шаламова

НОВЫЕ ПОИСКИ - НОВЫЕ ЛИЦА
(О семье Джейхуна Гаджибейли)

*“... Мы в большом долгу
перед этой семьей...”*

Эти слова принадлежат бывшему послу по особым поручениям Министерства Иностранных Дел Азербайджана, генеральному секретарю Азербайджанской Комиссии по делам ЮНЕСКО, ответственному секретарю общества “Азербайджан - Франция” Рамизу Абуталыбову.

Приехав в Париж в ноябре 1971 года в служебную командировку, он по долгу службы, получил возможность встретиться с семьями наших зарубежных соотечественников, оказавшихся в эмиграции после падения АДР. Первыми невозвращенцами стали члены дипломатической миссии Азербайджана во Франции во главе с А. М. Топчибашевым.

В данной статье речь пойдет о семье советника делегации Джейхуна Гаджибейли волею судьбы оказавшейся в эмиграции. Ранее я уже обращалась к этой теме, но поиски продолжила.* Теперь, с привлечением новых архивных материалов, получилась возможность написать подробнее о членах его семьи: супруге Зохре ханум, старшем сыне Джейхуне и младшем Тимучине.

Начиная повествование о Тимучине Гаджибейли, приведем здесь рассказанную Р. Абуталыбовым интересную историю знакомства с ним. По его признанию в этом ему во многом помогли маэстро Ниязи и профессор Аббас Заманов: “Первый раз Ниязи приехал в Париж за 10 лет до меня, в 1961 году”, - пишет он. “Он гастролировал вместе с группой Мариинского театра оперы и балета и Ниязи поосте-

* Л. Шаламова. Из новых поступлений (о некоторых материалах А. М. Топчибашева и Джейхуна Гаджибейли). Труды Музея Истории Азербайджана. Баку, 2006

регся тогда повидаться со своим дядей - Джейхун беком, жившем в Париже. Больше он его и не видел, но в 1968 году встретился с Тимучин беком. В 1971 году Ниязи гастролировал уже с труппой азербайджанского балета. Уезжая в конце года в свою первую рабочую поездку в Париж, я тайком от всех получил от него адрес Тимучина и услышал просьбу разузнать, как живут эти люди. Просьбу Ниязи я выполнил". Знакомство с Тимучином переросло в дружбу и не только в дружбу. "Тогда, - продолжает Рамиз Абуталыбов, - во времена СССР, мы ничего не знали о первом Азербайджанском правительстве, о мусаватистах. А интерес к этим историческим событиям нарастал и, слава Богу, были еще живы люди, которые могли рассказать об этом. Так, еще 3 года я продолжал встречаться с азербайджанскими эмигрантами". (2)

В результате Рамиз Абуталыбов привез и сдал в Государственный архив Азербайджана большое количество документов, полученных от эмигрантов, а сын Джейхуна Гаджибейли Тимучин передал ему всю семейную коллекцию отца, в которую вошли документы, статьи, рассказы, выступления отца на радио "Свобода", семейные фотографии. В их числе и оказалось письмо его младшего сына Тимучина. Письмо написано 6 ноября 1984 года и адресовано супруге маэстро Ниязи Хаджар ханум. Повод был очень печальный - Тимучин узнал о смерти Ниязи. Те чувства, которые его обуревали при написании этого письма, пересказать не беремся, поэтому приводим его здесь в оригинале, полностью.

Ноябрь 1984 г.

Моя дорогая, дорогая Хаджар!

По возвращении из одного из долгих и утомительных путешествий по Африке Кадир сообщил мне ужасную для меня новость - кончину Ниязи.

Слишком поздно, чтобы приехать проводить его в последний путь, чтобы быть рядом с вами в этот час испытаний, столь же тяжелых и для меня.

Я собирался встречать его в Париже, как это было условлено, когда я встретился с азербайджанской группой в Брюсселе несколько месяцев тому назад. Этим летом я собирался приехать на Кавказ...Но судьба распорядилась иначе.

Судьба отняла у меня самых дорогих мне людей: брата, гордого

красавца Джейхуна, мать, ласковую Зохру, отца, великолепного Джейхун-бека и теперь, моего второго брата, несравненного Ниязи...Это единственный и последний из моих умерших братьев. Я это знаю.

Я много думаю о Вас. Я хотел бы быть рядом с вами, с вашими близкими, родными, друзьями...

Здесь я чувствую себя одиноким и никому не нужным: я знаю, что вы мне как сестра, с того самого момента, когда мы познакомились в гостинице д'Орсэ, мимо которой я часто прохожу и вспоминаю о нашей встрече.

Я ощутил в Баку семейное тепло, любовь, которую я давно не чувствовал. Я часто вспоминаю о прекрасных прогулках в Закаталах, о Карабахских горах, о Каспийском пляже, где меня поджидал Ниязи.

Я помню прощальный концерт перед моим отъездом во Францию, проникнутый ностальгией по прошлому, с которым я расставался. Помню короткую встречу с уставшим Ниязи в Стамбуле, его прощальную улыбку в аэропорту, откуда мы разлетелись в разные концы.

Ниязи был человеком несравнимо богатым, обладал исключительным талантом и яркой индивидуальностью. Как его брат Чингиз, как дядя Узеир, как мой отец, принадлежащие к прекрасному роду, на которых я пытаюсь равняться, преодолевая жизненные трудности.

Когда уходит дорогое мне существо, я живу надеждой и мыслью о том, что прошлое остается неизменным, а жизнь продолжается. Мы продолжаем жить в воспоминаниях и в прошлом, в слезах тех, кто нас оплакивает, в их горести.

Поэтому Ниязи, его любовь и его тонкость и чувствительность вечно живы для меня, для моего разума.

Но я сейчас чувствую себя одиноким. Тем более, что мой сын и внук сейчас очень далеко от меня и я, к сожалению, смогу их видеть очень редко!

Хаджар, скажите мне, в чем вы нуждаетесь. Хотите ли, чтобы я приехал утешить вас, прижать к себе? Скажите, что я могу сделать, чтобы облегчить ваше горе, горе молодого Джейхуна, ваших близких?

Хотите ли вы приехать в Париж? Я соберу здесь, на улице дю Бак, наших французских и кавказских друзей и мы помянем Ниязи, послушаем его пластинки, его музыку, обменяемся соболезнованиями и

воспоминаниями.

С кончиной Ниязи для меня перевернута страница жизни, угасла надежда, вернулись черные дни, об этом я напишу в следующей главе моих мемуаров, я напишу о том месте, которое занимал Ниязи в моем сердце.

Могу ли я получить от Вас весточку, его последние фотографии и диски?

Это очень малая часть по сравнению с тем, что осталось. Но это заполнит хоть немного ту пустоту, которая во мне образовалась.

Целую, обнимаю Вас, Тимучин (3)

Прочитав это письмо, возникло большое желание написать о тех, кого он в нем вспоминает и, прежде всего, рассказать о его матери - хранительнице очага семьи Гаджибейли.

Зохра, или Зоря-ханум - так ласково называли ее родные и близкие друзья Джейхун бека:

“Дорогой Джейхун бек! - пишет ему Али Мардан Топчибашев, - Пери ханум и я шлём Зоре ханум и Вам с детьми наше

приветствие и добрые пожелания по случаю дня рождения Джейчика, которому от души желаем вырасти, благополучно закончить образование и быть подспорьем родителям”. Обычно же он заканчивал все письма к Джейхуну словами: “Привет Зоре ханум, целую детей”.

Зохра ханум, урожденная Гаджикасумова, была одной из первых женщин-азербайджанок, получивших блестящее образование в Петербурге. Верная жена, любящая мать, она целиком посвятила себя воспитанию сыновей, заботе о муже, стала помощницей во всех его делах и начинаниях. Благодаря усилиям наших зарубежных соотечественников, в том числе Зокры ханум Гаджибейли и Пери ханум Топчибаши 4 июля 1925 года на сцене парижского театра “Фемина” впервые на французском языке была поставлена бессмертная комедия Узеира Гаджибекова “Аршин мал алан”, перевод которой был сделан мужем Зокры ханум, братом композитора Джейхун беком.

В августе 1992 года состоялась беседа Р. А. Абуталыбова с кор-

респондентом газеты “Бакинский рабочий”. На его первый вопрос о том, “почему бесценные для истории Азербайджана документы зарубежных соотечественников попали на Родину только сейчас”, когда он привез из Франции переписку М. Э. Расулзаде и Джейхуна Гаджибейли, Рамиз Абуталыбов ответил: “Такова была воля сына Джейхун бека Тимучина”. Действительно, как сейчас стало известно, 29 июня 1992 года Тимучин обратился к Президенту Азербайджанской Республики Абульфазу Эльчибею с письмом, в котором “позволил себе” послать ему до сегодняшнего дня неопубликованные документы: “Речь идет, - поясняет он, - о личной и особенной переписке между моим отцом Джейхун беком Гаджибековым и его другом Магомед Эмин беком Расулзаде, в те годы, когда они оба были в эмиграции.

Надеюсь, что Вам будет приятно их получить.

Тимучин Гаджибейли

Р. S. 50 документов оригинальной рукописи”.**

Ответил Рамиз Абуталыбов и на второй вопрос корреспондента - “Остались ли в этой семье еще документы, ожидающие возвращения на родину?”. “Есть ряд других писем, - сказал Рамиз Абуталыбов, - например, Дневник матери - жены Джейхун бека Зохры ханум.

Тогда, при их встрече, Тимучин прочел Рамизу Абуталыбову отрывки из Дневника... “Эти лирические строки достойны опубликования, но сын пока не может расстаться с этой семейной реликвией”, - закончил беседу Рамиз. (4)

Сейчас мы понимаем Тимучина. Дневник Зохры ханум действительно замечательная вещь, в сущности это сага о семействе Гаджибейли, дающая нынешнему поколению представление о том, как жилось семье наших соотечественников вдали от родной земли.

Сейчас Дневник Зори ханум вернулся на ее Родину. Хотелось бы, конечно, опубликовать его полностью и добавить ее новые, более поздние записи, обнаруженные недавно в архиве, но приходится ограничиться теми, без которых описание жизни ее семьи, прошедшей в эмиграции долгие годы, было бы неполным. В Дневнике 48 страниц, написанных мелким почерком на русском языке.

Первая запись в Дневнике - своеобразное посвящение ее маленькому сыну, ласково названному в отличие от имени отца “Джейчик”. Затем

** Перевод с французского Р. Сафаровой. ЦГАЛИ, ф. 649, оп. 3, д. 136, л. 3

следует описание событий накануне отъезда во Францию, когда семья Гаджибейли стала невольным очевидцем событий, разыгравшихся в Баку в 1918 году. Я думаю, что меня не осудят, если я их здесь приведу: “Эти записи я хочу вести для тебя, мой маленький Джейчик, - пишет молодая мать, - Когда ты будешь большой, я дам тебе почитать их. Я хочу описать все, начиная с твоего рождения и все радости и все мучения, какие мне с тобой пришлось пережить. Родился Джейчик маленький, слабый... 2-х месячного мы повезли его в Пиршаги на дачу, купаясь он быстро стал расти, стал забавным. Каждый вечер во время заката я, или Джейхун, брали его гулять в сад, надевали красную феску, какой он был забавный, смешной и как любил наблюдать за природой...”. (5)

Мирные дни для семьи Джейхун бека неожиданно кончились***: “В Пиршагах был обстрел большевиками с парохода и мы бежали ночью, наняв арбу, - продолжает Зохра ханум, - Что переживала я, когда села в арбу и в руках у меня маленький. 5 дней мы были в дороге, мы прошли весь фронт, все время под грохот орудий. В одной из последних станций, только что мы, уставшие в пути, голодные, замученные, принятые одним гостеприимным хозяином, стали пить чай, как раздался ужасный грохот. Это бросали бомбы из аэропланов, а мы находились там, где был склад орудий.****

При первом взрыве бомбы Джейчик испугался. Он спал и заплакал и так горько плакал . А что переживала я? Пять дней пути в жару, трудно достать воду. Ели только хлеб да яйца... сколько верст я прошла по горячему песку с Джейчиком на руках...

Итак, с большими мучениями мы добрались до Елизаветполя, здесь устроились в одной маленькой комнате 5 человек...

В Елизаветполе я поступила на курсы, три часа в день. Джейчик оставался с бабушкой. С каким нетерпением я шла домой... Джейхуна почти не видела, днем в редакции, вечером в клубе. Жили мы там около месяца и ждали взятия Баку турками. Наконец, Баку взяли и мы поехали. В дороге опять ряд мучений... Но всему бывает конец и я думала, что и моим долгим мучениям с Джейчиком настал конец, когда вернулись к себе домой, но ошибалась... В трех маленьких комнатах масса народу. Опять тесно, душно и больше всех мне с Джейчиком. Джейхун целыми днями в редакции, а вечерами уходит из дома, жалуясь, что неу-

*** См. выше - Л. Ш.

**** Так в тексте - Л. Ш.

ютно, тесно, тяжело и я все одна. Так живем три месяца”. (6)

Далее Зохра ханум пишет о том дне, когда Джейхун объявил ей, что назначен делегатом на мирную конференцию в Париж. Зохра ханум, боясь за маленького сына, не сразу решается на поездку, но потом, решив, что и в Баку “не сладко живется”, едет с мужем во Францию. (7) Об этом долгом путешествии длинной в три месяца у меня говорилось ранее. Но в своем дневнике Зохра описывает его со всеми подробностями и так красочно. Они проехали через несколько стран, останавливались в Тбилиси, Батуме, Константинополе, Италии, пока не достигли цели своей поездки - Парижа (8).

Жизнь в Париже - это вечные поиски жилья, скитания по отелям и съемным квартирам. Джейхун много работает, Зохра ханум опять одна с ребенком, с трудом привыкает к новой жизни на чужбине. Она никак не думала, что это навсегда. Но жизнь продолжается, записи, правда, становятся более короткими, но по-прежнему больше о детях. Приводим некоторые из них:

10 июля 1919 г... Пишу в Париже, где мы живем уже более месяца. Приехавши, остановились в отеле... потом переехали в меблированные апартаменты. Тут Джейчик стал ходить... два раза вожу его в Булонский лес.

14 июля 1919 г. ... Узнала, что опять должна стать матерью. Бедный мой Джейчик, твоя мама уже не будет так много занята тобой... Хотя ему всего 15 месяцев, но он уже все понимает. Когда мы берем его с собой гулять, он сам идет впереди и все время что-то говорит. Я без Джейчика никуда не хожу. Были с ним в зоологическом, ботаническом саду. Брали... смотреть праздник 14 июля. Каждый день я, папа и Джейчик ходим утром в лес на берег озера кормить гусей, лебедей, уток.

Молю Бога чтобы была девочка.

15 января 1920 г. Давно уже не заглядывала в эту книжку. Настроение было скверным... переехали на новую квартиру... погода в Париже была все время скверная - холодно, без конца туманы, дожди...

Джейчик стал бледным, чаще болел, Джейхун тоже стал болеть, нервничать. Дни проходили у нас печально, тоскливо и мы решили бросить квартиру... Мне уже тяжело было двигаться, но ради Джейчика и Джейхуна я готова на все.

Семья решила на время уехать из Парижа.

“Эти записи я пишу в Ницце, где мы уже 10 дней. Боже, как здесь хорошо. Все очень хорошо. Только мне плохо. Силы покидают меня... Я устала, я не по силам ношу взяла на себя, думая о Джейчике и его папе, Я забыла себя и маленькое существо, которое теперь вместе со мной страдает. Но я надеюсь на Бога, который пожалеет меня”. (9)

Джейхун тоже нервничает, материальное положение делегации опять осложнилось и он шлет в Париж, А.М.Топчибашеву, отчаянное письмо о вероятном содержании которого мы узнаем из ответного дружеского письма Али Мардана Джейхуну Гаджибейли на юг. Датировано оно 29 января 1920 г. Из письма становится ясно, что отъезд семьи Гаджибейли в Ниццу был сделан по совету Али Мардана (10).

“...Но могу сделать Вам упрек и не маленький - пишет он, ведь Вы поехали на юг не для того, чтобы продолжать все хныкать, а чтобы несколько отдохнуть, поправиться от нервозности и набраться сил.

Вовсе неинтересно, чтобы Вы вернулись еще более расстроенным. Поэтому удивляюсь, когда Вы задаете вопросы, нужны ли Вы здесь, и если да, то приедете... Выходит, что хотите меня сделать ответственным за последствия состояния Вашего здоровья, ...это было бы очень тяжело для меня, ибо я должен дорожить каждым, могущим быть полезным для общего дела. Вот почему я взял на себя ответственность и согласился на вашу поездку в надежде, что поступил правильно”. Далее он знакомит Джейхуна с положением дел в Париже:

...что касается здешних дел, то ничего особенного сейчас нет... Читаете газеты? Конференция куда то спряталась... Газеты все еще продолжают писать о признании нашей независимости на разные лады. Вчера Le Temps выпустила утку, будто Везиров в Стамбуле заключил тайное соглашение с тур (ецким) прав (ительством). Сейчас посылаю опровержение. Выпустили №№ 6 и 7 Bulletin, готов почти № 8. Вам отправлены две пачки Стамбульских газет. Своих после Вас не получали. Ждем курьера. На днях уезжает в Баку г. Якубович, если хотите пришлите письма кои отправят в Баку. Если что будет важное, сообщу.

Материальное положение наше сейчас скверное. Кое-как еще

проживем в феврале, а дальше - скандал.

На днях получите Ваше жалование за Февраль... итак не будьте малодушным, пользуйтесь случаем и поправляйтесь.

Ваш А. Мардан Топчибашев”.

Действительно, еще 16 января в Ницце получили телеграмму с признанием независимости Азербайджана. “Какая радость, - пишет Зохра ханум в своем дневнике, - Хотя бы скорее на родину, увидеть всех своих радостными, веселыми”.

11 марта 1920 г. появилась ее новая запись: “Пишу это в постели, уже два дня как появился на свет братишка Джейчика” (11).

А ведь Зохра ханум молила Бога о девочке, и готовя своего сына к этому событию, все время говорила ему, что у него скоро появится сестренка “баджи”. Поэтому то второго сына Джейхуна и Зори ханум близкие друзья семьи долгое время шутя называли “баджи”. Например, в своем письме Джейхуну Аббас Атамалибеков пишет: “Присылало Вам повестку на заседание и метрическое свидетельство для Джейчика, которого крепко целую, так же как и маленького “Баджи”” (12). На самом деле, как пишет сама Зохра ханум: “Мы назвали маленького братика Джейчика Тимучином. Так как он родился во Франции его пришлось прописать у мэра и дать еще ему французское имя. Мы дали ему Альфред - имя доктора, который принимал его”. (20 марта 1920 г.)

23 марта 1920 г... Вот уже 2 недели Тиме... я так устаю, я не могу слышать его плача...

Боже, хотя бы скорее к себе, к родным. Мне надоела Ницца со всеми ее прелестями, чтоб я дала теперь за возможность быть у себя. Целый год я одна среди чужих, одна со своими мыслями. Когда уходит Джейчик, уходит Джейхун и я одна в трех больших комнатах... Мне кажется я сойду с ума. Боже, скорее бы домой. И красота и богатство, все, все не радует меня” (13).

17 мая 1920 г.

Из Ниццы мы выехали 3 апреля. В Париже остановились в отеле “Бальзак”.

Попав из солнечной Ниццы в Пасмурный Париж семье еще не раз пришлось из-за холода и неудобств менять место жительства. “Целый день я отдаю своим деткам... Только было мы устроились на квартире, успокоились и решили пожить, как опять настроение наше испортилось. Пришла весть, что большевики взяли Баку. Что теперь нам ждать ? даже боюсь думать о будущем” (14).

29 декабря 1920 г.

Продолжаю писать... После мая, когда я последний раз писала, многое пришлось пережить... Положение в делегации неважное, не знаем что ждет завтра. Так проходят три месяца, я терпеливо переношу все невзгоды со своими детками.

...Теперь расскажу о Джейчике. Он хороший, умный мальчик...как маленькая, хрупкая фарфоровая куколка. Совершенно правильно говорит по-французски с акцентом парижанина. По-татарски понимает, но не говорит, очень любит книги, особенно из военной жизни...

Он мой верный друг...

Бебе Тимуш полная противоположность. Это большой, тяжелый шалун... Теперь я очень довольна, что дала Джейчику брата... Уже теперь они так мило играют вдвоем” (15).

5 марта 1922 г.

“Жизнь наша теперь материально тяжела, настроение плохое, кажется дети чувствуют это” (16).

12 апреля 1922 г.

Джейчику исполнилось 4 года... собрались наши друзья и товарищи Джейчика... он так мечтает о турецкой школе...

14 мая 1922 г.

Вот уже полтора месяца как у меня нет няни. Я больше не выхожу, почти всегда одна, иногда хожу в синема тоже одна, т.к. кто-нибудь из нас остается всегда с детьми” (17).

7 августа 1922 г.

Уже неделя, как мы в Висбадене, пока живем в отеле “Шпигель” и ищем что-нибудь подходящее в окрестностях(18).

Записи в дневнике обрываются 1922 годом, когда семья в поисках более дешевой жизни, выезжает из Парижа, продолжая менять места проживания. В конце дневника Зохра ханум приводит список их скитаний во Франции. В нем значатся 4 квартиры и 6 отелей в Париже, 4 отеля в Ницце, несколько отелей за время их вынужденного ожидания в Константинополе и 16 нянь, которые сменялись у детей (19).

В период эмиграции продолжалась хотя и редкая, переписка с родными. Письма, в основном, были адресованы Джейхун беку, но и Зохра ханум писала на родину и получала короткие весточки от родных:

“Дорогая Зохра баджи!

После заметного перерыва получили от Вас письмо. Изложение и содержание его было настолько красиво и полно, что я читал и перечитывал всем нашим. ...Зульфугар дай, по-видимому, чувствует отсутствие Бююк-ханум, часто болеет. Сейчас он здоров и ждет приезд жены и Ниязи и собирается писать Вам большое письмо.

Описание жизни Джейчика и Тимучина нас очень занимает. Я не верю себе, что проводимый мной 9-месячный Джейчик уже стал настолько большим, что в нем появилась способность сочинять пьесы и т.д.

Напишите, это лето куда-нибудь выедете или нет ? Привет Вам... от всех родственников и знакомых...

Целую детей, любящий Вас

Ваш Джамал” (20).

В начале нам показалось, что Зохра ханум больше не вела записей, но оказалось, что это не так. Новые записи удалось обнаружить в том же архиве, в том же фонде, но уже в ксерокопиях.

Ксерокопий немного и они озаглавлены как “4 и 5-я книга о Джейчике и Тимучине”. Относятся они к более позднему времени, о котором мы очень мало знаем. Поэтому используем их как один из редких источников.:

“1 ноября 1929 г. Уже так давно не пишу о моих мальчиках. Жизнь идет однообразно, монотонно. Последние мои данные были в дни когда мой Тимучин так плохо себя чувствовал, что мы все незаметно стали тихими, грустными и с такой тоской смотрели на нашего маленько-

го Тимучина, не зная как ему помочь. Мы сделали все возможное чтоб увезти его. Две недели отдыха в Борбуле воскресили его...

10 ноября 1929 г. Сегодня Джейчик и Тимучин были в школе по очереди” (из-за отсутствия обуви - Л. Ш.)” (21).

Остались две последние записи Зохры ханум, которые яснее ясно-го говорят о тяжелом материальном положении семьи Джейхун бека:

22 декабря 1932 г.

Так давно не пишу, так однообразна, неинтересна жизнь, не пишется. Писать о невзгодах, о печали только расстраивать себя, а радости все нет и нет.

... И так живем мы с тоской и печалью и дети наши переживают вместе с нами. Они так хотят помочь нам. Так, например, не так давно Джейхун был болен, лежал, денег совсем не было, холодно, мрачно у нас, вдруг получаем письмо от Паховской, которая работала в синематографической студии. (Она предложила Тимучину роль маленького мальчика, но режиссер нашел его слишком высоким - Л.Ш.). О том, что было дальше узнаем от самой Зохры ханум: ...несколько дней у нас приподнятое настроение, одна мысль о том, что после холода, мрака поездка в Ниццу и 5000 в месяц. Как мы мечтали о лучшей жизни... Тимучин только и говорил о том, как он заработает тысячи (ему тогда было всего 12 лет - Л.Ш.) - так жаль было его, в его годы ожидания, разочарования” (22).

И, наконец, последняя ее запись, в последний день 1932 года:

“Еще один печальный новый год. Нет конца нашим страданиям. И за что все это? Вот уже несколько дней как праздник*****, ...все веселые, кругом оживление, только у нас печаль, тоска. Я так старалась создать настроение, но это так трудно. Перед праздником все дети получили подарки. У нас в этом году не было возможности купить что-нибудь...

Вот, наконец, наступил и день Нового Года. Опять у нас нет возможности устроить празднество, но приходит Энвер и приглашает нас к себе. Я так рада за детей... Мечтаем о том, как проведем день... ...в 1 час ночи делаю пахлава и слышу голос Тимучина, который зовет

***** Рождество - Л. Ш.

меня. Страх овладевает мною - неужели он болен, неужели еще мало мы страдаем. За что, за что все это ?” (23).

Дневники матери. Как они помогли нам узнать о тех годах жизни в эмиграции, когда дети еще были малы. Только благодаря им мы узнали о раннем детстве Джейчика, как сложилась его дальнейшая жизнь пока не удалось выяснить. Но о Тимучине мы знаем больше и напишем о нем более подробно. В этом нам очень помогли воспоминания Рамиза Абуталыбова.

Мы уже писали о том, как он познакомился с Тимучином и выше привели его письмо жене Ниязи. Но это уже более позднее время. Что же было до этого, чем он занимался во Франции после смерти своего отца Джейхуна Гаджибейли? Сразу скажем, что он продолжил дело отца и сделал очень многое для его родины, для Азербайджана.

В своих воспоминаниях Рамиз А. особенно отмечает роль Тимучина, который и на чужбине никогда не забывал о своем национальном долге. Он первым выступил во французской печати с правдой о событиях в Азербайджане. Согласившись возглавить созданную в 1990 г. группой патриотов ассоциацию “Азербайджан эви”, в которую вошел и сам Рамиз Абуталыбов, Тимучин многое сделал для того, чтобы французская общественность узнала правду о Нагорном Карабахе в 1989-1992 годах, когда была создана самая жестокая информационная блокада вокруг Азербайджана и слово правды было необходимо как воздух.

Прежде всего надо было выйти на местную прессу. И именно Тимучин предложил Рамизу Абуталыбову подготовить большую обзорную статью об истории Карабахского конфликта. За основу были взяты статьи Б. Вагабзаде и С. Алиярова в журнале “Азербайджан”, две статьи сотрудников Азгосуниверситета и статья Тимучина. Рамиз Абуталыбов подготовил требуемый материал, Ширин ханум, дочь Ирэн Меликофф, ученый журналист, которая всегда считала Азербайджан своей родиной, перевела весь собранный материал на французский

язык. “С большими трудностями, впервые, статья азербайджанских авторов о Нагорном Карабахе появилась на страницах французского исторического журнала”.

Документы нашей группы, - продолжает Рамиз Абуталыбов, - стали публиковаться на английском языке.

При активном участии Тимучина, удалось пробиться на страницы европейских изданий, издать первую книгу “Нагорный Карабах в свете исторических документов”. Вскоре эта книга на французском языке вышла в свет и была разослана по всем странам. Собирая материалы для второй книги, узнали о январских событиях 1990 года в Баку. Информации из Баку было очень мало. Через радиостанцию “Свобода”, родственников и друзей удалось узнать подробности и Тимучин бек выступил в газете “Ле Паризьен”, а академик Э. Салаев по телевидению.

Члены возглавляемой Тимучином ассоциации “Азербайджанский дом” старались в меру своих сил продолжать информировать жителей Франции о последних событиях в Азербайджане. Было выпущено 4 книги и 4 брошюры, не считая многочисленных публикаций в газетах и журналах (24).

Перед нами семь писем, полученных Тимучином из Азербайджана. Охватывают они небольшой период - с августа 1985 по август 1989 года, представляют для нас большую ценность, так как относятся к нашей теме, и большой интерес, т.к. принадлежат перу Хаджар ханум - вдове маэстро Ниязи.

Кроме имени Тимучина в письмах встречаются и другие знакомые нам имена. Все письма интересны не только по своему содержанию но, главное, дают нам возможность получить новые сведения о Тимучине, о его жизни в последние годы, о его непрерывающихся связях с Азербайджаном. Поэтому в заключении статьи о семье Джейхуна Гаджибейли стоит ознакомиться и с ними.

27.VII - 85 г.

Дорогой Тимучин!

Как ты поживаешь ? Как Жан Клеман, твой внук ? 2 августа отметили годовщину Ниязи...

Из Общества Дружбы мне стало известно, что ты должен приехать на юбилей дяди. Я очень обрадовалась, ведь из родных Ниязи

ближе тебя у меня никого нет. Буду с нетерпением ожидать твой приезд. Я договорюсь с Обществом Дружбы, чтобы ты жил у нас, тогда мы сможем больше общаться.

... Дорогой Тимучин, постарайся свои дела построить таким образом, чтобы в течение твоего пребывания в Союзе ты мог бы присутствовать не только на юбилее в Баку, но и в Москве, который состоится 12 октября. Очень желательно, чтобы ты в обоих торжествах присутствовал как один из самых близких родственников...

С искренним уважением Хаджар ханум (25).

20 января 1986 г. Баку

...Тимучин, в отношении моего приезда в Париж пока затрудняюсь написать о сроке в связи с тем, что я сейчас с одним нашим общим другом-журналистом взялись за создание книги воспоминаний о Ниязи... Как только более или менее освобожусь, я тебе напишу. Очень прошу, как можно чаще пиши мне и если можно, на русском языке.

Как ты живешь, как ты себя чувствуешь? После твоего отъезда мне было очень грустно... Ты сейчас единственный человек, который мне заменяет всю Гаджибековскую фамилию с представителем которой я прожила 51 год, и я тебя очень люблю (26).

24 марта 1986 г.

Дорогой Тимучин!

Прежде всего от всего сердца благодарю тебя за доброе и теплое письмо. Все, о чем ты пишешь, полностью разделяю и я: мы с тобой должны быть теперь близкими и не терять связь.

Дорогой Тимучин, я чувствую, что ты обиделся за то, что я не к тебе обратилась в отношении материалов о Ниязи ...во-первых я подумала, что ты очень занят по своей работе и опять где-нибудь за рубежом. Ну а во-вторых, я обратилась к Ширин потому, что она очень хорошо всегда относилась к Ниязи и, как... журналист могла бы помочь Азербайджану... ..я тебя очень прошу, поинтересуйся у нее, что она сделала.

... Я хочу сообщать тебе, что книга, как и планировали, получается интересной... я была бы счастлива, если бы и ты в ней принял участие. Пиши почаще... Я, конечно, была бы рада, если бы ты приехал в Баку. ...Передай привет...всем нашим землякам (27).

24 августа 1986 г.

Дорогой Тимучин!

Получили твоё письмо и фотографии. Была рада увидеть вас хотя бы на фото.

Рада, что ты здоров, по-прежнему в работе... Последнее время занята книгой о Ниязи...*****

Пиши чаще, я бываю рада твоим письмам...(28).

6 сентября 1987 г.

...Встретилась с Абуталыбовым. Большое спасибо за внимание, за Ваши подарки. Я была очень рада узнав о Вашей женитьбе, от души поздравляю, желаю Вам счастья и радости...

20 августа было широко отмечено 75-летие Ниязи. Жаль, что не было Вас.

Дорогой Тимучин! В любое время буду рада видеть тебя и твою супругу у себя. Как только ты захочешь приехать, сообщи мне - мой дом всегда открыт для вас.

... Ну об остальном более подробно расскажет Рамиз. Буду ждать твоего письма" (29).

В письме от 25 марта 1988 г. Хаджар ханум благодарит Тимучина за внимание и подарки, за приглашение в Париж: "Очень хочу видеть Вас, спасибо за приглашение...приехать повидать вас очень хочется.

... Тимучин, я буду ждать от тебя ответ. Если можно на русском языке. Пусть напишет для тебя Меликова***** , а от меня передай ей большой привет.

Прошу передать привет моим уважаемым семьям Кадыра и Тофика

...не затруднит ли это вас?

Потом договоримся и вы приедете к нам, чтобы супруга твоя видела бы Азербайджан, Баку" (30).

Осуществилась ли её мечта? По крайней мере из последнего письма, которым мы располагаем, это не видно. Написано оно 23 августа 1989 г.

"Добрый день, дорогой Тимурчин!

Получила твоё письмо и маленькие подарки. Искренне благодарю за

***** Книга "Маэстро Ниязи" (Воспоминания...) вышла в Баку в 1987 г.

***** Ширин Меликофф - Л. Ш.

память о нас... очень расстроены узнав о твоей операции. Мы молим Бога и уверены, что все будет хорошо. Прошу тебя не нервничать...

Будешь писать письмо сыну, передавай от меня привет.

Почаще давай о себе знать” (31).

Не имея возможности приезжать в Азербайджан так часто как бы ему хотелось, Тимучин продолжает обмениваться с дорогими ему людьми письмами. Нам удалось перевести с французского еще одно его письмо. На этот раз это ответ на письмо к нему Рамиза Абуталыбова:

“Дорогой друг,

я узнал...много интересного, прочитав первый номер газеты “Ваку Times”, которую вы прислали мне и я от души обрадовался за это издание, о котором всегда мечтали мои товарищи азербайджанской крови.

Как западный азербайджанец и как бывший журналист я позволяю себе отметить свои следующие замечания...*****

Речь идет о первом номере газеты “Ваку Times”, в основном посвященном Карабаху. Делая ряд замечаний и давая советы как улучшить издание, Тимучин предупреждает, что нельзя превратить “Ваку Times” в газету, посвященную только Нагорно-Карабахскому конфликту. “Это рискует заинтересовать тех, кто распространяя сообщения от Азербайджана за границу и наоборот, ждет от этого выгоду”...предупреждает он.исьмо дано в переводе с французского Р.

Ваш друг

Тимучин Гаджибейли
Ницца, 28.9.1992 г. (32).

В заключении статьи напомним читателю, что отец Тимучина Джейхун бек Гаджибейли возвратился на Родину только через 75 лет - своими книгами, трудами по разным наукам. Сын его Тимучин передал все наследие отца и в том числе письма своего дяди Узеира Гаджибекова. “Свет очей моих, Джейхун” - так всегда начинались они. Когда встал вопрос куда передать письма, написанные Узеиром своему любимому брату, Тимучин не задумываясь сказал: “Пусть письма Узеирбека хранятся на его Родине”. Благодаря Тимучину письма Узеира, относящиеся к 1919-1927 гг., стали теперь известны в Азербайджане. Благодаря Тимучину Рамиз Абуталыбов привез в Азербайджан все выступления, статьи и рассказы его отца, Джейхуна Гаджибейли, который был одним из организаторов радио “Свобода”, для передачи на его родину. Ныне они хранятся в государственном архиве

республики, часть их передана в Музей Истории Азербайджана, где они изучаются.

Азербайджанский дипломат Рамиз Абуталыбов не раз признавался, что встречи и общение с азербайджанскими эмигрантами во Франции духовно и щедро обогатили его “Я считаю, сказал он в одном из своих интервью, что мы все в большом долгу перед этой семьей: доброе имя Джейхуна Гаджибейли...должно быть полностью восстановлено, вплоть до афиши оперы “Лейли и Меджнун”, либретто которого написано им в соавторстве с Узеиром” (33).

Процесс восстановления имени семьи Джейхун бека уже начался, мы его только продолжили и считаем, что поступили правильно. Но пусть об этом судит читатель.

Список использованной литературы:

1. Л.Н.Шаламова. Из новых поступлений (о некоторых материалах А.М.Топчибашева и Джкйхуна Гаджибейли). “Труды” Музея истории Азербайджана. Баку, 2006 г.
2. Р.А.Абуталыбов. Годы и встречи в Париже. Москва, 2006 г.
3. Центральный Государственный Архив Литературы и Искусства (ЦГАЛИ), ф. 649, оп. 3, д. 119, лл. 1-2.
4. Р.А.Абуталыбов. Указ работа.
5. ЦГАЛИ, ф. 649, оп. 1, д. 238, л. 1.
6. Там же.
7. Там же.
8. Там же.
9. Там же.
10. Там же, ф. 649, оп. 1, д. 37.
11. Там же, д. 238.
12. Там же, ф. 649, оп. 3, д. л. 7 об.
13. Там же, оп. 1, д. 238.
14. Там же.
15. Там же.
16. Там же.
17. Там же.
18. Там же.
19. Там же.

20. ЦГАЛИ, ф. 649, оп. 1, д. 240, л. 1.
21. Там же, ф. 649, оп. 3, д. 2, лл. 1-2.
22. Там же.
23. Там же.
24. Р.А.Абуталыбов. Указ работа, стр. 10, 117, 178.
25. ЦГАЛИ, ф. 649, оп. 3, д. 122, л. 1.
26. Там же, л. 2.
27. Там же. д. 122, л. 4.
28. Там же, л. 6.
29. Там же, л. 8,8 об.
30. Там же, лл. 9-11.
31. Там же, л. 12.
32. ЦГАЛИ, ф. 649, оп. 3, д. 136, л. 1.
33. Р.А.Абуталыбов. Указ. работа.

Ljudmila Şalamova
Yeni axtarışlar - yeni simalar
(Ceyhun Hacıbəylinin ailəsi haqqında)

Xülasə

Oxucuya təqdim olunan məqalə, Paris sülh konfransında iştirak etmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin məsləhətçisi, jurnalist Ceyhun Hacıbəylinin ailəsinə həsr olunmuşdur. AXC-nin süqutundan sonra, 1920-ci ilin aprelində C.Hacıbəylinin ailəsi Fransada mühacirətdə qalmağa məcbur olmuş, orada xeyli məşəqqətlərə qatlaşmalı olmuşlar..

Məqalə yeni arxiv materialları əsasında yazılmışdır. Bu materialları atasının vətəninə - Azərbaycana C.Hacıbəylinin oğlu Timuçin göndərmişdir.

Ludmila Shalamova
New searches - new rersons

Summary

Article offered the reader is devoted a family of journalist Dzhejhuna Gadzhibejli, the adviser of the Azerbaijan delegation at the Parisian reace conference. After falling ADR in Ariril, 1920 the family of Gadzhibejli has been comrelled to remain in emigration in France where has exerrienced considerable difficulties.

Article is written, basically, on new archival materials which have been transferred by son Gadzhibejli Timuchinom home the father - to Azerbaijan.

Севиль Казиева

**Выпускник Дармштадтского Высшего
Технического Института**

В сентябре этого года исполнилось 90 лет со дня принятия парламентом Азербайджанской Демократической Республики одного из самых важных и мудрых решений в области образования - постановления об открытии Государственного Университета в Баку и отправке азербайджанских юношей на учебу в лучшие вузы зарубежных стран.

Обретя независимость в 1918 г., молодое азербайджанское государство остро нуждалось в высококвалифицированных профессиональных кадрах в различных областях знаний. Впервые в истории Азербайджана правительством АДР был поставлен вопрос о подготовке профессиональных кадров на государственном уровне.

На 70-ом заседании азербайджанского парламента 1 сентября 1919 г. было принято постановление о направлении 100 азербайджанских юношей, преимущественно выходцев из неимущих слоев населения, на учебу за границу за счет государства, причем “студенты, пользующиеся правительственной стипендией, по окончании учения обязаны были служить 4 года там, где укажет Правительство” (1). С докладом по этому вопросу выступил А. Пепинов. В обсуждении приняли участие известные просветители и общественные деятели. В своих выступлениях они подчеркивали огромную значимость подготовки национальных профессиональных кадров для развития экономики, науки, образования и культуры Азербайджана. Выбор предлагаемых специальностей, утвержденных правительством, был широк и многообразен. Азербайджанским юношам предлагались на выбор факультеты - горный, механический, химический, электротехнический, путей сообщения, кораблестроительный, архитектурный, сельскохозяйственный, медицинский, физико-математический, юридический, эко-

номический и т.д (2). Для отбора абитуриентов при Министерстве просвещения была создана комиссия под председательством М. Э. Ра-сулзаде, в состав которой вошли А. Пепинов, Г. Герайбейли, М. Гад-жинский, А. Эфендизаде. Авторитетное жюри, внимательно рассмотрев кандидатуры, в итоге приняли решение отправить в Германию - 49, Францию - 27, Италию - 4, Англию - 1, Турцию - 6 студентов (3).

Самая большая группа студентов была направлена в Германию - страну старейших и престижных вузов Европы. В их числе был студент Рагимли М. П. В энциклопедии АДР о нем написано, что Рагимли Мамед Паша Садых оглы родился 10 апреля 1899 г. в Тифлисе. Окончив Тиф-лисскую гимназию, он был направ-лен на учебу в составе 100 студентов в 1919 г. в Дармштадт для получения образования в области машиностро-ения. После установления советской власти в Азербайджане по сведениям “Союза азербайджанских студентов”, обучающихся за границей, за 1923-25 г.г. ему оставалось учиться один год (4). Дальнейшая судьба и дата смерти в энциклопедии не указаны.

Этот пробел в автобиографии подтолкнул меня к написанию данной статьи. Жизненный путь, пройденный стипендиантом АДР, мало чем отличается от судеб многих его сокурсников и коллег. Интересные, пол-ные больших надежд годы учебы в Европе, возвращение на родину и ра-бота по специальности, затем тяжелые годы репрессий и после 1956 го-да реабилитация, и к счастью, возвращение домой к спокойной жизни.

Надо отметить, что эти данные мне были известны в силу род-ственных с ним отношений. Но подлинные вещественные источники отсутствовали. Долгий поиск материалов у родных и близких принес несколько интересных документов и фотографий о его пребывании в Германии и документы о годах, проведенных в сталинских лагерях.

В сохранившемся аттестате зрелости Рагимли М.П. об окончании Тифлисской гимназии в 1918 году с преобладающей оценкой “хорошо”

по многим предметам, выделяется единственная “пятерка” по немецкому языку, которая явилась наверняка главным критерием для членов комиссии Министерства Просвещения АР при распределении абитуриентов по странам. Очень интересны копия этого же аттестата переведенного на немецкий язык и копия свидетельства №494 на немецком языке, выданного Министерством Просвещения АР 13.01.1920 г. об отправке Рагимли М.П. за счет государства на обучение в Германию. Обе копии заверены печатью и подписаны представителем посольства Грузинской Республики в Берлине 27 марта 1920 г. Другие документы, также на немецком языке, связаны непосредственно с его учебной деятельностью. Первоначально он был зачислен студентом Технического Университета города Берлина в отдел машинной инженерии. О посещении занятий и успешной сдаче экзаменов 8 июля 1920 г. студентом Рагимли М.П. зафиксировано в справке, выданной Техническим Университетом города Берлина 1 октября 1920 г. Далее, судя по документам, он стал студентом Высшего Технического института города Дармштадт. Об этом свидетельствует документ о сдаче экзаменов 10 июля 1920 г. по предметам: термодинамика, химия, элементы машин, механика, технология механики и т.д. на оценки: “достаточно”, “хорошо” и “довольно хорошо”.

Наряду с занятиями в институте он практиковался в различных учреждениях. Так, например, практические занятия он проходил на заводе по производству вагонов с 1 августа по 15 октября 1921 года.

В документе-характеристике дается перечень его работ в различных цехах и мастерских, и отмечается при этом, что “господин Рагимли в течении 2-х с половиной месяцев работал безупречно, усваивая самые необходимые знания и практические навыки”. Те же отзывы звучат в характеристике о его практике на механическом заводе Акционерного общества машиностроения.

Важное место среди документов занимают копия диплома - инженера Высшего Технического института Дармштадта, выданный 21 июля 1926 года Рагимли М.П. по специальности инженер машиностроения и лист с отметками “отлично” и “хорошо” по техническим предметам выпускных экзаменов. Сохранившиеся фотографии в коллекции, к сожалению, не аннотированы. Определить лица людей, дату и место съемки очень трудно. Единственный фотопортрет Рагимли М.П. датирован 26 июня 1920 г., Берлин. Но все же после изучения, сравнения и анализа фотографий студентов, обучавшихся в Германии,

удалось выявить некоторых из них. На одной из фотографий - студент Асилдар Агабейли-Муганлинский с Рагимли в городе Баден-Баден.

На других групповых фотографиях сняты, по моему мнению, студенты Гусейнзаде Бахрам, Нагиев Гусейн, Сеидзаде Мир Исмаил, Рзазаде Искендер. Все снимки сделаны во время отдыха и прогулок студентов по городу.

Возможно, эти встречи юношей были связаны с делами в общественной организации «Союза азербайджанских студентов в Германии» с центром в Берлине и отделениями в учебных заведениях в городах Дармштадт, Фрейбург, Лейпциг и др. Во время учебы студенты поддерживали самые тесные связи с другой, близкой им организацией - Союзом Закавказских студентов-немцев, которая объединяла выходцев из немецких колоний Азербайджана и Грузии (5). Не исключено, что среди студентов изображенных на снимках есть и немецкие студенты.

Чудом сохранившиеся материалы немного осветили важный период формирования технических кадров для развития Азербайджанской уже советской республики.

С дипломом инженера по машиностроению Рагимли М.П. возвращается на Родину, несмотря на то, что, как известно было в семье, он восторгался образом жизни, укладом, немецкой культурой и то, что его связывало с Германией и личные отношения. Об этом рассказывает единственная фотография, запечатлевшая юного Рагимли М.П. с той, которая останется единственной любовью в его жизни. Жениться на немке, да еще иной веры было невозможно.

Чувство патриотизма и гражданского долга для Рагимли М.П. оказались выше личного.

Вернувшись в Баку в 1926 г., он начинает работать в Азглавдортрансе (6). К сожалению, документы, связанные с его трудовой деятельностью не сохранились в семье, а поиски в архивах не дали результатов.

Начавшаяся война в 1941 г., обернулась для студента, обучавшегося в Германии, долгими годами лишения свободы. Многие студенты, получившие образование за границей, еще в 30-х годах были арестованы органами НКВД как “иностранцы шпионы”. Рагимли М.П. был арестован 17 июля 1941 г. органами НКВД Азербайджанской ССР в городе Баку. В процессе следствия ему было предъявлено обвинение в “шпионаже” в пользу Германии. Как известно, во время допросов к арестованным применялись изощренные методы пыток, которые не все выдерживали. Будучи человеком сильного характера Рагимли М.П., пережив все ужасы истязаний, ложного обвинения не признал. Это спасло его от расстрела. Особым совещанием при НКВД он был осужден сроком на 15 лет и отправлен в Сибирь, а затем в Казахстан.

В справке, выданной начальником 4-го лаготделения Степлага МВД СССР, указано что, Рагимли М.П. работал врачом-ординатором с 25.07.1949 года по 20.02.1955 г. За этот период он относился к работе с исключительной добросовестностью. Административных взысканий не имел. За правильное ведение работы, проявление личной инициативы и хорошее знание дела ему дважды была объявлена благодарность в приказе по лаготделению с занесением в личное дело (30 января 1955 года, Карагандинская область).

По поводу своего незаслуженного наказания, будучи в лагерях, он писал: “у меня есть все основания полагать, что правда восторжествует и я получу необходимую не только мне, но и для престижа правосудия реабилитацию”. И действительно, после исторического XX съезда компартии в 1956 году получив, наконец, свободу, он возвращается в Баку, к своим родным.

Трудовую деятельность он начал с должности начальника автобазы, затем замначальника Главбакстроя и начальника автоэкспедиционного треста Бакстроя.

С юности выбрав профессию, связанную с машиностроением, он остался верен ей до конца своих дней.

Умер он в 1986 году в возрасте 87 лет, так и не создав семейного очага.

Собранные документы и фотографии правительственного стипендианта АДР Рагимли М.П. пополнят фонды и займут достойное место в экспозиции Национального Музея Истории Азербайджана.

Список использованной литературы:

1. Шаламова Л. Стипендиант Азербайджанской Демократической Республики. *Azərbaycan Tarixi Muzeyi*. Bakı, 2007, s. 163.
2. Дулаева З. Страницы истории национальной интеллигенции. *Azərbaycan Tarixi Muzeyi*. Bakı, 2003, s. 70.
3. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, II cild, Bakı, 2005, s. 15
4. Там же, s. 301.
5. Джафарли М. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Баку, 1998, с. 121-122.
6. Там же, с. 132.

Sevil Qaziyeva
Darmstadt Ali Texniki İnstitutunun məzunu

Xülasə

Məqalə Almaniyanın Darmstadt şəhərində Ali Texniki İnstitutda maşınqayırma ixtisası üzrə təhsil alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təqaüdcüsü M. P. Rəhimliyə həsr edilir.

Sevil Kazieva
The graduate of Darmshtadt Higher Technical Institute

Summary

Article is devoted one of the governmental grant-aided students ADR of M. P. Ragimli, trained the Higher Technical Institute to Darmstadt in area machine building

Зарифа Дулаева

“Безумству храбрых поем мы песню”

*“В мире для тех, кто оставил в нем след,
смерти горестной нет”*

Мамед Рагим

Поисками не одного поколения сотрудников Национального Музея Истории Азербайджана его фонды обогатились сотнями фотографий - ценным материалом запечатлевшим “мгновения истории”. Безжалостное время наносит вред, некоторые померкли, выцвели, обветшали. Но среди них есть одна единственная, которую повредило не время, а пуля немецкого снайпера. Этот любительский, не очень четкий квадрат, размером 7x10 см., где на фоне палатки в лесу засняты два молодых воина, хранится в фонде подарков и памятных вещей под инвентарным номером 3852. Фотография принадлежала Б.М. Мехтиев изображенному на ней командиру 1041 полка 223-й стрелковой дивизии Бахышу Мехтиеву.

Началом формирования 223-й стрелковой дивизии послужил приказ Ставки от 18 октября 1941 года, а завершением отмечен конец апреля 1942 г. Это был один из труднейших периодов Отечественной войны, враг рвался на Кавказ, вынашивая план захвата бакинской нефти. Прилетев 1 июля 1942 г. в Полтаву, Гитлер заявил на совещании в штабе армии “Юг”, что если он не получит кавказской нефти, то “должен будет покончить с войной”.

В это тревожное время 223-я национальная стрелковая дивизия, сформированная близ Баку, в Губе, заняла оборону на правом берегу Терека. На рассвете 11 декабря после мощной артиллерийской подготовки, 223 дивизия взаимодействуя с другой - 416-й азербайджанской дивизией, перешла в наступление. С предгорья Северного Кавказа началась героическая биография 223-й стрелковой дивизии, отсюда ведут отсчет 30 месяцев упорных, кровопролитных боев. Здесь - начало боевого пути в 5 тысяч километров, освобождение от немецких захватчиков территории общей площадью в 10000 кв. км., более 400 населенных пунктов и 19 городов. Дивизии пришлось под обстрелом и бомбежкой, на плотках и лодках, а когда и вброд, форсировать до 50 малых и больших рек. В ходе боев дивизией было уничтожено и взято в плен 88500 гитлеровских солдат и офицеров, что по нормам военного времени равнялось 10 немецким дивизиям; было выведено из строя и захвачено огромное число военной техники (1). Освобождая от фашизма Европу, дивизия с боями прошла Болгарию, Румынию, Венгрию, Чехословакию, Австрию, Югославию. Одиннадцатью благодарностями Верховного Главнокомандующего отмечены боевые дела дивизии.

Цифры и даты - это статистика, а за ней горечь потерь товарищей и радость выигранных сражений, тяжкий ратный труд и беспредельное мужество.

Поиск свидетельств героических дел азербайджанской дивизии и ее бойцов привел меня в совет ветеранов 223-й стрелковой дивизии, где и состоялось знакомство с его председателем, полковником Бахышом Мехти оглы Мехтиевым, прославленным командиром 1041 полка дивизии.

На протяжении всех лет общения с ним восхищало и вызывало уважение глубинное чувство воинского братства, которое, казалось, вошло в кровь Бахыша Мехтиевича на всю жизнь, храня память и о живых, и о погибших однополчанах. Не найти на карте совхоза Барки или Аулы, не отыскать Верблюжки или кургана Высокая... А сколько было на пути дивизии этих неприметных станиц, хуторов и высот, которые становились плацдармами наступающей дивизии, оперативными предпосылками крупных штурмов, рубежами на пути к победе. Память Бахыша Мехтиева бережно хранила картины больших и малых сражений, имена офицеров и солдат, которые в этих сражени-

ях были рядом. Облегчением души и памяти стало издание в 1983 г. книги “223-я Краснознаменная Белградская”, в которой автор - Бахыш Мехтиев создал своеобразную летопись дивизии.

Из рассказов Б.Мехтиева я впервые услышала о знамени 1041-го полка. Это был такой волнующий эпизод, что у меня родилось желание разыскать его в фондах Музея Советской Армии - хранилище боевых знамен расформированных воинских частей. А история знамени такова.

В 1943 г., продолжая наступление, 223-я дивизия вышла к низовьям Кубани. На пути дивизии стратегически важным пунктом являлась станица Красноармейская, превращенная в неприступную крепость и подготовленная к круговой обороне. Успешно развивая наступление, преодолевая отчаянное сопротивление врага, воины 1041-го полка продвинулись в центр станицы, части 223-й дивизии во взаимодействии с партизанским отрядом, полностью освободили станицу Красноармейскую.

На состоявшемся 9 марта митинге присутствовала и партийно-правительственная делегация, прибывшая из родного Азербайджана. В состав делегации вошли видные представители национальной интеллигенции - Самед Вургун, Мехти Гусейн, Сулейман Рустам, Мамед Рагим, Зейнал Халил, Ахмед Джамиль, Расул Рза, Мамед Аранлы, на которых лежала почетная миссия - вручение переходящего Красного Знамени Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР частям, сформированным из представителей азербайджанского народа, показавшим образцы героизма в борьбе с врагом. Переходящее Красное Знамя было учреждено решением правительства Азербайджана и первым им был удостоен 1041-й полк 223-й стрелковой дивизии за разгром противника, за освобождение города Георгиевска, районного центра Усть - Лабинск и станицы Красноармейская. Вручая знамя командиру полка, народный поэт Азербайджана Самед Вургун, зачисленный командованием почетным солдатом 223-й стрелковой дивизии, пожав руку Б. Мехтиеву, сказал: “Эльоглы, смотри, не подкачай, держи знамя крепко”. На всю жизнь врезались в память Бахыша Мехтиева слова, произнесенные в тот день Мехти Гусейном: “С нашим народом шутки плохи - он добродушен пока его не трогают, но и опасен. Мы Родину матерью своей зовем, и как сыновья честь ее защищать готовы, не жалея ни себя, ни детей своих” (2).

Необычна и интересна судьба знамени. Помня наказ поэта, полк “крепко держал” знамя республики. Тяжело складывалась ситуация для 1041-го полка в районе селения Сарата - Гальбены (Молдавия).

Заняв стратегически важную высоту 209.9, полк Б. Мехтиева удерживал позиции, неся большие потери, а из близлежащего леса продолжали выдвигаться все новые и новые колонны противника. И в самый критический момент Бахыш Мехтиев обмотал полотнище знамени вокруг своей груди под гимнастеркой. Разряжая последний диск автомата по наступающему врагу, Б.Мехтиев увидел колонну танков Т-34, прибывших на помощь бойцов 2-го Украинского фронта. Размотав знамя, прикрепив его к древку, командир приказал сержанту Гасану Магеррамову поднять его над окопом, как можно выше. “Шитый золотом стяг с гербом Азербайджанской Советской Республики раскрылся на свежем ветру...и Мехтиеву показалось, что немцы отхлынули не потому, что тоже увидели советские танки, а потому что они увидели советское знамя. Не выдержали!” (3). Описал это несколько лирично Орест Мальцев в своем романе - хронике “Поход за Дунай”, а ему хочется верить. Во - первых, потому, что Бахыш при всем своем мужестве был романтично-сентиментальной натурой, а во-вторых, Орест Мальцев сам служил в 223-й дивизии в качестве сотрудника дивизионной газеты и принимал непосредственное участие в боевых походах, хорошо знал героев дивизии, их ратные дела, видел своими глазами описанные в романе события. Книге он предпослал слова: “С этой дивизией я шел, в ее рядах сражался. Здесь действуют мои друзья. Здесь все - испытано, увидено. Здесь все-правда” (4).

На боевом пути 1041-го полка было бесчисленное число сел, деревень, станиц и городов, но порой казалось, что, незначительный насе-

Командир 1041-го полка
Бахыш Мехтиев.
3-й Украинский фронт. 1943 г.

ленный пункт становился памятным на всю жизнь. Так было и на Украине зимой 1943 г. у села Верблюжки. Полк, заняв оборону, стал укреплять свои оборонительные рубежи. 26 декабря предрассветное небо прочертила немецкая ракета, начался мощный, получасовой артиллерийский обстрел. Несколько немецких батальонов в сопровождении десятков танков двинулись на позиции полка. В ожесточенном бою отличился боевой расчет 22-х летнего сержанта Абдуллы Мирза оглы Байрамова из села Мулкулу Товузского района. Силы были неравны, но героический расчет Байрамова по существу свел на нет план гитлеровцев по прорыву обороны, ценой жизни всего расчета - артиллеристов. В письме зам. начальника политотдела дивизии А. Р. Касумова, адресованном ЦК Компартии республики, в котором речь шла о делах дивизии, было отмечено, что “весь расчет в этом неравном бою погиб смертью храбрых... Байрамовцы погибли, но победили. Их бессмертный подвиг должен быть известен каждому азербайджанцу” (5).

С содержанием письма Бюро ЦК ознакомило руководящих работников республики и поручило опубликовать его, предписав широкую популяризацию этого письма среди трудящихся республики. Так в феврале 1944 г. тиражом 7000 экземпляров, объемом 1 1/2 печатного листа была опубликована небольшая брошюра “Боевые дела и люди одной дивизии”, ставшая сегодня раритетом. Автор брошюры майор Алескер Касумов, отмечая особо отличившихся воинов дивизии, привел в качестве примера мужество и отвагу Б.Мехтиева. Майор Бахыш Мехтиев, несмотря на шквальный огонь неприятеля, форсировал со своей частью Днепр и занял плацдарм на его правом берегу. Во главе с отважным командиром бойцы отразили более 50 атак и создали необходимые условия для форсирования реки дивизией. О полководческом таланте Б.Мехтиева свидетельствовал и тот факт, что в течение одного года он был повышен в звании от лейтенанта до майора и награжден четырьмя орденами (6).

История второй мировой войны отмечена рядом крупных военных операций, сыгравших важнейшую роль в разгроме фашизма, в приближении Победы. К ним относится и Яссы - Кишиневская операция, успешное завершение которой в августе 1944 г. вывело советские войска к государственной границе.

Окружение 23-х немецких дивизий в этой операции было добыто тяжелейшим ратным трудом, взаимодействием всех родов войск - ар-

тиллерии, пехоты, авиации. Свидетельством подвигов Б.Мехтиева - участника Яссы - Кишиневской операции служит копия наградного листа, хранящегося в фонде Национального Музея Истории Азербайджана, позволяющая несколько обширное цитирование. "Товарищ Мехтиев за время наступательных боев с 20.VIII.1944 г. своим полком, смелыми обходными маневрами батальонов, уничтожил 302 физелярный батальон противника... Развивая наступление, с боями занял крупные населенные пункты: Тонотарь, Урсоя, Катовское, Каракуй.

В районе южнее Бендеры товарищ Мехтиев в составе полка вел ожесточенные бои в течение 3-х дней без отдыха и сна, отбивал контр- атаки противника, нанося ему тяжелый урон. При отражении неоднократных контратак противника, лично руководил боем и находился в боевых порядках полка, воодушевляя бойцов и командиров в уничтожении противника.

25.VIII.1944 г. ведя бои в окружении, в районе Сарата - Галбены, уничтожил до 1500 солдат и офицеров противника, в числе их два генерала, взято в плен более 1000 солдат и офицеров...

После ликвидации окруженной группировки полк товарища Мехтиева продолжал выполнять поставленную задачу.

Вывод: Достоин присвоения звания Героя Советского Союза, 26 августа 1944 г." (7). Ценность этого документа в том, что он был составлен по горячим следам событий командованием дивизии, наблюдавшем Бахыша Мехтиева в боевой обстановке и высоко оценившим его. По неизвестным причинам представление командования 223-й дивизии не было реализовано, Бахыш Мехтиев не получил официального звания, но в памяти однополчан он оставался Героем, о чем они говорили и спустя десятилетия после Победы. А сам Б.Мехтиев в своих воспоминаниях писал: "...Я не мог не любоваться своими бойцами, сердце мое захлестывали безграничная благодарность и любовь к этим труженикам войны, выдержавшим невообразимый ураган стали и свинца, в Яссы - Кишиневской операции. Я вглядывался в их усталые, серые от пыли лица, - и каждое казалось мне родным" (8).

Перейдя государственную границу, Советская Армия приступила к освобождению Европы от фашизма, приближая победный конец кровопролитной второй мировой войны.

223-я стрелковая дивизия, костяк которой составляли азербайджанцы, утром 2 сентября 1944 г. вступила на румынскую землю. Приказ

Верховного Главнокомандующего за участие в августовских боях и за овладение городом-портом Констанце (Румыния) всему личному составу 223-й стрелковой дивизии была объявлена благодарность. На рассвете 10 сентября полки 223-й дивизии вступили в Болгарию. 28 сентября 1944 г. - форсирование пограничной реки, начало боевых действий на территории Югославии. 1041-у полку под командованием Б.Мехтиева выпала честь с тяжелыми боями первому вступить на многострадальную землю Югославии. Противник дрался с отчаянием обреченных, то и дело переходя в контратаки. У командира полка созрел план наступления с флангов и только ночной атакой, что обычно наводило панический страх на вояк третьего рейха.

Взятие сильно укрепленного города Рготино перерезало основную магистральную дорогу, ведущую на Белград. В книге “Белградская операция”, изданной генеральными штабами Советской и Югославской армий, отмечая важное значение взятия Рготино, конкретно указано, что “успех боя обеспечил командир 1041-го стрелкового полка майор Бахыш Мехтиев, который сумел в ночь на 1 октября скрытно сосредоточить свои подразделения севернее Рготины. На рассвете два батальона полка с севера и востока ворвались в Рогатину и во взаимодействии с другими частями дивизии к исходу дня освободили этот важный узел дорог” (9). С боями двигаясь к Белграду, полк сражался и освобождал десятки больших и малых населенных пунктов. Высокой оценкой заслуг в освобождении столицы Югославии было присвоение 223-й дивизии почетного звания “Белградская”.

В период боев в Югославии Бахыш Мехтиев приказом был отозван из полка. Это известие повергло и полк, и самого Мехтиева в уныние, хотя ему была оказана честь быть рекомендованным на учебу в военную академию им. Фрунзе, как одному из лучших боевых офицеров Третьего Украинского фронта. Бахыш Мехтиев уезжал в Москву, а дивизии и родному полку предстоял боевой путь в Венгрию, Австрию, Чехословакию.

Бывая в кабинете председателя Совета Ветеранов 223-й дивизии всегда можно было встретить поседевших и постаревших бойцов прославленной дивизии, слышать бесконечные фронтовые воспоминания и удивляться, как при этом светились их лица, казалось что возвращается их молодость. Мое недоумение рассеял Бахыш Мехтиевич, перечислив все тяготы, трудности и ужасы войны, он говорил, что в тех усло-

виях очень быстро и зримо высвечивались качества человека. И нет более сильного чувства чем фронтовое братство, чем солдатская дружба. И привел всего лишь один пример. При форсировании Днепра жесточайшие и кровопролитные бои в течении шести дней разгорелись на его берегу. Превосходящие силы противника до подхода советских войск сдерживали бойцы 223-й дивизии. Вражеские танки вплотную подошли к нашим позициям, оглушенный контузией Бахыш Мехтиев упал, придавленный к земле телом своего адъютанта Ахадкула Хамракулова. Дивизия ушла вперед, а на медсанбатовском кладбище остался холмик, где на дощечке, прибитой к грубо обструганному столбику, начертано: “Здесь похоронен герой - сын узбекской земли, старший лейтенант Хамракулов, прикрывший грудью командира. Вечная ему слава”. Я знаю, что после войны Б.Мехтиев долго и упорно искал в Узбекистане родных и близких спасшего его лейтенанта.

Ветераны 223-й дивизии и сотрудники Музея Истории
во время осмотра экспозиции

Но вернемся к судьбе знамени Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР. По просьбе бойцов и командиров решением высших военных органов страны переходящее знамя республики было утверждено боевым знаменем 1041-го полка. Это нестандартное реше-

ние свидетельствовало, что полк действительно “крепко держал знамя”, с честью пронося его по фронтовым дорогам. При расформировании дивизии полковые знамена передовались на вечное хранение Музею Советской Армии, а так как на знамени не было наименования полка, оно попало в запасники Музея без должного описания, что затрудняло, но не остановило, наши поиски. Этот поиск еще больше сблизил меня с ветеранами полка, один из которых командированный в Москву и разыскал знамя. В канун 40-летия Победы Знамя было доставлено в Баку. В открытом военном “Вилесе”, медленнодвигающемся по улицам города, в почетном сопровождении двух автоматчиков, знамя подвезли к площади, где выстроились ветераны полка. Преклонив колени, командир полка поцеловал край красного полотнища.

Искреннюю и взаимную любовь и уважение, связавшие командира и ветеранов на десятилетия, мне довелось наблюдать 9 мая 1980 г., когда энергией Б. М. Мехтиева в Губе состоялась встреча ветеранов дивизии и куда мне посчастливилось быть приглашенной. Трудно найти слова чтоб передать атмосферу, царившую на площади, во дворце культуры, в зеленом пригороде Кубы, заполненными ветеранами дивизии, съехавшимися из разных районов, тогда еще большой страны. В память врезалось как маленького роста, неказистая женщина прильнув к груди Бахыша Мехтиева всхлипывая без конца повторяла одно лишь слово - командир, командир, командир... Немногословие и какая-то напряженная сдержанность выдавали глубинное волнение командира. Это волнение Бахыша Мехтиевича поразило спустя много лет, после печально известных событий 20 января 1990 года, вскоре после которых, в телефонном разговоре он произнес: в ту ночь я вышел на балкон и молил, чтобы шальная пуля попала в меня, я солдат и хотел погибнуть от пули. Та ночь 20 января была трагичной для всех, но для него, человека всю жизнь ощущавшим себя солдатом и гордившимся своей службой в армии, было не выносимо больно видеть солдат этой армии на улицах родного города. Одна только фраза и больше ни каких слов возмущения, осуждения, гнева.

Вспомнить и рассказать о Солдате, как любил называть себя сам полковник Бахыш Мехтиев, побудило приближение 65-й годовщины Победы. Желание рассказать о мужественном, отчаянно храбром воине второй мировой войны продиктовано и словами, которые запали в душу и произнесены были в далеком 1943 году в станице Усть - Ла-

бинской, освобожденной 223-й дивизией. На краю братской могилы прощаясь с погибшими товарищами, капитан дивизии Гусейн Алиев произнес как клятву: “Пройдут годы и народ - победитель возрастет своим героям... И все мы, дети наши и дети наших детей будем бережно чтить их имена, передавая потомкам живую память о легендарных подвигах” (10).

Наказом звучат и слова общенационального лидера Гейдара Алиева: “... молодежь должна знать, что в войне 1941-1945 гг., самой страшной мировой войне человечества, азербайджанские генералы, офицеры и рядовые, проявляли героизм. Они своим героизмом поднимали авторитет нашего народа, прославляли азербайджанский народ. Это является и должно оставаться образцом для молодого поколения”.(11)

Знакомство с фронтовой биографией Бахыша Мехтиева по книгам и документам, по воспоминаниям однополчан вызвали в памяти поэтические строки *“безумству храбрых поем мы песни”*.

Использованная литература:

1. См. Мехтиев Б. М. 223-я Краснознаменная Белградская, Баку, 1983 г., стр. 281.
2. Там же, с. 94.
3. Орест Мальцев. Поход за Дунай. Роман - хроника. Баку, 1960, с. 247.
4. Там же, с. 3.
5. Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.), Азернешр, Баку, 1976, с. 485.
6. Мадатов Г.А. Азербайджан в Великой Отечественной войне. Баку, 1975, с. 186.
7. Национальный Музей Истории Азербайджана: Фонд подарков и памятных вещей, инв. № 3853. Подлинник хранится в Архиве бывшего Министерства Обороны СССР.
8. Мехтиев Б. М. Указ. соч., с. 244.
9. Белградская операция. М., Воениздат, 1964, с. 156-157.
10. Мехтиев Б.М. Указ. соч., с. 63.
11. Əliyev N. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, s. 38

Zərifə Dulayeva
“İgidlərin qoçaqlığını vəsf edirik ...”

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda təşkil olunmuş 223 Qırmızı bayraqlı Belqrad atıcı diviziya-sının döyüş əməliyyatlarının iştirakçısı 1041 sayılı alayın şanlı komandiri polkovnik Baxış Mehdi oğlu Mehdiyevdən söhbət açılır. Kitablar, sənədlər, döyüş yoldaşlarının xatirələri Üçüncü Ukrayna cəbhəsinin ən yaxşı zabitlərindən olan Baxış Mehdiyevin şücaətinə, hədsiz cəsurluğuna, sərkərdəlik məharətinə dəlalət edir.

Zarifa Dulayeva
“To madness of the brave we sing a song ...”

Summary

In article against operations 223rd Krasnoznamennoj of the Belgrad shooting division generated in Azerbaijan, is narrated about the glorified commander of 1041 regiment colonel Bakhlysh Mehti ogly Mehtiyev. Books, documents, memoirs of brother-soldiers testify to courage, boundless bravery, polkovodçeskom talent of one of the best officers of 3rd Ukrainian front Bahysha Mehtieva.

Санубар Касимова
Ордена Советского Азербайджана

После образования 28 апреля 1920 года второй республики - Азербайджанской ССР, был издан указ военно-морского комиссара Ч.Ильдырыма [1], запрещающий ношение орденов и других знаков отличия царской России. Молодая республика советского Азербайджана в кратчайшие сроки выпустила в свет первую награду “Почетный Пролетарский нагрудный знак” Азербайджанской ССР. (рис. 1)

Рис. 1

“Почетный Пролетарский Нагрудный Знак” Азербайджанской ССР просуществовал с лета 1920 г. до конца 1921 г. [2] Этот знак представляет собой с одной стороны

образец раннего ювелирного искусства Азербайджана, воплотив в металле новую советскую эмблематику, а с другой стороны он является важным историческим документом первых лет Советского Азербайджана.

Овальный серебряный, хорошо позолоченный орден 4,5 x 3,5 см, с обеих сторон окаймлен листьями (слева - лавровыми, со времен древности символизирующие военные заслуги, справа - дубовыми, гражданские заслуги) смыкающиеся сверху.

Следовательно, знак выдавался за боевые и гражданские заслуги.

В нижней части знака венки скреплены красной эмалевой колышущей лентой с надписью: “АССР” (Азербайджанская Советская Социалистическая Республика) - это еще раз доказывает, что элементы гербовой символики должны подчеркнуть государственную принадлежность знака.

В центре изображен красный полумесяц концами вверх, внутри которого выпуклый земной шар со схематической картой Кавказа, в

границах Черного и Каспийского морей, покрытой голубой и желтой эмалью, где прослеживается очертание Абшеронского полуострова. В верхней части знака дата 1920, между которой помещена пятиконечная звезда. По всей окружности знака выгравирована надпись на азербайджанском языке арабской графикой: “Азербайджан Шура Джумхурийети”.

Неотъемлемой частью знака является вторая часть - прижимная круглая пластина, которая несла в себе конкретную информацию о награждениях.

Знак изготовлялся вручную лучшими бакинскими ювелирами. Процесс изготовления состоял из отдельных деталей - полумесяца, звезды, земного шара, ленты, затем детали монтировались штифтами на общей основе (на реверсе знака 13 штифтов).

Награждения производились постановлением Азревкома по представлению Наркомата по военным и морским делам Реввоенсовета отдельной кавказской армией.

За 1920-1921 гг. “Почетным Пролетарским Нагрудным Знаком” Азербайджанской ССР было награждено около 20-ти человек. Среди награжденных был председатель Азревкома - Н.Н.Нариманов, знак которого хранится в ФГФ НМИА под инв. № 96. Также знаком были награждены народный комиссар по военным и морским делам А.К.Караев, начальник милиции города Баку и Бакинского уезда А.Е.Невский, секретарь Наркомвоенмора республики С.А.Орлов и др.

К сожалению, точная дата учреждения, а также фамилия автора рисунка не установлены, так как не сохранились документы и эскизы знака.

Нет полного списка героев, награжденных этим знаком. Причиной могло быть краткое существование знака, но, несмотря на это он является важным историческим документом первых лет Советского Азербайджана.[3]

Итак, первой наградой Советского Азербайджана является “Почетный Пролетарский нагрудный знак”, а первым боевым орденом Азербайджанской ССР - орден “Красное Знамя”.

В том же 1920 г. по инициативе Азербайджанского Революционного Комитета, было принято решение о создании (вслед за РСФСР учредившей еще в сентябре 1918 г. первую советскую награду - орден “Красного Знамени”), боевого ордена Азербайджанской ССР - “Красное Знамя”. (рис. 2)

Честь создания эскиза боевого ордена Азербайджанской ССР досталась Ибрагиму Паше Ага оглы Векилову, в то время начальнику военно-топографического отделения оперативно-мобилизационного отдела штаба Народного Комиссариата по военным и морским делам республики. В основу проекта азербайджанского ордена И.П.Векилов положил рисунок ордена Красного Знамени РСФСР. Это было сделано неслучайно. Внешнее сходство боевых наград РСФСР и Азербайджанской ССР должно было подчеркнуть единство военно-политических целей, которые преследовало установление всех советских наград. [4]

Рис. 2

Проект был представлен на рассмотрение Азревкому и утвержден в качестве официального рисунка азербайджанской боевой награды.

Овальный серебрянный позолоченный орден диаметром 5 x 4,5 см, окаймлен с двух сторон дубовыми венками. В верхней части из красной эмали развернутое знамя вправо, на котором печатными буквами написано “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!”. Над ними же азербайджанский эквивалент тех же слов (арабской графикой). В самом центре ордена размещена пятиконечная звезда из красной эмали с рабоче-крестьянской символикой серп и молот. На ордене просматриваются 3 луча звезды, т.к. два из них находятся за знаменем.

Национальный характер награды подчеркивается полумесяцем (из красной эмали), который расположен в центральной части ордена, ближе к левому концу полумесяца рельефно вмонтированы: верхняя часть винтовки со штыком влево, ниже - перевернутый молот, а ближе к правому концу полумесяца - топор с рукояткой.

По нижней окружности ордена на белой эмали выгравировано на азербайджанском языке (арабской графикой) “Азербайджан Иджтимаи Шура Джумхурийети”. На русском же языке в нижней части ордена на красной эмалевой ленте: “АССР” (Азербайджанская Советская Социалистическая Республика).

По всему орденому диагонально скрещиваются древко знамени с рукоятью факела. Все эти детали изготавливались вручную, на реверсе ор-

дена имеется 10 штифтов, закрепляющие все элементы ордена.

Первым кавалером ордена “Красное Знамя” Аз.ССР стал герой освобождения Баку М.Г.Ефремов. [5]

Орден “Красного Знамени” под № 2 Аз.ССР был вручен начальнику авиационного звена Монастыреву С.А. [6]

Надпись на оборотной стороне знака № 2: “Постановление Азревкома 8/ХІІ.20 г. Красновоенлету Монастыреву”.

Данный орден хранится в ФГФ НМИА под инв. № 62.

Знак ордена № 3 был вручен народному комиссару внутренних дел Азерб. ССР и чрезвычайному комиссару Азревкома по Гянджинской губернии Гамиду Султанову [7] (рис. 3).

В ФГФ НМИА хранится еще один орден под инв. № 95 “Красное Знамя” Аз.ССР, принадлежащий командующему XI Красной Армии М.К.Левандовскому. [8]

Всего было награждено 53 человека. [9]

В июне 1921 года по инициативе Азербайджанского ЦИК был объявлен конкурс на лучший рисунок национальной трудовой награды. Конкурс проходил под девизом “Владыкой мира будет труд!”.

Художники Самородов Е.С., Власов М.А., Бено Б.Р., Косичкин М.А. и ряд других представителей были представлены на рассмотрение конкурсной комиссии.

Рис. 4

На 2-ом Всеазербайджанском съезде Советов, проходившем в апреле 1922 года, лучшим был признан проект молодого командира из штаба XI Красной Армии М.А.Власова. Под его авторским рисунком ордена “Красного Знамени Труда” Азербайджанской ССР рядом со словом “Утверждается” расписались Председатель АзЦИК М.Гаджиев и Председатель Совнаркома АзССР Г.Мусабеков.

Рис. 3

Знаки ордена “Труда” (рис. 4) АзССР изготавливались теми же ювелирами и в тех же бакинских мастерских, где делались ордена “Красное Знамя” Аз. ССР.

Орден изготовлялся из серебра, обработанный красной эмалью и позолотой. В центре знака рельефное изображение символизирующее труд - наковальни, серпа и молота. Под эмблемой расположена частица герба Республики - полумесяц с пятиконечной звездой с изображением на ней серпа и молота. Сверху, на эмалевой ленте, двухстрочная надпись на азербайджанском языке арабской графикой: “Bütün dünya işçiləri birləşiniz! Dünyaya hakim zəhmət olacaqdır!” (“Пролетарии всего мира, объединяйтесь! Миром будет править труд!”).

Орден был окаймлен тремя рядами позолоченных колосьев, опоясанных с обеих сторон эмалевой лентой, на которой арабские буквы - аббревиатура названия Республики “Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti” (“Азербайджанская Социалистическая Советская Республика”).

До середины 1925-х годов в постановлениях Азербайджанского ЦИК о награждении трудовым орденом можно встретить большое количество разных названий этой награды. Например: орден “Труда”, орден “Красных Героев Труда”, “Красный Орден Труда”, орден “Красного Трудового Знамени” и т.п.

Рис. 5

Итак, первым азербайджанским орденом “Красных героев Труда” был награжден народный комиссар Просвещения республики Дадаш Буниятзаде (приказ № 334 от 18 мая 1921 г.). (приказ был выдан раньше, чем награждение) [10]

Азербайджанским орденом “Красного Трудового Знамени” Аз.ССР № 2 был награжден рабочий Сехар Бегляров от 22 апреля 1922 г. Президиум ЦИК АзССР “За героическую деятельность, проявленную им во время тушения пожара”. [11]

Также орденом “Труда” награждались учреждения и предприятия. - в 1923 г. Газета “Бакинский рабочий”, в 1924-м году газета “Коммунист”.

Последним орденом “Трудового Красного Знамени” старого образца был удостоен Бакинский рабочий театр. Долгие годы вплоть до

реконструкции театра огромное гипсовое изображение ордена “Труда” украшало фасад театрального здания.

После учреждения в 1929 г. ордена “Трудового Красного Знамени” СССР всем, временно носившим ордена республик, в которых они проживали, заменили эти награды на знаки общесоюзного ордена. Например: М.Вейсов - ветеран революционного движения обменял орден “Труда” АзССР на орден “Трудового Красного Знамени” СССР № 210, который храниться в ФГФ НМИА под инв. № 545.

К настоящему времени документально определено 54 награждения ордена “Труда” АзССР. [12]

Рис. 6

3 декабря 1929 г. ЦИК СНК АзССР был утвержден статут ордена “Трудового Красного Знамени” АзССР (рис. 6). Тогда же было принято решение об изменении внешнего вида этой награды. На этот раз автором нового рисунка “Трудового ордена” стал художник Бениамин Рафаэлович Теленгатер (псевдоним Бено). Заказ на изготовление орденов “Трудового Красного Знамени” Аз. ССР, второго образца был размещен на в Ленинградском (Санкт-Петербургском) монетном дворе. По своему дизайну и содержанию награда считалась одним из лучших орденов советских республик.[13]

В центре ордена нового образца пятиугольный трапецевидный щит, изображающий заводы, фабрики, нефтяные вышки. На корпусе щита приложена рельефная позолоченная эмблема советизации - серп и молот. По всему ордену диагонально скрещиваются два знамени. Вверху между двумя древками знамен на белой эмалевой основе азербайджанская эмблема - полумесяц вправо, внутри которой пятиконечная звезда (из красной эмали). Справа: на знамени надпись на азербайджанском языке (латинской графикой): “Bütün ölkələrin proletarları birləşiniz”. Слева: аббревиатура A.S.S.C. (Азербайджан Совет Сосиалист Джумхурийети). Орден с двух сторон окаймлен пшеничными колосьями, переходящими в дубовые листья, завершающимися коробками хлопчатника. Орден серебряный, позолоченный 5 x 4 см. На орденах порядковые номера ставились пуансонами на прижимных гайках.

В числе награжденных орденом “Трудового Красного Знамени”

АзССР были награждены - С.М.Киров, Г.К.Орджоникидзе, М.Б.Гасымов, А.Х.Гараев, Г.М.Мусабеков, Г.П.Рахманов, Х.П.Везиров и др. выдающиеся партийные и советские деятели, рабочие и колхозники, работники науки и техники, культуры и просвещения, командиры и комиссары. Также орденом “Трудового Красного Знамени” АзССР награждались предприятия и учреждения:

- Бакинская организация ВЛКСМ Азербайджана “За героическую работу комсомольцев по восстановлению и добыче нефти”;

- Индустриальный институт им. М.А.Азизбекова (ныне Азербайджанская Государственная Нефтяная Академия);

- Ткацкая фабрика им. А.Байрамова;

- Библиотека им. И.Фиолетова и др.

Орденом “Трудового Красного Знамени АзССР” образца 1929 г. осуществлено около 300 наградений, включая и лиц, получивших этот орден в порядке обмена. Какое-то количество знаков этой награды осталось не востребованным. В наградном отделе бывшего президиума Верховного Совета СССР имеется экземпляр ордена “Трудового Красного Знамени” АзССР с порядковым номером 400. [14]

В конце 1933 г. представление к награждению “Трудового Красного Знамени” Азербайджанской ССР были прекращены.

Итак, Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, образовавшаяся российской революционной XI Красной армией, пользовалась в первые годы своего существования - 1920-1922 гг. относительным суверенитетом и располагала всеми атрибутами государственности.

В этот период были выпущены в 1920 г. “Почетный Пролетарский Нагрудный Знак”. В том же году орден “Красное знамя” АзССР.

В 1922 г. был учрежден орден “Труда” АзССР.

В 1929 г. орден “Труда” АзССР был переименован в орден общесоюзного значения “Трудового Красного Знамени” АзССР.

После образования СССР, Азербайджанская ССР как и другие союзные республики, лишилась многих своих национальных по форме государственных регалий. Выпуск орденов был прекращен.

Только в 1991 г. с провозглашением независимой Азербайджанской Республики были учреждены государственные награды - ордена, медали и специальные знаки отличия.

Список литературы:

1. Газета “Коммунист”, 1 мая 1920, с. 4
2. Шаламова Л. Первая награда республики / Музей Истории Азербайджана, Баку, Элм, 1977, с. 60
3. Şeyn R.V. Fəxri Proletar döş nişanı / “Elm və həyat” elm-kütləvi jurnalı, fevral, 1985
4. Дуров В.А. Орден Красного Знамени Азербайджанской ССР / Нумизматический сборник, Ч. 5, Вып.2, М., Наука, 1977, с. 148
5. Там же, с. 149, 169
6. Там же, с. 161
7. Там же, с. 160
8. Там же, с. 160
9. Куценко А.Н., Смирнов Ю.Д. Ордена советских республик. Донецк, 1996, с. 74-76
10. Там же, с. 84
11. Газета “Бакинский рабочий” 4 августа 1921 г.
12. Куценко А.Н., Смирнов Ю.Д. Там же, с. 88-89
13. Ein katalog. Soviet Awards, Berlin, 1995
14. Куценко А.Н., Смирнов Ю.Д. Там же, 1996, с. 87

Sənubər Qasımova
Sovet Azərbaycanının ordenləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1920-1933-cü illərə aid ordenlərinin təsviri verilmiş, onların təltif olunduğu şəxslər və təşkilatlarla bağlı məlumatlar təqdim edilmişdir.

Sanubar Kasimova
Awards of Soviet Azerbaijan

Summary

The article describes the awards of Soviet Socialist Azerbaijan in 1920-1933 and gives short information about the people and organizations which awarded them.

Махфуза Зейналова

**Герой азербайджанского и узбекского
народов Бекир Мустафаев и продажа его
ордена на интернет-аукционе**

22 июня 1941 года фашистская Германия без объявления войны напала на СССР. Во второй мировой войне (1939-1945 гг.) начался новый этап, известный в советской историографии как Великая Отечественная война (22 июня 1941- 9 мая 1945 года). Азербайджан и Узбекистан приняли участие в антифашистской борьбе как составные части СССР, поэтому в статье также использовалось определение Великая Отечественная война.

Участие Азербайджана и Узбекистана в антифашистской борьбе выражалось в следующей форме: призыв военнообязанных в ряды Красной армии, создание национальных дивизий, участие в партизанском движении и движении Сопротивления, тыл (производство нефти и нефтепродуктов, военного оружия и снаряжения, продовольствия, одежды, лекарств, транспортные услуги, медицинская и реабилитационная база (десятки госпиталей и санаториев), культурная, просветительская и военно-патриотическая работа, работа научных учреждений на нужды фронта, приют для сотен тысяч беженцев, помощь в восстановлении экономики освобожденных территорий).

Тысячи добровольцев из Азербайджана и Узбекистана приняли участие в антифашистской борьбе. Судьба некоторых из них является доказательством того, насколько тесными были связи между азербайджанским и узбекскими народами. В данной статье исследована биография одной из таких личностей - Бекира Дурсун оглы Мустафаева, жизненный путь которого является наглядным подтверждением традиций дружбы азербайджанского и узбекского народов.

Обзор историографии показывает, что биография Бекира Мустафаева не являлась целью специального исследования. В 3-ем томе трех-

томника “История Азербайджана” можно найти краткую информацию о подвиге Б.Мустафаева. Отмечено, что в 1944 году в одном из боев он убил в рукопашной схватке более 40 гитлеровцев, за что ему было присвоено звание Героя Советского Союза (1). Как будет показано ниже, эта информация неполная. Авторы книги “Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları” (“Герои Советского Союза - азербайджанцы”) также обошли стороной биографию Б. Мустафаева, стараясь лишь красочно описать его подвиг (2). Исследователь Г.Мадатов в своей монументальной работе, посвященной роли Азербайджана в антифашистской войне, также вкратце описывает подвиг Б.Мустафаева (3). Более подробное, хотя и публицистическое, описание подвига встречается в книге “Герои Советского Союза - сыны Азербайджана”(4). Военный историк П.Акулов вкратце упоминает подвиг Б. Мустафаева, описывая боевые действия дивизии, в которой он служил (5). В книге “Золотые звезды Азербайджана” дается довольно живописное описание подвига, но нет информации о биографии героя (6). В VII томе Азербайджанской Советской Энциклопедии даны основные моменты биографии Б.Мустафаева, включая точную дату и место рождения, награждения званием Героя Советского Союза, вступления в ряды Коммунистической партии (7). В книге “Герои Советского Союза Ц. узбекистанцы” Б.Мустафаев указан как азербайджанец, но уроженец кишлака Кайнама Самаркандской области, хотя это неверная информация (8). О награждении Б. Мустафаева вкратце упоминает П.С.Панасенко (9). Л.Г.Богданов в книге “В пламени и славе” дает фотографию Бекира Мустафаева (10). Также имеются несколько газетных статей и воспоминаний участников войны, а также небольшая информация в военных сайтах ИНТЕРНЕТА (в первую очередь необходимо отметить сайт SAVAS.AZ, создатели которого стремятся распространять информацию о героях- азербайджанцах).

Бекир Дурсун оглы Мустафаев является одной из тех личностей, биографии которых “подправлялись” советскими идеологами, так как надо было объяснить, каким образом семья Б.Мустафаева оказалась в Узбекистане. Известно, что в 30-х годах семья Б. Мустафаева была репрессирована и сослана в Узбекистан, поселилась в кишлаке Кайнама Самаркандского района, однако после того, как он отличился в годы войны, в официальных работах кишлак Кайнама указывался как место его рождения, причем вплоть до конца 80-х годов XX века. Только в годы хрущевской оттепели» была восстановлена историчес-

кая справедливость и Б.Мустафаеву наконец-то разрешили указывать настоящее место рождения, что получило свое отражение в работах, изданных в Азербайджане.

Бекир Дурсун оглы Мустафаев родился 11 февраля 1898 г. в селе Глазар Ахалцикского района Грузии. Простой труженик, он оказался одним из многих тысяч жертв сталинской политики насильственной коллективизации, когда в 1929 -1935 годах лкулаки и зажиточные крестьяне как класс были ликвидированы» (11). Те, кто не был расстрелян или сослан в Сибирь, оказались выселены в Среднюю Азию и Казахстан. Так, из Азербайджана туда было сослано более 100 тысяч человек, часть из них попала в Узбекистан (12). Та же политика осуществлялась в Грузии, в том числе в областях, населенных азербайджанцами. Среди высланных оказалась и семья Бекира Мустафаева. Узбеки, как народ высокой нравственной культуры, отличались неподдельным радушием и гостеприимством, добротой и терпимостью к другим народам. Не случайно, что вплоть до горбачевской перестройки в Узбекистане не было ни одного столкновения на национальной почве. Свою нравственную чистоту узбекский народ доказал и в 30-е годы, в период страшных сталинских репрессий. Отсутствие элементарных условий жизни обрекало сосланных людей на гибель и лишь помощь и участие узбекского народа спасло от смерти тысячи азербайджанцев. Волей судьбы Узбекистан сыграл особую роль в жизни многих репрессированных азербайджанцев. Забегая вперед, отметим, что после окончания войны Б.Мустафаев получил возможность вернуться в Азербайджан, однако он предпочел вернуться туда, откуда был призван на войну - в Самаркандскую область.

Высланный из Грузии, простой труженик Бекир Мустафаев был поселен в кишлаке Кайнама Самаркандской области и устроился на работу в колхоз имени Ф.Энгельса. Весть о нападении фашистской Германии и начале Великой Отечественной войны он воспринял с болью в душе и поступил как настоящий патриот: колхозник, которому недавно исполнилось 43 года, добровольно попросился на фронт. Физически крепкий, закаленный, он убедил сотрудников военкомата, что не будет обузой на фронте и добился зачисления в ряды Красной Армии.

Б.Мустафаев был зачислен стрелком 5-ой роты 164-го стрелкового полка 30-й стрелковой дивизии. Дивизия имела богатые исторические традиции, была сформирована еще в годы гражданской войны и

находилась на постоянной дислокации в Сибири, в районе Иркутска (13). С учетом тяжелого положения на фронтах дивизия была переброшена на передовую, приняв участие в ряде оборонительных операций (14). За боевые заслуги 18 декабря 1942 года дивизия была удостоена почетного наименования 55-я гвардейская стрелковая дивизия (к концу войны дивизия называлась гвардейской стрелковой Иркутско-Пинской ордена Ленина, ордена Октябрьской Революции, трижды Краснознаменная, ордена Суворова 2-ой степени дивизией имени Верховного Совета РСФСР) (15). Пожилой воин оказался примером для многих солдат, безропотно перенося все тяготы фронтовой жизни.

Дивизия, в которой служил Б.Мустафаев, воевала в составе Закавказского фронта на защите восточных берегов Керченского пролива, Азовского и Черного морей. Переданная в состав Северо-Кавказского фронта, она участвовала в наступательных операциях 1943 года, а затем в составе Приморской армии - в боях 1944 года. После освобождения Белоруссии в составе 3-его Белорусского фронта дивизия была передана в состав Резерва Главного Командования и приняла участие в боях в Польше, Берлине и Праге (16).

Бекир Дурсун оглы Мустафаев принял участие в боях на Северном Кавказе, Крыму, Украине. Как видно на одной из фотографий, Б.Мустафаев был награжден медалью «За отвагу» - одной из самых почетных наград в Советской Армии. В 1941-1943 годах отважный воин был дважды ранен, но каждый раз после излечения он возвращался в свое подразделение (17). 30 октября 1943 года 55 гвардейская стрелковая дивизия высадилась с кораблей на берегу Керченского пролива, начав операции по освобождению Крыма. Каждый клочок оккупированной врагом земли приходилось отбирать с тяжелыми боями. К началу ноября дивизия подошла к району станции Джанкой, около Керчи (18).

3 ноября 1943 года 164-ый гвардейский стрелковый полк, в котором служил Б.Мустафаев, атаковал позиции противника, успевшего подготовиться к серьезной обороне. Продвижению частей мешали дзоты (дерево-земляная огневая точка - укрепленная бревнами и земляным накатом огневая точка, в которой находилось 1-3 пулемета, до 10-15 бойцов), пулеметный огонь которых наносил большие потери. Продвижению 5-ой роты мешал дзот на высоте 102,5 м и подавить эту точку вызвался Бекир Мустафаев (19). Ему удалось незаметно подползти к вражескому дзоту и несколькими гранатами взорвать бой-

ницу дзота. Видя это, бойцы 5-ой роты поднялись в атаку. Несколько немецких бойцов и офицер выскочили из дзота и установили пулемет в окопе, намереваясь встретить огнем советских бойцов. Мешкать было нельзя, и Б.Мустафаев бросился в окоп и в рукопашном бою уничтожил 4 гитлеровца (в том числе 1 офицера), захватил в этом же окопе пулемет, развернул его в сторону врага и открыл огонь. В ходе боя огнем из пулемета он уничтожил до 40 немцев (20). Командир роты вручил красное знамя Б.Мустафаеву, приказав поднять его на высоте, так как во многом благодаря его усилиям высота была взята. Однако бой продолжался, и немцы пошли в контратаку. В этот момент отважный воин получил ранение, но на высоту шли в атаку вражеские отряды, и Б.Мустафаев отказался покинуть товарищей. Он не покинул боя, до конца командуя несколькими бойцами на высоте. Только после того, как была отбита атака врага и на высоту подошли новые советские отряды, Б.Мустафаев ушел на перевязку в медсанчасть. В то время ему было 46 лет.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 мая 1944 года Б.Мустафаеву было присвоено звание Героя Советского Союза с вручением Золотой Звезды героя и ордена Ленина. Авторы книги «Герои Советского Союза - азербайджанцы» указали, что Указ о награждении был дан 16 февраля 1944 года, однако это ошибка (21). Так, в орденской книжке Героя Советского Союза указана дата именно 16 мая 1944 года.

После войны Бекир Мустафаев вернулся в Самаркандскую область, где долгие годы работал трактористом. В 1963 году он вышел на пенсию как пенсионер всесоюзного значения (22). 11 декабря 1978 года Бекир Мустафаев скончался в селе Кайнама, где и был похоронен (23).

Все вышеуказанное доказывает, что Бекира Мустафаева с полным основанием можно считать героем двух народов — азербайджанского и узбекского. Тем обиднее как для Азербайджана, так и для Узбекистана факт продажи его орденов.

В селе Кайнама Самаркандской области живет семья и родственники Бекира Мустафаева, там хранятся его ордена и медали. В апреле 2008 года Золотая Звезда Героя Советского Союза под номером 4944, принадлежавшая Бекиру Мустафаеву и его документы были проданы на интернет-аукционе частному коллекционеру из Москвы (24). Возможно семья, нуждаясь, была вынуждена продать реликвии, священные не только для потомков Мустафаева, но и для азербайджанского и узбекского народов.

Все, что мы можем сделать Ц дать фотографии Звезды Героя Советского Союза и орденской книжки на эту награду. Остается констатировать факт, что тысячи изделий мастеров Азербайджана, тысячи свидетельств нашей отечественной истории различными путями оказываются в коллекциях разных стран мира и необходимо срочно принимать меры по возвращению подобных экспонатов на их историческую родину.

1. Бекир Мустафаев.
Фотография 1944 года.

2. Бекир Мустафаев. Фотография послевоенных лет.

3. Бекир Мустафаев. Одна из последних фотографий.

4. Звезда Героя Советского Союза Б.Мустафаева.

5. Орденская книжка Б.Мустафаева.

Использованная литература

1. История Азербайджана: в 3-х томах. Т. 3, ч. 3. Баку, 1963, с.123.
2. Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları. Bakı, 1963, s. 173-175.
3. Mədətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1965, s.217.
4. Герои Советского Союза Ц сыны Азербайджана. Баку, 1965, с. 237-239.
5. Акулов П. Гвардейская Иркутско- Пинская //В боях за Белоруссию. Минск, 1970, с. 305-318.
6. Золотые звезды Азербайджана. Баку, 1975, с. 216.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: Bakı, 1983, с. VII, s. 105.
8. Герои Советского Союза Ц узбекистанцы. Ташкент, 1984, с. 216.
9. Панасенко П.С. Гвардейская Иркутско- Пинская. М., 1986, с. 133.
10. Богданов Л.Г. В пламени и славе. Иркутск, 1988, с.75.
11. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. C. VI. Bakı, 2000, s. 267.
12. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. C. VI, Bakı, 2000, s. 373-380.
13. Акулов П. Указанная работа, с. 305.
14. Панасенко П.С. Указанная работа, с. 3-4.
15. Там же, с. 112; Богданов Л.Г. Указанная работа, с. 3-6.
16. ИНТЕРНЕТ-ресурс: 55-ая гвардейская стрелковая дивизия. Википедия - htm.
17. Герои Советского Союза- узбекистанцы, с. 216.
18. Акулов П. Указанная работа, с. 309.
19. Герои Советского Союза - сыны Азербайджана, с. 237-238.
20. Золотые звезды Азербайджана, с. 216.
21. Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları, s. 173-175.
22. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: с. VII, s. 105.
23. Герои Советского Союза - узбекистанцы, с. 216.
24. Выражаю благодарность С.Ахмедову за информацию о данном факте, взятом с сайта WWW.SAVAS.AZ.

Məhfuzə Zeynalova
Azərbaycan və özbək xalqlarının qəhrəman oğlu Bəkir Mustafayev
və onun ordeninin internet-hərracda satılması

Xülasə

Məqalədə 30-cu illərin dəhşətli repressiyalarında Azərbaycandan Özbəkistana sürgün olunan Bəkir Mustafayevin döyüş yolu araşdırılır. O, müharibə ərzində üç dəfə yaralanmışdır və 16 may 1944 Üçü il tarixində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Müharibədən sonra Özbəkistana qayıdan B.Mustafayev uzun illər burada çalışmış və 1978-ci ildə vəfat etmişdir.

Məhfuzə Zeynalova
The heroic son of Azerbaijan and Uzbek nations
Bakir Mustafayev and selling of his order by internet- auction.

Summary

This article has been investigated a fighting way of Bakir Mustafayev who was exiled to Uzbekistan during terrible repressions of the 30th years.

At the age of 43 Bakir Mustafayev took part in fights of the 1941-1945th , afterwards he was wounded three times during World War II. He was honored with the name of Hero of the Soviet Union on the 16th of May in 1944 and came back to Uzbekistan where he had worked for a long time and died in 1978.

Rəna Səfərova
Adın şərəflidir
*(Partizan - həkim Aliyə Fətulla qızı Rüstəmbəyovaya
həsr olunur)*

*Gəl, ana yurdumun qızı, gəlini!
İndi hünər vaxtı, qeyrət dəmidir...
... Cəbhələr çağırır, gəl düşək yola,
Zəfər bizimkidir, uğurlar ola! -*

misraları ilə başlanan “Şəfqət bacısı” (24 iyun 1941) şeirində sevimli şairimiz Səməd Vurğun Azərbaycan qadınlarını göstərdikləri hünərlə təkcə özünün deyil, həm də mənsub olduğu xalqın, millətin adını ucaltmağa çağırırdı. Partizan - həkim Aliyə Rüstəmbəyova məhz belə qadınların parlaq nümunəsidir.

“Deduşka” adlı partizan dəstəsində onu Alya, bəzən də doktor Alya, tibb-sanitar batalyonunda Alya Fyodorovna çağırırdılar. Onun haqqında Vətəni Azərbaycanda da “partizan - həkim Aliyə” kimi eşitmişdilər. Lakin heç kimə onun əsil soyadı, atasının adı, doğulduğu yer və sonrakı taleyi məlum deyildi.

Böyük Vətən müharibəsinin qəhrəmanlıq tarixində Azərbaycan övladlarının göstərdikləri bir çox igidliklər hələ indiyə qədər açıqlanmamışdır. Lakin vaxt ötdükcə müharibə illərinin bəzi hadisələri yorulmaz axtarışlar nəticəsində aydınlanmış, yüz və minlərlə bu vaxta kimi naməlum olan qəhrəmanların adlarını öyrənmək mümkün olmuşdur. Onların içərisində müharibənin ən ağır günlərində Smolenskdə fəaliyyət göstərən partizan dəstələrindən birinin həkimi olmuş Azərbaycan xalqının şanlı qızı Aliyə Rüstəmbəyova da vardır.

Aliyə 1907-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuş, hələ kiçik ikən ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüşdü. Atasını Fətulla Rüstəmbəyov ilk azərbaycanlı mühəndis-texnoloq, Azərbaycanda neft sənayesinin bərpası və texniki cəhətdən yenidən qurulmasının təşkilatçılarından biri olmuşdur. O, Azərneftin Dəniz Komitəsinə başçılıq edərək, sualtı neft sahələrinin işlənilməsində, dəniz neft mədənlərinin inkişafında böyük əmək sərf etmişdir (1). Tə-

sadüfi deyildir ki, onu “Allahdan vergili neftçi” adlandırırdılar (2).

Aliyə Bakıdakı 3 sayılı orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Tibb İnstitutuna daxil olur və az sonra təhsilini 1-ci Leningrad Tibb İnstitutunda davam etdirir. Həmin institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirən Aliyə Rüstəmbəyovanı rektorluq Moskvaya göndərməyi nəzərdə tutmuşdu. Lakin institutun giriş qapısına vurulmuş elan Aliyənin diqqətini cəlb etdi. Elan gəncləri işləmək üçün Özbəkistana - zərbəçi Çirçik tikintisinə çağırırdı: “Gənc həkim, unutma ki, Çirçik tikintisində çalışan gənclərin sağlamlığı keşiyində dayanmaq üçün çoxlu tibb işçisi lazımdır. Çirçik sizi gözləyir” (3).

Aliyə Rüstəmbəyova üç il “Çirçiktikinti” idarəsinin xəstəxanasında həkim işlədi. 1938-ci ildə onu təcrübəli həkim-terapevt kimi Moskvaya göndərdilər. Aliyə Moskvada Həkimləri Təkmilləşdirmə institutunda SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Miron Semyonoviç Vovsinin rəhbərliyi altında sovet tibb elminin bəzi problemləri ilə məşğul olur, elmi məruzələrlə çıxış edir, gələcək işi, taleyi üçün böyük planlar cızırdı. 1939-cu il noyabrın 30-da SSRİ-nin Finlandiyaya qarşı başladığı müharibə zamanı Aliyə də bir həkim kimi jəbhəyə yollanır. Ən şiddətli döyüşlərin getdiyi Kareliya bərzəxində öz həyatını ağır təhlükələrə atmaqdan çəkinməyərək, yaralı döyüşçüləri ölümün pəncəsindən xilas edir. Müharibə 1940-cı il martın 12-də Sovet İttifaqının qələbəsi ilə başa çatdıqdan sonra Aliyə Moskvaya qayıdıb, öz işini S.P.Botkin adına daxili xəstəliklər klinikasında davam etdirir. Lakin bu da uzun çəkmir. 1941-ci il iyunun 22-də alman faşistlərinin Sovet İttifaqı üzərinə xaincəsinə hücumu Aliyənin elmi işinə, dinc həkimlik fəaliyyətinə son qoyur.

Minlərlə moskvalı əldə silahla paytaxtı müdafiə etmək, düşməni ona yaxınlaşmağa qoymadan darmadağın etmək üçün Qırmızı Ordu sıralarına axışb gəlirdi. Tibb işçiləri də cəbhəyə yola düşürdülər. Onların arasında elə müharibənin ikinci günü, iyunun 23-də səfərbərliyə alınmış, Vətən, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda vuruşan igid döyüşçülərimizə tibbi yardım etmək üçün hərbi həkim kimi müharibə meydanına atılmış Aliyə Rüstəmbəyova da vardı.

Göndərilən yerə bir neçə gündən sonra çatan gənc həkim Qırmızı Ordu hissələrindən birinin tibb-sanitar batalyonuna təyin olunur. Bu hissə Moskva vilayətinin Volokolamsk* şəhərində yerləşirdi. Vəziyyət gərgin,

* 1941-ci ilin payızında 28 panfilovçunun “Rusiya böyükdür, lakin geriyyə yol yoxdur, arxada Moskvadır” deyərək, 4 saatlıq döyüşdə 18 düşmən tankını sıradan çıxarıb, irəli buraxmadığı, kütləvi surətdə qəhrəmanlıqla həlak olduğu şəhər.

həyat həyəcan və təhlükə ilə dolu idi. Aliyə Qırmızı Ordunun ilk yaralı döyüşçü və komandirlərini qəbul etməyə hazırlaşır, cəbhənin çətinliklərinə öyrəşirdi.

Müharibənin elə ikinci ayı quduz düşmən Moskvaya ən kəsə yolla gəlmək niyyətilə Smolensk istiqamətində ağır itkilər verə-verə irəliləyərkən, faşist təyyarələri paytaxtı bombalamağa başlamışdı. Moskva ətrafındakı vəziyyət günü-gündən daha da gərginləşirdi. Cəbhə xətti Şərqə doğru çəkilib. Böyük Luk və Vyazma yaxınlığında döyüşlər gedirdi. Şərqə doğru hərəkət edən qadın və uşaqlarla dolu eşelonların sayı artırdı.

Payızda Aliyənin hissəsinin yerləşdiyi cəbhə bölgəsində döyüşlər daha da şiddətlənmişdi. Çoxlu tələfat hesabına hitlerçilər 1941-ci ilin oktyabrında Smolenski mühasirəyə almağa, Moskvaya yaxınlaşmağa nail oldular. İndi məqsəd nəyin bahasına olursa-olsun Moskvanı ələ keçirmək idi. 1941-ci ilin noyabrında faşist diviziyaları Moskvaya ikinci əsas hücumu başladılar. Aliyənin işi çətin idi. Bəzən bir gecədə 20-30 kilometr yolu piyada getmək lazım gəlirdi. Belə bir şəraitdə yaralılara qulluq etmək də mürəkkəbləşirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqının bu şanlı qızı gecə-gündüz çalışır, ən ağır dəqiqələrdə də yaralı komandir və döyüşçülərə hər cür yardım edir, Vətənə və xalqa məhəbbətin nümunəsini göstərirdi. Aliyə Rüstəm-bəyova əvvəlcə Moskva altında, sonra Smolensk - Bryansk meşələrində altı ay ərzində belə yaşadı və tibb sanitar batalyonunda xidmət edərək mübarizə apardı (4).

Moskva yaxınlığındakı meşələrə bombardmançı təyyarələrdən hər gün yüz tonlarla bomba tökülürdü. Bir tərəfdən də düşmənin uzaqvuran topları atəş açırdı. Təyyarələrin birindən tökülən vərəqələrdə yazılmışdı: “İkiqat mühasirədəsiniz, mənasız müqavimətdən əl çəkin. Təslim olmasanız, birinizi də sağ buraxmırıq. Həmin vərəqə eyni zamanda buraxılışdır. Onu alman ordusundan kimə təqdim etsəniz, həyatınızı mənasız ölümdən xilas etmiş olacaqsınız. Sizə bir saat vaxt veririk” (5).

Şərəfsiz yaşamaqdansa namusla ölməyi üstün tutan döyüşçülər “Öldü var, döndü yoxdur” zərbi-məsələsinə istinadən vərəqələrə nifrətlə baxır, silahdan daha möhkəm yapışaraq, qəzəblə, cəsarətlə, ehtirasla vuruşurdular.

Alman qəzetləri yazırdı: “Çox təəccüblüdür, biz qərribə adamlara rast gəlmişik, çıxış yolu olmadıqda belə təslim olurlar. Bunlar oddanmı, alovdanmı yaranmışlar” (6).

Heç kəsin təslim olmadığını gören düşmən tanklarla hücumu keçdi. Dəhşətli partlayışlar yeri - göyü lərzəyə gətirdi. Həmin döyüşlər zamanı

1941-ci ilin dekabrında düşmən atəşi altında döyüşçülərə tibbi kömək göstərən Aliyə yaralı halda əsir düşür.

Alman komandanlığı Aliyənin həkim olduğunu bilib, ondan istifadə etməyi qərara alır. Aliyə fürsət düşən kimi qaçıb partizanlara qoşulmaq niyyətilə bir müddət işləyir, 1942-ci il fevralın əvvəllərində bir qrup əsir döyüşçü ilə birlikdə “Deduşka” partizan dəstəsinin köməyilə əsirlikdən qaçır.

Dəstəsinin yaranma tarixçəsi belə idi:

Yaşı altmışı haqlamış inşaatçı - mühəndis Vasili İsayeviç Voronçenko hitlerçilərin Sovet İttifaqı üzərinə xaincəsinə hücumunun elə ilk aylarında xalq qisasçılarından təşkil edilmiş ehtiyat qoşun diviziyasına daxil olmuşdu. O, düşmənle cəsarətlə döyüşür, lakin Kaluqa vilayətinin Spas - Demensk şəhəri yaxınlığında mühasirəyə alınaraq əsir düşür. Sonra əsirlikdən qaçaraq, alayın komissarı Pyotr Fyodoroviç Silanteyvlə birlikdə özü kimi vətənpərvərlərdən ibarət partizan dəstəsi yaradır. Dəstənin komandirini V.İ. Voronçenko kimi çox az adam tanıyırdı. Hamı onu “Deduşka” çağırırdı. Günü-gündən artan dəstə də komandiri kimi “Deduşka” adını aldı. Beləliklə, Smolensk meşələrində düşmənin canına vəlvələ salan məşhur “Deduşka” partizan dəstəsinin təməli qoyuldu.

1942-ci ilin fevralında “Deduşka” partizan dəstəsinə qoşulan qruplardan birində həkim Alya Fyodorovna da vardı. Dəstə Smolensk vilayətində ilk partizan rayonu olan Droqobujskda fəaliyyət göstərirdi. Partizanlar kiçik dəstələrlə hərəkət edir, düşmənin gözləmədiyi yerlərdən qəfil hücum keçir, körpüləri partladır, dəmiryol qatarlarını aşırır, kəndlərdə hitlerçilərə qulluq edən satqınları aradan götürür, əl-qol atmağa, planlarını maneəsiz həyata keçirməyə imkan vermirdilər.

Fevral-mart aylarında dəstənin partizanları yerli əhalinin fəal köməyilə bütün Droqobujsk rayonunu faşist işğalçılarından azad etdilər. Droqobujskın ardınca partizanlar düşməni kənd və qəsəbələrdən də sürətlə qovur, düşmən özünü toplayaraq əks-hücum keçməyə imkan tapmırdı. Almanlar özləri üçün əlverişli olmayan mövqedə döyüş girməyə məcbur olaraq böyük tələfat verirdilər. Partizanların cəsarətli hücumu onları təlatümə salmışdı. General Belovun 4-cü hava desantı və 1-ci qvardiya süvari korpusları partizanların köməyinə gəlmiş, Smolensk vilayəti ərazisində yerləşən “Qağayı” və “Tufan” partizan dəstələri “Deduşka”nın rəhbərliyi altında birləşdirilmişdi. Beləliklə, 600-ə yaxın yaşayış məntəqəsi düşməndən azad edildi. Bu sahə şərqdən qərbə 120, şimaldan cənuba 40-45 kilometr uzanırdı (7).

Droqobujskın azad edilməsi partizanlara çox böyük itki hesabına başa

gəlmişdi. Yaralıların sayı-hesabı yox idi. Xəstəxanaya hər gün dəstə-dəstə yaralı gətirilirdi. Aliyə gecə-gündüz çalışır, neçə-neçə partizanın həyatını xilas edirdi. Gənc həkim lazım gəldikdə adi partizan kimi keşikdə dayanır, qaraçı paltarları geyinərək, qorxulu kəşfiyyatlara gedir, partizanlar üçün zəruri məlumatlar toplayırdı.

Partizanların öz fəaliyyət dairələrini genişləndirmələri, xüsusən də “Deduşka”nın vahiməsi reyxin yüksək dairələrinin narahatlığını artırırdı. Generallardan birinin “Smolensk meşələrindəki partizan yuvasını dağıtmaq rahat nəfəs ala bilməyəcəyik” məlumatından qəzəblənən Hitler “Dağıtmaq, yandırmaq, külə döndərmək!” əmrini vermişdi (8).

Martın 22-də düşmən müxtəlif istiqamətlərdən tanklarla Droqobujsk üzərinə hücum keçdi. Smolensk meşələrinə təyyarələrdən saysız-hesabsız bombalar yağdırılırdı. Partizan birləşməsinin qərargahı yerləşən Fyodorovka kəndi uzaqvuran toplardan atəşə tutulmuşdu. Aliyə tibb bacıları və sanitari təlimatçıları ilə birlikdə sürünə-sürünə özünü yaralı döyüşçülərə çatdırır, yaralarını sarıyır, arxaya aparılmalı olanları döyüş meydanından çıxartmağa kömək göstərir, lazım gəldikdə cərrahlıq da edirdi (9). Bu döyüşlər zamanı martın 23-də “Deduşka” - Vasiliy İsayeviç Voronçenko ağır yaralandı. Aliyə başda olmaqla həkimlər, tibb bacıları çox çətinliklə onun həyatını xilas edə bildilər. Onu arxaya - Moskvaya göndərmək lazım idi.

“Deduşka”nın ağır yaralanmasına, birləşmənin onlarla döyüşçüsünün həlak olmasına baxmayaraq, partizanların mənəvi ruhu yüksək idi. “Cəsur insan bir dəfə ölür” - deyərək, onlar öz mövqelərindən bir addım geri çəkilmədilər.

Alman faşizminə qarşı mübarizədə böyük fədakarlıq göstərmiş “Deduşka” partizan birləşməsinin Smolensk partiya və icraiyyə komitələrinin Qırmızı Döyüş bayrağı ilə təltif edilməsi və partizanlara hədiyyələr verilməsi barədə qərar qəbul edildi. Bunlar aprelin 4-də “Duqlas” təyyarəsi ilə partizan qərargahının yerləşdiyi Fyodorovka kəndinə çatdırıldı. Bayraq birləşməyə təntənəli surətdə təqdim edildi. Partizanlar həmin bayrağın altında düşmənlə mübarizədə öz qüvvə və həyatlarını əsirgəməyəcəklərinə, faşist qəsbkarlarını amansızcasına qıracaqlarına and içdilər.

Aprelin 6-da “Deduşka”nı və digər yaralıları Moskvaya aparan “Duqlas” təyyarəsi ilə Aliyə rəfiqəsi Tereza Morqulovaya yazdığı məktubunu da göndərdi. Məktubda yazılmışdı:

“Mənim əziz Terezam!

Əlbəttə beş aylıq sükutdan sonra məndən məktub almağın səni təəcübləndirəcək. Əgər soruşsan ki, mən bu beş ayda harada olmuşam, cəsa-

rətlə deyərəm ki, cəhənnəmdəydim və indi də cəhənnəmdəyəm. Başıma gələnləri saymaqla qurtarmaz! Bu müddətdə mən işğal edilmiş vilayətdə idim. İndi isə özümüzünkülərin - partizanların arasındayam. Bilirəm ki, buradan sağ-salamat qurtarmayacağam. Buna görə də imkan olsa da, anamgilə məktub yazmıram. Onlar artıq elə bilirlər ki, mən həyatda yoxam. İstəmirəm mənim sağ olduğumdan xəbər tutub, yenidən həyəcan keçirməyə başlasınlar. Çünki buradan sağ-salamat qurtara bilməyəcəyimə yüz faiz əminəm.

Əgər bir ay, ay yarım məndən xəbər çıxmasa, daha məni gözləmə. Öpürəm səni, mənim əzizim. Burada poçt yoxdur. Bu da bir təsadüf idi ki, sənə məktub göndərə bildim” (10).

Aliyə bu sözləri ölümdən qorxduğu üçün yazmırdı. O, bütün çətinlikləri, məhrumiyyətləri cəsarətlə qarşılayır, ölümü şərəfli iş naminə, düşmən üzərində qələbə naminə qəbul etməyə hazır idi.

Faşist ordusunun komandanlığı sovet qoşunlarının hücumunu Dnepr sahilində dayandırmaq niyyətində idi. Aprelin ortalarında partizanlar tapşırıqla Dneprin sahillərinə gedirlər. Onlar çayı keçməli idilər. “Mənim yerim Vətənin müdafiəçilərinin cərgəsindədir” - deyən Aliyə də bunu edəcəkdi. O, döyüşçülərə lazım ola bilərdi. Çayı keçmək isə çox təhlükəli idi. Buz çatlayırdı, sınımış buzların altında Dnepr gurultu ilə, şiddətlə axırdı. Çay batalyonu partizan birləşməsinin əsas qüvvələrindən ayırırdı. Belə getsə, düşmənin iri hücumunu dəf etmək mümkün olmayacaqdı. Bu, partizanların həyəcənini artırırdı. Çox ağır, dəhşətli şərait idi. Düşmən partizanları təslim olmağa məcbur edə bilərdi. Lakin “Pravda” qəzetinin yazdığı kimi, “Azərbaycan döyüşçüləri yaxşı bilir və hiss edirdilər ki, cəbhənin hansı hissəsində döyüşçülər döyüşsönlər, onlar hər yerdə öz əziz Vətəninə, öz doğma ölkəsini, öz evini müdafiə edirlər” (11). Ona görə də döyüşçülər cəbhələrdə yağı düşməne qarşı vuruşarkən “həyat şirindir, lakin vətən ondan da şirindir” - deyərək, bütün çətinliklərə sinə gəirdilər.

Nəhayət, batalyona partizanların əsas qüvvələri ilə birləşmək nəşib olur. Birləşmiş qüvvələr Dnepr uğrunda mübarizədə qəhrəmanlıq göstərirlər. Düşmənin sovet qoşunlarının hücumunu Dnepr sahilində dayandırmaq niyyəti boşa çıxır.

1942-ci ilin may ayı üçün xalq qisasçılarının hesabında iki mindən artıq məhv edilmiş, üç mindən çox yaralanmış alman əsgər və zabiti, çox böyük miqdarda qənimət vardı. Partizanlar içərisində də tələfat vardı. Həkim Aliyə Rüstəmbəyova tibb-sanitar batalyonunun rəisi təyin edilmişdi. Fəda-

kar həkim yaralı döyüşçüləri ölümün pəncəsindən xilas etmək üçün çox zaman öz həyatını təhlükələrə atmaqdan çəkinmirdi. O, öz vəzifəsinin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlirdi.

1942-ci ilin yayında faşist ordusu Avropada ikinci cəbhənin olmadığından istifadə edib, öz ehtiyat qüvvələrini toplayır, cəbhəni cənub - qərb istiqamətindən yararaq irəliləyirdi. Smolensk partizanlarının vəziyyəti yenedən pisləşmişdi. İyunun ilk günlərində hitlerçilər öz hissələrini qruplaşdıraraq, “Deduşka” partizan dəstəsi üzərinə yeni qüvvələr yönəltilər. Düşmən toplarla, tanklarla və təyyarələrlə hücumu keçdi. İyunun 9-da “Deduşka” qərargahının başqa partizan hissələri ilə əlaqəsi tamamilə kəsildi.

Partizanlar pərakəndə halda, bir-birindən xəbərsiz Fyodorovka və Kuzimsk meşələrində düşmənin qarşı vuruşları davam etdirildilər. Qərargah və tibb-sanitar batalyonu isə Kuçerovsk meşəsində idi. Həkim Aliyə Rüstəmbəyova da burada idi. Qərargahın yerindən xəbər tutan düşmən Kuçerovsk meşəsini hər tərəfdən müşahidə edirdi. Meşə gecə-gündüz fasiləsiz olaraq gülləbarana məruz qalır, düşmən bu yolla partizanları təslim olmağa məcbur etmək istəyirdi. Görünməz mühasirə şəraitində döyüş gedirdi. Qərargah nə hissələrlə, nə də Moskva ilə əlaqə yarada bilirdi.

Tibb-sanitar batalyonunun işçiləri Aliyənin rəhbərliyi ilə düşmənin dolu kimi yağın pulemyot güllələri altında rahatlıq, dinclik bilmədən çalışır, yaralı igidlərin yaralarını təmizləyir, oradaja tikir, sarıyır, onları döyüş meydanından çıxartmaq üçün öz həyatlarını təhlükə altına atmalı olurdular. Aliyə Rüstəmbəyova da partizanların həyatını xilas edərək, öz həyatını qurban verdi. O, 1942-ci il iyunun axırlarında qanlı döyüşlərdən birində Vətən, onun namusu və azadlığı uğrunda qəhrəmanlıqla həlak oldu.**

İyunun 2-dən bəri Aliyədən heç bir xəbər tuta bilməyən doğmaları böyük nigarançılıq içərisində idilər. Bunu AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondunda saxlanılan Peterburq tibb-cərrahiyyə Akademiyasının məzunu, akademik Pavlov adına Leningrad tibb institutunun pronedevtika-terapevtika klinikasının direktoru, SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, Böyük Vətən müharibəsi zamanı Leningrad şəhərinin baş terapevti işləmiş M.Tuşinskiyin (Aliyənin dayısı, anasının soyadını daşıyır - R.S.) N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutunun məmalıq və ginekologiya kafedrasının dosenti, tibb elmləri namizədi Məhbu-

** Məqalədəki hadisələrin təsviri Aliyə Rüstəmbəyovanın 1941-ci il iyulun 15-i, sentyabrın 13-ü, 1942-ci il fevralı və həmin ilin iyunun 2-də anası Turan xanıma, 1941-ci il iyunun 30-da kiçik bacısı Adiləyə, 1941-ci ilin oktyabrında bacısı qızı Leylaya yazdığı məktublar əsasında verilmişdir.

bə Mahmudbəyovaya (Aliyənin xalasıdır- R.S.) göndərdiyi beş məktub da sübut edir.

1942-ci il iyulun 14-də yazılmış məktubda deyilir: “Aliyədən xəbər yoxdur. Ecaskar, mehriban Aliyə fikrimdən çıxmır” (12).

1942-ci il sentyabrın 27-də yazılmış ikinci məktubda həyəcan artırdı: “Aliyədən heç bir xəbər yoxdur, məktub yazmır. Məlumat bürosunun xəbərlərindən birində oxudum ki, almanlar Smolensk vilayətində bir neçə kəndi büsbütün dağıtmışlar, dəhşətə gəldim” (13).

1942-ci ilin noyabr və dekabr aylarında yazılmış məktublar ümüdverici idi. 15 noyabr tarixli məktubda deyilir: “Pravda” qəzetində Azərbaycan haqqında məqalə vardı. Orada Smolenskdə işləyən R. soyadlı azərbaycanlı barədə yazılmışdır. Ola bilsin ki, bu bizim Aliyədir” (14). 1942-ci ilin dekabrında yazılmış məktubda isə Aliyənin sağ olmağına inam bir qədər də artırdı: “Bizə, Leninqrada Moskvanın baş terapevti M.S.Vovsi gəlmişdi. Aliyə haqqında nəvazişlə danışırdı. Onun sözlərinə görə gəlişindən iki həftə qabaq Aliyədən məktub alıb. Aliyə Smolensk-Bryansk meşələrində partizan dəstəsinin tibb- sanitar batalyonunun rəisi işləyir. Sağ-salamatdır. “Mümkün olsaydı, onu Moskvaya çağıtdırırdım, biz vaxtaşırı belə şəraitdə yerləşən həkimlərimizi dəyişirik” - deyirdi M.Vovsi. Lakin onun sözlərində inamsızlıq vardı. Dəhşətli yerdir, Aliyə üçün qorxuram”*** (15).

1943-cü ilin mayında yazılan məktub doğmalarının tam ümitsizliyə qapıldığından xəbər verirdi: “Aliyədən heç bir xəbər yoxdur. Onun salamat olmasına demək olar ki, ümidim qalmayıb. Mən moskvalı dostlarımdan Aliyə barədə öyrənməyi xahiş etmişəm. Hələ ki, heç bir xəbər yoxdur” (16).

Həqiqəti isə Smolensk partiya arxivindəki sənəd bildirir: “Alya Fyodorovna - ehtiyatda olan həkim, bitərəf, 1941-ci il iyunun 23-də səfərbərliyə alınıb, 1942-ci il fevralın əvvəllərindən “Deduşka”nın partizan birləşməsində olub. Droqobujksda yoluxucu xəstəliklər şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyib. 1942-ci ilin iyununda həlak olub” (17).

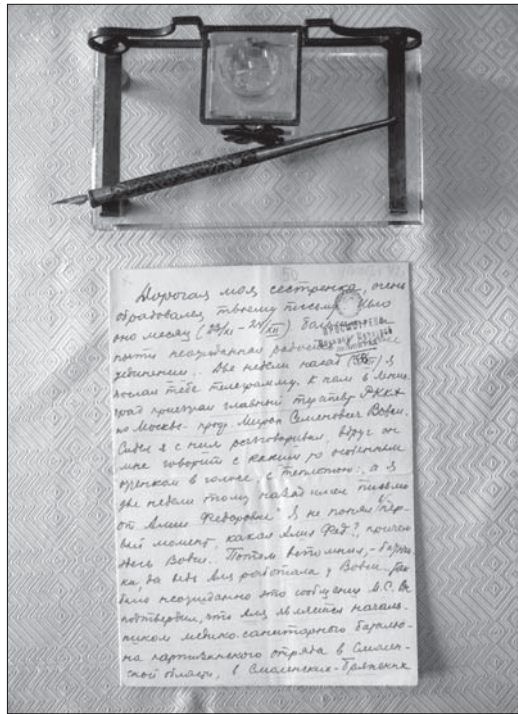
Aliyə öldü, fəqət həyatının son gününədək xalqına sadıq qaldı, ona sonsuz məhəbbətlə dolu çətin, lakin şərəfli bir ömür yaşadı. Azərbaycan xalqının adını ucaldı, ona şöhrət gətirdi. Odur ki, xalqın da qəlbində əbədi yaşadı. Şair Məmməd Rahimin dediyi kimi: “Öldüsə adını həkk etdi dərin, ölməz cərgəsinə ölməyənlərin” (18). “Oktyabr” jurnalının 1972-ci ildə nəşr olunmuş 6-cı sayında ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev

*** Güman ki, Aliyənin iyunda yazdığı məktub M.S.Vovsiyə çox gec, təxminən noyabr ayında çatmışdır - R.S.

A.F.Rüstəmbəyova haqqında fikrini belə ifadə etmişdir: “Mən Smolensk vilayətində partizan dəstələrindən birində döyüşən şərəfli azərbaycanlı qızı, hərbi həkim Aliyə Rüstəmbəyovanın igidliyini yüksək dərəcədə səciyyəvi hesab edirəm” (19).

Azərbaycanın gənc vətənpərvər qızının ürəyimizi fərəhlə dolduran qəhrəmanlığı ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin də nəzərini cəlb etməyə bilməzdi. Şairə Mirvarid Dilbazi “Partizan Aliyə” poemasını yazmış (1972), heykəltəraş Aslan Rüstəmov Aliyənin büst-portretini hazırlamışdır. (1962-ci il).

Aliyə Rüstəmbəyova ilə bağlı fotosəkillər, sənədlər, məktublar, onun mürəkkəbqabısı (20) və gümüş qələmi (21) isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Azərbaycanın cəsur həkim qızından əziz xatirə kimi böyük qayğı ilə mühafizə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1984, VII c., s. 235
2. “Vışka” qəzeti, 8 oktyabr 1940.
3. Bağırzadə Ə. Qəhrəman gənclik. Bakı, 1983, s. 146.
4. Vətənim-beşiyim mənim. Bakı, 1985, s. 103.
5. Yenə orada, s. 105.
6. Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun arxivi: f 1, iş 22, v. 120.
7. Qasımov Ə. Alya Fyodorovna kimdir? Bax: Vətənim-beşiyim mənim. Bakı, 1985, s. 108.
8. Yenə orada, s. 118.
9. Əfəndiyev İ. Partizan Aliyə. Bax: Azərbaycanın şanlı oğulları. Birinci kitab, Bakı, 1943, s. 95.
10. Sarkisov A. Qeroiçeskie doğeri Azerbaydjana, Baku, 1963, s 129.
11. “Pravda” qəzeti, 25 aprel 1943.
12. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondu, inv. № 1996 (47).
13. Yenə orada, inv. №.1996 (48).
14. Yenə orada, inv. №1996 (49).
15. Yenə orada, inv. № 1996 (50).
16. Yenə orada, inv. № 1996 (51).
17. Yenə orada, inv. № 1996 (52).
18. Bağırzadə Ə. Göstərilən əsəri, s. 111.
19. Azərbaycan 1941-1945-ci illər müharibəsində. (Məqalələr toplusu). Bakı, “Elm”, 2008, s.60.
20. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Hədiyyələr və xatirə əşyaları fondu, inv. № 4890.
21. Yenə orada, inv. № 4891.

Рена Сафарова
Славное имя твое

Резюме

Начальник медицинского санитарного батальона партизанского отряда “Дедушка” в Смоленско - Брянских лесах (Смоленская область) Алия Рустамбекова, появляясь на самых горячих участках боя, под ожесточенным вражеским огнем, оказывала необходимую медицинскую помощь раненым бойцам. Но, спасая жизнь партизан в разъяренной битве в последний день июня 1942 года, она отдала свою.

Rena Safarova
Nice your name

Summary

The chief of a medical sanitary battalion of guerrilla group “Grandfather” in Smolensk - Bryansk woods (Smolensk area) Alija Rustambekova appearing on the hottest sites of fight, under fierce enemy fire rendered necessary medical aid. But, saving a life the guerrilla in enraged to fight last day June, 1942, it has given the.

Həsən Qəniyev
Azərbaycanın İranla idman sahəsində əlaqələri
(XX əsrin 60-90-cı illəri)

1960-1990-cı illərdə respublikamızın İranla mədəni əlaqələrində idman sahəsi xüsusi yer tuturdu. İdman iki qonşu dövlət arasında inam və dostluq elçisi rolunu oynayırdı. Azərbaycan SSR idmançıları bir sıra ikitərəfli yarışlarda iştirak edərək, mədəni əlaqələrə öz töhfələrini verdilər.

Keçmiş Sovet İttifaqının İranla genişlənən idman əlaqələrində də respublikamız fəal iştirak edirdi. Azərbaycan idmançıları hələ 20-ci illərdə qonşu İran idmançıları ilə dəfələrlə idman yarışları keçirmişdilər. Həmin illərdə futbolçularımız Asiyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi İranda da çıxış etmişdilər(1). 60-70-ci illərdə idmançılarımızın beynəlxalq əlaqələri daha da artmış, onlar 45 ölkənin idmançıları ilə 487 beynəlxalq görüş keçirmişlər ki (2), bunların bəzisi İran idmançıları ilə keçirilmişdir.

Tarixən qonşu olan Azərbaycanla İran arasında idman əlaqələrinin inkişafı SSRİ-İran münasibətlərinə də müsbət təsir göstərdi. İki ölkə arasında siyasi əlaqələrin genişlənməsi idmana da kömək etdi. İdman əlaqələri isə sülhə, təhlükəsizliyə, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və etimada töhfə verdi. Azərbaycan SSR ilə İran arasında əməkdaşlığın əleyhi darlarının söylərinə baxmayaraq, idman əlaqələri tədricən özünə yol açdı.

1960-cı illərdə Azərbaycan Respublikası və İranın idmançıları tez-tez bir-birinin qonağı olmuşdur. Dəfələrlə boks, ağır atletika, güləş, futbol komandalarının dostluq görüşləri keçirilmişdir. 1965-ci ilin martında Bakının “Neftçi” komandası Tehran stadionunda çıxış etdi (3).

Bakının “Neftçi” komandasının İranın Tehran stadionunda keçirdiyi idman yarışı çox maraqlı olmuş, İranın idman həvəskarlarının dərin rəğbətini qazanmışdır. “Neftçi” komandasının yüksək idman ustalığı haqqında İranın mərkəzi qəzetləri öz səhifələrində xeyli yer vermiş, İran ictimaiyyəti xoş sözlər söyləmişdir. “Neftçi” komandası sonrakı illərdə də qonşu İranda görüşlər keçirmiş, maraqlı idman oyunları nümayiş etdirmişlər.

1967-ci ildə isə Azərbaycanın klassik güləş üzrə yığma komandası Tehranda İranın yığma komandası ilə görüşlər keçirmişdir. Bu görüşlərdə idmançılarımızdan Orucov, Abdullayev, Sayadov, Bəşirov böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışlar (4).

1967-ci ilin avqust ayında respublikanın yığma kişi və qadın voleybol komandaları İranda bir sıra yoldaşlıq oyunları keçirmişlər. Qonşu ölkənin qadın idmançıları ilə görüşlərdə respublikamızın idman şərəfini SSRİ xalqlarının TV yubiley spartakiadasının gümüş medallarını almış “Neftçi” voleybolçuları qoruyurdular (5). Bu səfər haqqında SSRİ-nin fəxri idman ustası Oqtay Ağayev demişdir: “Dost ölkəyə səfərimiz Təbrizdən başlandı. Cənubi Azərbaycanın paytaxtında Sovetlər ölkəsinin elçilərinə böyük maraq göstərilirdi”. Avqustun 30-da isə Azərbaycanın kişi voleybol komandası İranın yığma kollektivi ilə görüşdü. Bu oyun böyük marağa səbəb olmuşdur. O, televiziya ilə translyasiya edilirdi. Oyun başlamamışdan qabaq İran şahının xanımı səhnə arxasına gəlib idmançılara müvəffəqiyyətlər arzulamışdır (6).

1960-cı illərin sonundan xarici ölkə idmançıları Azərbaycan SSR-yə səfərlər edirlər. 1969-cu ildə respublikamızda keçirilən yarışlarda xarici ölkələrin komandaları ilə yanaşı qonşu İranın basketbol üzrə kişi və qadın komandası iştirak etmişdir. İranın qadınlardan ibarət yığma komandası D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun komandası ilə, kişilərdən ibarət yığma komandası isə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun komandası ilə görüşmüşdür. İranda hələ basketbol ilk addımlar atmağa başladığından bu görüşün dost xalqın idmançıları üçün böyük təcrübəvi əhəmiyyəti vardır (7).

1970-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının idmançılarının beynəlxalq əlaqələri daha da genişlənmişdi. Belə ki, Azərbaycanın yüngül atletika üzrə yığma komandası İranda dostluq görüşləri keçirmək üçün 1970-ci ilin iyul ayında qonşu ölkəyə getmişdir. Respublikamızın elçiləri İranın milli yığma atletika komandası ilə yarışmaqdan əlavə yerli həmkarları ilə birgə təlim məşqləri keçirib, təcrübə mübadiləsi etmişlər (8).

1970-ci ildə İranın qadın və kişi voleybol komandaları respublikamızda da bir sıra yoldaşlıq oyunları keçirmişlər. Tehranın yığma qadın komandası Bakının “Neftçi” komandası ilə, yığma kişi komandası isə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun komandası ilə görüşmüşdür. Oyunlardan sonra İranın qadın və kişi voleybol komandalarının məşqçisi, milliyyətçə çex olan Miloslav Zem demişdir: “Bizim kollektiv

gəncdir və ona görə onun qarşısında başqa vəzifə: güclü rəqiblərə qarşı davam gətirmək üçün ustalığı artırmaq və gənclərin əlbir oyununa nail olmaq durur” (9).

Beləliklə, 1970-ci ildə Azərbaycan Respublikasına 3 idman heyəti tərkibində 41 adam gəldi. Xarici ölkələrə isə 9 idman nümayəndə heyəti tərkibində 102 adam göndərildi. Cəmi bu ildə Azərbaycan idmançılarının iştirakı ilə 51 görüş keçirildi, onlardan 21-i respublikamızda, 30-u xarici ölkələrdə oldu (10). Keçirilən bu görüşlərdə qonşu İranın idmançıları da iştirak etmişlər.

1970-ci illərin ikinci yarısı - 1980-cı illərin ortalarında Azərbaycan SSR-in qonşu İrənlə idman əlaqələri xeyli zəifləmişdir. Buna səbəb İranda şah rejiminin devrilməsi, İran İslam Respublikasının yaradılması idi. Lakin 80-ci illərin sonlarından etibarən Azərbaycanla İran arasında idman əlaqələri yaxşılaşmışdır.

Azərbaycan SSR və İran arasında bu dövrdə idmanın atletizm növü üzrə keçirilən turnir və yarışlar daha çox üstünlük təşkil edirdi. 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan idmançıları Tehrandə məşhur İran ağırlıq qaldıranı, beş dəfə dünya çempionu və iki dəfə olimpiya oyunları çempionu Mahmud Nəmədin xatirəsinə həsr edilmiş ağır atletika üzrə beynəlxalq turnirdə dörd mükafat qazanmışdılar. “Azadi” idman sarayında keçirilən yarışlarda başqa ölkələrin idmançıları ilə yanaşı, İranın 5 əyalətinin komandaları və Azərbaycanın 5 idmançısı iştirak etmişdir. Ən yüngül çəki dərəcəsində çıxış edən Akif Əliyev və birinci yarımağır çəkiddə çıxış edən Ruslan Bayramov fəxri kürsünün ikinci pilləsinə qalxmışdılar. Xanlar Nəbiyev yarımorto çəkiddə və Azad Nurməmmədov orta çəkiddə üçüncü mükafat qazanmışdılar (11).

1991-ci ilin martında Azərbaycan və İran atletlərinin bir neçə görüşü keçirilmişdi. Martın ortalarında Lənkəran güləşçiləri İranda olmuşdular. Azərbaycan güləşçilərinin çıxışlarına göstərilən marağı belə bir fakt sübut edir ki, yarışlar televiziya ilə birbaşa translyasiya olunmuşdu. Lənkəran güləşçilərindən idman ustaları Əflatun Məmmədov, Feyruz Əkbərov səfər zamanı bir sıra inamlı qələbələr qazandılar. Yarışların yekunu iranlıların xeyrinə olsa da, bu heç kimi məyus etmədi. Başlıcası bu görüşlərdə dostluq, səmimi münasibətlər qalib gəldi (12).

Novruz bayramı günlərində SSRİ, Avropa və dünya çempionu, olimpiya oyunlarının mükafatçısı, əməkdar idman ustası və SSRİ-nin əməkdar məşqçisi Aydın İbrahimovun mükafatı uğrunda milli güləş üzrə beynəlxalq turnirin ilkin görüşləri ən yaxşı 20 atleti müəyyənleşdirdi. İran pəhləvanla-

rı vətənə iki mükafat apardılar. Onları təbrizli qardaşlar -Davud Bani Nüs-rət və Eyyub Bani qazandılar. Görüşlər arasında fasilə zamanı qonaqlarımız nağaranın müşaiyəti ilə ağırtoppuzlarla təbillər kompleksi nümayiş etdir-mişdilər. Türkiyədə mütləq çəki dərəcəsinə Azərbaycan çempionu adı uğrunda da mübarizə aparılmışdı. İran çempionu və 1990-cı ildə keçirilmiş Asiya oyunlarının üçüncü mükafatçısı Eyyub Banu Nüs-rət bütün görüşlər-də qalib gələrək birinci oldu. Sonrakı iki yeri xalça sahibi Elxan İsmayılov və qalibin böyük qardaşı Davud Bani tutdular (13).

1991-ci il martın 20-dən 28-dək Naxçıvan idmançıları iranlı həmkarlar-ının dəvəti ilə cənub qonşumuzun qonağı olmuşlar. Burada onlar milli gü-ləş üzrə görüş keçirmişlər. On dörd pəhləvan, o cümlədən idman ustaları Musa Əmirov, Yəhya Novruzov, Abbas Bağırov və başqaları bir həftə ər-zində Urmiya, Mərənd, Marağa, Mirabad, Məhabad şəhərlərində öz usta-lıqlarını nümayiş etdirmişlər. Bütün şəhərlərdə Azərbaycan pəhləvanları-nın çıxışları mühüm hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Görüşlərin keçirildi-yi salonlarda fars və Azərbaycan dillərində təbrik plakatları vurulmuşdu. 7 gün davam edən yarışların ümumkomanda hesabı heç-heçə oldu (14).

Beləliklə, 60-90-cı illərdə Azərbaycanla İranın idman əlaqələri mədə-ni əməkdaşlığı yeni-yeni töhfələrlə zənginləşdirmişdir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, İranda idman əlaqələri bir qayda olaraq, mərkəzin bürokratik ən-gəlləri, bu dövrün siyasi ab-havası, müttəfiq respublikaların, xüsusən Azər-baycan Respublikasının idman əlaqələrinə çox böyük maneə idi. Mərkəzin müttəfiq respublikalara əyalətçilik gözü ilə baxması əslində onların müstə-qil beynəlxalq mədəni əlaqələr saxlamasının üstündən xətt çəkirdi. Müasir mərhələdə İranda idman əlaqələrinin genişləndirilməsi hər iki dövlət ara-sında mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və əməkdaşlığın möhkəmləndiril-məsinə xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıyev Rafiq. Başlıca məqsəd - dostluqdur. "Bakı", 1970, 18 sent-yabr.
2. Искендеров М. Праздник молодости. "Бакинский рабочий". 1970, 8 августа.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f 2693, siy.1, iş 146, v.76.

4. “Bakı”, 1967, 5 iyun.
5. “Bakı”, 1967, 24 avqust.
6. “Bakı”, 1967, 8 sentyabr.
7. Материалы ОМС Госкомитета по физкультуре и спорту Азербайджанской ССР за 1969 год, л.46.
8. “Бакинский рабочий”, 1970, 3 мая.
9. “Бакинский рабочий”, 1970, 30 июля.
10. “Бакинский рабочий”, 1970, 3 июля.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f. 28, siy. 12, iş 62, v. 33.
12. “İdman”, 1991, 13 mart.
13. “Yenə orada”, 1991, 25 mart.
14. “Спорт”, 1991, 20 марта.

Гасан Ганиев

Связи Азербайджана с Ираном в области спорта (1960-1990 гг.)

Резюме

В статье говорится о взаимосвязях спортсменов Азербайджана и Ирана в 1960-1990 гг. На основе архивных документов и прессы исследуется взаимный опыт в различных областях спорта.

Nasan Qaniev

Sports relation of Azerbaijan with Iran (the 1960-1990th)

Summary

In the article is said on interrelationship of the sportsmen's of Azerbaijan and Iran in 1960-1990th. On the base of archives documents and press mutual experience in the different fields of sports as football, volleyball, weight - lifting and track - and field athletics, wrestling, boxing etc., is being examined.

*Aqil Əhmədov**

**Azərbaycan-İKT elmi-mədəni münasibətləri və
İSESCO (1997-2009)**

Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ilə ilkin əməkdaşlığı respublikanın müstəqillik tarixi ilə eyni vaxtda baş tutmuşdur. Artıq 18 ildir ki, mövcud münasibətlər səmərəli inkişaf tempi ilə müşahidə olunmaqdadır. Bu illər ərzində Azərbaycanın xarici siyasət kursunun genişlənməsi, uğurlu strategiya və beynəlxalq qurumlardakı balanslaşdırılmış diplomatik fəaliyyət müsəlman təşkilatları ilə həmrəyliyin əhəmiyyətini artırmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının keçən illər ərzində İKT ilə həyata keçirdiyi elmi-mədəni əməkdaşlığının tədqiq olunması zərurət olaraq qalmaqdadır. İKT-nin təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərən struktur bölmələri ilə ikitərəfli əlaqələrin qurulması, bu təşkilatın islam irsi və mədəniyyətinin araşdırılması istiqamətində Azərbaycanla əməkdaşlığının vacib olduğunu söyləməyə əsas verir.

1997-ci il dekabr ayının əvvəllərində Tehranda keçirilən İKT-nin VIII zirvə toplantısında “İslam tarixi, incəsənəti və mədəniyyəti araşdırmaları mərkəzinə dair” (IRCICA) qətnamə qəbul olunmuşdur. Qətnamənin VII maddəsinə əsasən mərkəz 1998-ci ilin payızında Bakıda, Prezident Heydər Əliyevin himayəsi altında, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi və Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə “Qafqazda islam sivilizasiyasına dair” beynəlxalq simpoziumun geniş tərkibdə keçirilməsinə nail oldu (1). İKT-nin xətti ilə gerçəkləşən bu mötəbər tədbirdə Qafqaz sivilizasiyasının formalaşmasında İslam amilinin rolu, müsəlman Qafqaz dövlətlərinin elmi-mədəni həyatında islam mədəniyyəti və mənəviyyatının yüksək mövqeyi xüsusilə vurğulanmışdır. Asiya və Avropanın qovşağında yerləşən Azərbaycanın bu mədəniyyət və mənəviyyatdan kənar qalmaması, əksinə bu gün İKT sıralarında uğurla təmsil olunması, Azərbaycan xalqının İ-

* e-mail: reyyannn@gmail.com

lam mədəniyyəti ilə sıx bağlı olduğunu bir daha sübut etmişdir.

1976-cı ildə İKT xarici işlər nazirlərinin İstanbulda keçirilən VII konfransında qəbul olunan qərarlara müvafiq olaraq təsis edilmiş IRCICA Sultan II Əbdülhəmidin Ulduz sarayında yerləşir. Bu mərkəz islam tarixinə dair elmi araşdırmalar aparır (2). H.Əliyevin simpoziumdakı əhatəli çıxışı müsəlman ölkələrinin diqqətini respublikaya yönəltmiş və İslam dünyası ilə əlaqələrimizin elmi-mədəni əməkdaşlıqla davam etdirilməsinin əhəmiyyətli olduğu bildirilmişdir.

İslam dünyasının mötəbər təhsil, elm və mədəniyyət mərkəzi, İKT-nin bu sahədə müsəlman ölkələri ilə əlaqələr qurduğu ən böyük mədəni struktur bölmələrindən biri İSESCO-dur. Əməkdaşlığımızın ilk günündən İSESCO Azərbaycanın haqq işinin dəstəklənməsinə öz qüvvəsini səfərbər etmişdir. İKT, İSESCO və bütövlükdə islam dünyası Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması yönündə birmənalı mövqe ortaya qoyaraq, ermənilərdən işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxmalarını tələb etməkdədir. Bu məqamda, beynəlxalq mədəni təşkilat olan İSESCO-nun müxtəlif konfrans və simpoziumlarda, alimlərlə keçirilən tədbirlərdə, elm məclislərində Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləməsi buna bariz nümunədir. İKT Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində elmi-mədəni abidələrimizi talan edən erməni vandalizmini pisləmiş və müxtəlif illərdə müvafiq qətnamələr qəbul etmişdir. Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında İKT-nin (39/26-C sayılı) ilk qətnaməsi, qurumun xarici işlər nazirlərinin 1999-cu il Uaqaduqda keçirilmiş XXVI toplantısında qəbul edilmişdir. O vaxtdan etibarən cüzi dəyişikliklər edilərək İKT dövlət və hökumət başçılarının 2000-ci ildə Dohada keçirilmiş IX zirvə konfransında da (25/9-C (İS)) ilk dəfə bu səpkidə qətnamə qəbul edilmişdir (3). Qətnamələrdə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında məhv edilən maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri “İslam irsinə vurulmuş böyük zərər...” kimi qiymətləndirilmişdir. Bu qətnamələrlə tanış olarkən İKT sənədlərinin nə qədər ciddi mahiyyət daşıdığını və birmənalı mövqe nümayiş etdirdiyini sezmək mümkündür. Lakin bütün bunlarla yanaşı dünya ictimaiyyətinin problemə lazımi reaksiya verməməsi münaqişənin nizamlanmasını ertələməkdədir.

Son beş il ərzində Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ilə qurulan mədəni münasibətlərinin inkişafı xüsusi maraq kəsb etməkdədir. Bu illər İKT-nin də himayəsi ilə birgə respublikada həyata keçirilən elmi-mə-

dəni tədbirlərin reallaşması baxımından məhsuldar olmuşdur. Azərbaycan bir sıra beynəlxalq və regional tədbirlərin mərkəzinə çevrilmişdir. İKT Gənclər forumunun (GF) təsis edilməsi isə respublika gənclərinin mədəni həyatında baş verən mühüm hadisə idi. Forumun təsis edilməsi haqda ideyanın məhz Azərbaycan tərəfindən təqdim edilməsi isə respublika gəncliyinin bu işdə nə qədər maraqlı olduğunu deməyə əsas verir. Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurasının (ARGTMS) sədri Fuad Muradov təsis iclasında forumun əhəmiyyətindən danışarkən qeyd etmişdir “Məlum olduğu kimi, İslam Konfransı Təşkilatı özünü islam mədəniyyətinə aid edən dünyanın 57 ölkəsini öz sıralarında birləşdirən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan sayılır. Bu təşkilata üzv olan ölkələr arasında sıx elmi, mədəni və siyasi əlaqələr yaranması, fəal elmi və mədəni informasiya mübadilələri aparılması istiqamətində geniş imkanlar vardır. Lakin dünya siyasi arenasında özünəməxsus yeri və çəkisi olan İKT-nin gənclər siyasəti ilə məşğul olan qurumu indiyə kimi mövcud deyildir”. 2001-ci ildən ARGTMŞ ilə Avrasiya Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (ABİA) İKT ölkələrindən olan gənclərin qeyri-hökumət təşkilatlarını özündə birləşdirən Forumunu yaratmaq ideyasını irəli sürmüş və bu məqsədi həyata keçirmək üçün bir sıra əməli işlər görmüşdür. İKT GF-nun yaradılması üzrə ilk görüş 2003-cü il avqust ayının 22-23-də Bakıda keçirilmişdir. Bu görüşdən sonra 2004-cü ilin 1-3 dekabr tarixlərində İKT GF-nun təsis qurultayı yenə də Bakıda baş tutmuşdur. Təşkilatın baş katibi Elşad İsgəndərov Forumun Azərbaycanın mədəni, siyasi həyatında vacib rol oynayacağını bildirmişdir: “57 ölkəni öz sıralarında birləşdirən İKT-nin Gənclər Forumunun yaradılmasının çox mühüm beynəlxalq əhəmiyyəti var. Çünki 1,5 milyard əhalisi olan islam dünyasının böyük əksəriyyətini gənclər təşkil edir. Həmin gənclərin də dünya düzəninə formalaşmasında özünəməxsus rolu var. Tədbirin Azərbaycan üçün əhəmiyyətinə gəlincə, onu deyə bilərəm ki, belə bir təşkilatın təsis konfransının Bakıda keçirilməsinin özü çox şey deyir. Bundan başqa bu təşkilatın Baş Katibi vəzifəsinə Azərbaycan təmsilçisinin seçilməsi də önəmli bir hadisədir. Bu postda fəaliyyət göstərdiyim müddətdə çalışacam ki, Azərbaycan gənclər təşkilatlarının islam aləmində baş verən proseslərin önünə keçməsinə yardımçı olum. Bu həm də bizim ölkəmizin İKT çərçivəsində rolunun artmasına da kömək edəcək. Forumda yekun olaraq Dağlıq Qarabağda baş verən işğalın nəticələri ilə əlaqədar, Ermənistanı ittiham edən və Azərbaycanın haqq mövqeyini dəstəkləyən qətnamə qəbul edildi. Mənə elə gəlir ki, böyük əhaliyə və potensiala malik olan islam aləminin gənclərini Azərbaycanın haqq işinin müdafiəsinə səfərbər etmək bizim başlıca vəzifəmiz olmalıdır” (4). Göründüyü kimi, möhkəm

təmələ əsaslanan İKT GF-nun təsisatı respublika gəncliyinin mədəni həyatında son dərəcə dəyərli hadisəyə çevrilmişdir. Forumla qurulan münasibətlər onu göstərir ki, Azərbaycan gəncliyi də mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təmin olunmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

2006-cı ilin 3 sentyabr tarixində İstanbul Ticarət Mərkəzində İKT GF-nun dialoq və əməkdaşlıq uğrunda daimi qərargahının açılışı təşkilatın İKT üzvü olan ölkələr və digər beynəlxalq qurumlar tərəfindən ciddi dəstəklənməsinin nəticəsi idi (5). Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin açılışda iştirakı və söylədiyi yüksək səviyyəli nitq, Azərbaycan-İKT elmi-mədəni münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində respublikanın mövqeyini təsdiq edirdi. Keçirilən təntənəli açılış mərasimində Azərbaycan gənclərinin Forumun fəaliyyətində ilk uğuru kimi qiymətləndirilən “Qarabağ: faktlar və nəticələr” adlı ərəb dilində nəşr olunan kitab həm Azərbaycan, həm Türkiyə, həm də İKT üzvü olan ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Sənballı tədqiqatın nəticəsi olan kitabın erməni vandalizminin dünyaya bəyan edilməsi istiqamətində səmərə verəcəyi heç kimdə şübhə doğurmur.

Azərbaycan-İKT elmi-mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilərək bugünkü yüksək səviyyəyə çatdırılması Heydər Əliyev Fondunun İSESCO ilə birgə həyata keçirdiyi beynəlxalq konfrans, simpozim, seminar və digər elmi-mədəni tədbirlərin əhəmiyyətini artırmışdır. Azərbaycanın İKT-də yüksək mövqe nümayiş etdirməsi isə diplomatiyamızın təşkilatdaxili nüfuzunun artması ilə də izah olunur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq arenada elmi-mədəni münasibətlərinin yüksək inkişaf tempi ilə irəliləməsi, H.Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın adı ilə sıx bağlıdır. Onun islam dünyası ilə mədəni münasibətlərimizin formalaşmasına verdiyi töhfə İSESCO-nun xoşməramlı missiyasına təkan vermiş oldu. M.Əliyevanın bu sahədə göstərmiş olduğu xidmətləri isə çox keçmədən rəsmi statusa layiq görüldü. Belə ki, 2006-cı ilin 23 noyabr tarixində M.Əliyeva İSESCO-nun bu yüksək dərəcəsini qəbul edərək xoşməramlı səfir seçilir və İSESCO-nun tarixində ilk qadın xoşməramlı səfir dərəcəsi Azərbaycanın birinci xanımına təqdim olunur. M.Əliyevanın Azərbaycanın mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələrində böyük xidmətləri olduğunu sübut edən faktı göstərmək olar ki, son 3 ildə 735 yeni məktəb tikilib, təxminən bu qədər məktəb də əsaslı təmir olunub, inşa olunan 300 məktəb H.Əliyev Fondunun payına düşür (6). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına qayğı ilə yanaşan M.Əliyeva İSESCO-nun xoşməramlı missiyasını böyük şərəflə yerinə yetirməkdədir. Azərbay-

can-İKT elmi-mədəni əməkdaşlığının bu istiqamətdə lazımi dəyər qazanması təbii ki, birinci xanımın xidmətləri sayəsində bir konsepsiya təşkil etmişdir. H.Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Pakistanda qızlar üçün təhsil ocağının inşa edilməsi isə xoşməramlı addımların Azərbaycanın hüdudlarından kənar da eşidildiyinə bir işarədir.

2006-cı ilin 11 sentyabr tarixində Bakıda İKT turizm nazirlərinin V konfransı keçirilmişdir ki, bu tədbir Azərbaycanın dünyaya açılması və müsəlman ölkələri ilə turizm mübadiləsinin inkişafına əsaslı stimül vermişdir (7). Son illər Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişafını nəzərdə tutan layihələrin həyata keçirilməsi, o cümlədən otel biznesinin genişləndirilməsi ölkəyə turistləri cəlb edən mühüm faktorlardır. Qoruqlara dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi, flora və faunamızın nadir incilərindən olan bitkilərin yetişdirilməsi, yaşıllıq zolaqlarının genişləndirilməsi Azərbaycana səyahət edən əcnəbilərin sayını artırmışdır ki, bu müsbət dəyişikliklər respublika turizminin inkişafına təkan vermişdir. Konfransda Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindəki maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin dağıdılması, o cümlədən onlarla məscid, türbə, məktəb, mədəniyyət ocaqları, kitabxanalar, klublar və s. tikililərin erməni terroruna məruz qalması faktı müsəlman ölkələrinin turizm nazirlərinin yekun sənədinə daxil edilmiş və təcavüzkar ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarını tezliklə tərk etməsinə dair qətnamə də qəbul olunmuşdur.

2007-ci ilin 27 aprel tarixində H.Əliyev Fondu ilə İSESKO arasında əməkdaşlıq haqqında protokol imzalanmışdır. 5 il müddətinə əməkdaşlığın əsas prinsiplərini tənzimləyən protokol elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində əlaqələrin inkişafını, birgə layihələrin işlənilib həyata keçirilməsini, fəaliyyətin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur (8). Sənədin imzalanması Azərbaycan-İKT mədəni əməkdaşlığı baxımından kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən hadisə olmuşdur. Eyni tarixdə Azərbaycanın birinci xanımına İKT GF-u tərəfindən “Sivilizasiyalararası dialoqun qlobal miqyasda təşviqinə görə” mükafatı təqdim edilmişdir. Forumun rəhbəri Əli Sarıqaya demişdir ki, bu qərarı qəbul edərkən Mehriban xanımın son illərdəki genişmiqyaslı ictimai fəaliyyəti, H.Əliyev Fondunun prezidenti kimi təhsil, səhiyyə mədəniyyət, ekologiya və digər sahələrdə həyata keçirdiyi mühüm layihələri, YUNESKO və İSESKO kimi beynəlxalq təşkilatlarda fəal işi, bir sözlə, sivilizasiyalararası dialoq əməkdaşlığı, fərqli mədəniyyətlərin qovuşmasına dəyərli tövhə verməsi əsas götürülmüşdür (9).

2007-ci il iyun ayının 21-də isə “İslam Konfransı Təşkilatına üzv ölkələrin iqtisadiyyatında turizmin rolu” mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi

praktiki konfrans müsbət nəticələrlə yadda qalmışdır (10). Tədbirin sonunda qəbul edilmiş “Bakı Bəyannaməsi”nin əsas maddələrində islam ölkələrinin zəngin mədəniyyətlərinin, ənənələrinin, mənəvi dəyərlərinin, tarixi abidələrinin və digər yüksək bəşəri keyfiyyətlərinin təbliğində turizmin əhəmiyyəti vurğulanmış və müsəlman dövlətlərinin bu sahədə bir-biri ilə sıx əməkdaşlığı tövsiyə edilmişdir. İKT-yə üzv ölkələrin turizm nazirlərinin V konfransında Azərbaycanın bu sahə üzrə toplantıların sədri seçildiyini diqqətə çatdıran mədəniyyət naziri Əbülfəs Qarayev qısa müddət ərzində Səudiyyə Ərəbistanı və digər islam ölkələrində turizmin inkişafı ilə bağlı müxtəlif tədbirlərin keçirildiyini bildirmişdir.

2007-ci ilin 1-3 noyabr tarixlərində İKT-nin Dialoq və Əməkdaşlıq Naminə Gənclər Forumunun təşəbbüsü, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) İnkişaf Proqramının, Avropa Şurasının və İSESCO kimi mötəbər təşkilatların H.Əliyev Fondu ilə birgə həyata keçirdiyi “Gənclər sivilizasiyaların alyansı naminə” mövzusunda yüksək səviyyəli beynəlxalq konfrans dünya ictimaiyyətinə təqdim olundu (11). Məqsəd Azərbaycan gəncləri ilə müsəlman ölkələrinin gəncləri arasında körpü yaratmaq və ümumislam gəncliyinin dünya siyasətinə inteqrasiyası baxımından beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli işbirliyi məsələlərini gündəmə gətirmək idi. Dövlət başçısı İlham Əliyevin tədbirə ünvanladığı təbrik məktubundan da aydın görmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında ölkə gənclərinə qayğı, təhsil-elm, məşğulluq kimi sahələrin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, respublikanın qarşısında duran davamlı inkişaf strategiyasının ən vacib şərtlərindəndir. Cənab prezident xüsusilə vurğulamışdır: “Bu gün Azərbaycanda milli, mənəvi dəyərlərimizi, ana dilimizi, adət-ənənələrimizi qoruyub yaşadan, eyni zamanda, ümumbəşəri ideyaları mənimsəyərək, dünyanın qabaqcıl gəncliyi ilə inteqrasiya etməyə qadir olan nəsil yetişmişdir. Onlar Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunması naminə qüvvə və bacarıqlarını səfərbər edərək fəaliyyət göstərirlər. Son illərdə ölkəmizin iqtisadiyyatının misli görünməmiş yüksəlişi gənclərimiz qarşısında geniş üfüqlər açmış və onlara bəslənilən ümidləri daha da artırmışdır” (12). Yətişən gənc nəsillərə dövlət qayğısının artırılması həmişə aktual olmuş, bu gün isə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən gənclər təşkilat və forumlarının respublikanın ictimai həyatında oynadığı rol müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə daim xidmət edəcəkdir.

2008-ci ilin 3-4 mart tarixlərində Mərakeş Krallığının Rabat şəhərində İSESCO-nun baş qərargahında H.Əliyev Fondunun prezidenti, İSESCO-nun xoşməramlı səfiri M.Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycan mədəniyyəti günləri keçirilmişdir (13). Təşkilatın Azərbaycanda təhsilin və mədəniyyətin inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində H.Əliyev Fondu ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri vardır. Qloballaşma fonunda islam mədəni dəyərlərinin qorunması məqsədilə 11 sentyabr 2006-cı ildə İslam konfransının Turizm Nazirlərinin V Sessiyası zamanı Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə İSESCO arasında imzalanmış əməkdaşlıq protokolu tərəflər arasında mütəxəssis və informasiya mübadiləsini, İSESCO qərargahında Azərbaycan mədəniyyəti günlərinin, Azərbaycan Respublikasında isə İSESCO həftəsinin keçirilməsini, teatr və konsert qastrollarının və incəsənət sərgilərinin təşkilini, mədəni turizm, mədəni sənayelər və kinematoqrafiyanın qarşılıqlı surətdə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu.

2008-ci il may ayının 6-da “Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında” kitabı geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur (14). “H.Əliyev irsi” beynəlxalq elektron kitabxanası tərəfindən hazırlanan nəşr xalqımızın dahi rəhbərinin 85 illik yubileyinə həsr edilmişdir. Kitabda Azərbaycan Respublikasının İKT ilə çoxşaxəli diplomatik münasibətlərini nəzərdə tutan sənədlər öz əksini tapmışdır.

2008-ci ilin 10 iyun tarixində UNESCO-İSESCO və H.Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Bakıda “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi” mövzusunda beynəlxalq Forumun keçirilməsi, müsəlman qadınına islamın verdiyi yüksək dəyərlərlə yanaşı bugünkü sivil cəmiyyətin inkişafında qadınların xüsusi rolunun olduğu bir daha vurğulanmışdır (15). Ailə və uşaq problemləri dünyada baş verən proseslər qadınların zərif missiyasını bir qədər mürəkkəbləşdirmişdir. Qadınların ictimai işlərdə təmsil olunmasının vacibliyi də müzakirələrin əsas mövzularından olmuş və dünyada qadınlara qarşı törədilən zorakılığın yolverilməz olduğu, bu səpkili cinayətlərlə üzləşən qadınlara hüquqi dəstəyin göstərilməsi kimi məsələlər də önə çəkilmişdir. Tədbirdə H.Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri M.Əliyevaya “İKT-nin humanitar məsələlər üzrə xüsusi elçisi” statusunun təqdim olunması Azərbaycan-İKT mədəni münasibətlərində geniş üfüqlər açmaqla əlaqələrimizin yüksək səviyyəsindən xəbər verməkdədir (16).

2008-ci ilin 23 iyun tarixində İKT-nin Elm və Texnologiyalar Komitəsinin də (KOMSTECH) təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda biotexnologiya və

bioinformatikanın əsasını qoymuş görkəmli seleksiyaçı alim, akademik Cəlal Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bioinformatika: mövcud vəziyyəti və praktikada tətbiqi” mövzusunda beynəlxalq konfrans və seminar keçirilmişdir (17). Görüşdə C.Əliyevin Azərbaycanda XXI əsr biologiya elminin inkişafına verdiyi töhfə iştirakçıların nəzərinə çatdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası İKT-nin xətti ilə mötəbər konfranslara ev sahibliyi etməkdə davam edir. Bu tədbirlərdən biri 2008-ci ilin 6 oktyabr tarixində İKT-yə üzv olan ölkələrin təhsil və elm nazirlərinin “Elmdə gənc alimlərin gücü ilə dəyişikliyə nail olunması” mövzusunda IV konfransı respublikanın elm-təhsil və mədəni həyatında baş verən əlamətdar hadisə oldu (18). Bakı bəyannaməsinə Azərbaycanın işğala məruz qalan ərazilərindəki təhsil və elm ocaqları, həmçinin də mədəniyyət mərkəzlərinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsinə son qoyulmasını tələb edən qətnamə də daxil edimişdir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi hal hazırda müsəlman ölkələrinin universitetləri ilə tələbə mübadiləsi aparmaqdadır. Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Suriya, İordaniya, Malayziya kimi ölkələrdə onlarla azərbaycanlı gənclər təhsillərini davam etdirməkdədir həmçinin bu müsəlman ölkələrinin gəncləri Azərbaycanda təhsil alırlar. Respublikada, xüsusilə elm və təhsil sahəsində aparılan islahatlar ölkədə təhsilin səviyyəsini xeyli yüksəltmişdir.

Respublikanın mədəni həyatında əlamətdar olması ilə yadda qalan ən mühüm hadisə isə Bakının İslam dünyasına məxsusluğunu bir daha sübut edən tədbirin gerçəkləşməsi ilə baş verdi. Belə ki, 2007-ci il 21-23 noyabr tarixlərində Livianın Tripoli şəhərində Mədəniyyət Nazirlərinin V konfransı keçirilmişdir. Həmin tədbirdə İCCM5/2007/R.5.2 nömrəli qətnaməyə əsasən Bakı şəhəri 2009-cu il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmuş və İKT mədəniyyət nazirlərinin növbəti VI konfransının Bakıda keçirilməsi qərara alınmışdır. Bu səbəbdən 2009-cu il fevral ayının 18-də “Bakı - İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı” adlı mədəniyyət ilinin təntənəli açılışı baş tutmuşdur (19). Tədbirdə çıxış edən qonaqların Azərbaycanın mədəniyyətlərin qovuşduğu bir məkan olmasını bəyan etmələri, bu torpaqların müxtəlif sivilizasiya və mədəniyyətlərin, o cümlədən də islam sivilizasiyasının geniş yayıldığı bir ərazi olması fikrini tamamlayır. Mədəniyyət ili çərçivəsində Azərbaycanda yüzə yaxın tədbirin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan rəssamlarının əl işlərini bəzəyən rəsm qalereyasının açılması, açıq konsertin keçirilməsi və M.F.Axundov adına milli kitabxanada “Qədim Bakı” kitabının təqdimat mərasimi kimi mədəni tədbirlər 2009-cu il üçün islam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmuş Bakıda

mədəniyyət günlərinin açılışı kimi yadda qalmışdır. Novruz bayramının bu il çərçivəsində əvvəlki illərə nisbətən daha möhtəşəm keçirilməsi islam paytaxtı Bakının şöhrətini dünyaya bəyan etmişdir.

Məlum Xocalı soyqırımı hadisələrindən 17 il ötür. Erməni vəhşiliklərinin iç üzünün açılmasında erməni-sovet faciəsi olan bu dəhşətli cinayət hadisəsi ilə əlaqədar dünya birliyinə, beynəlxalq qurumlara müraciətlər ünvanlanmışdır. Artıq bu istiqamətdə, Xocalı qətliamının beynəlxalq ictimaiyyətə doğru-düzgün təbliğ olunmasını qarşısına məqsəd qoymuş yeni sayt oxucuların istifadəsinə verilib. “Xocalıya ədalət” beynəlxalq məlumat-təşviqat kampaniyasının və onun internet saytının (www.justiceforkhojaly.org) dünyanın aparıcı mərkəzlərində təqdimatı davam etdirilmişdir. Bu beynəlxalq məlumat və təşviqat kampaniyası İKT-yə üzv qurum olan Dialoq və Əməkdaşlıq uğrunda İslam Konfransı Gənclər Forumunun (DƏ-İKGF) mədəniyyətlərarası dialoq üzrə baş əlaqələndiricisi Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə ötən ilin mayında elan edilmişdir. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycanın Xocalı şəhərində törədilmiş insanlığa qarşı cinayətin təfərrüatının ictimaiyyətə çatdırılması, ona hüquqi-siyasi və mənəvi qiymət verilməsi üçün Xocalı soyqırımı ilə bağlı həqiqətlərin təbliği məqsədi daşıyan kampaniyanın beynəlxalq səviyyədə rəsmi startı bir neçə həftə ərzində dünyanın müxtəlif paytaxtlarında keçirilmişdir. Eyni zamanda qeyd olunan internet saytı “Xocalıya ədalət” kampaniyasının virtual aləmdə yayılması və kampaniyanın həyata keçirilməsinin sistemləşdirilməsi məqsədini daşıyır və geniş ictimai baxış üçün nəzərdə tutulub (20).

2009-cu ilin 4-7 aprel tarixlərində Türkiyənin İstanbul şəhərində BMT sivilizasiyalarının Alyansı katibliyi, dialoq və əməkdaşlıq uğrunda İKT Gənclər Forumunun (GF) birgə təşəbbüsü ilə Gənclər konfransı keçirilmişdir (21). İki gün davam edən tədbirdə 2007-ci ildə Bakıda H.Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri M.Əliyevanın təşəbbüsü ilə təqdimatı keçirilən “Gənclər sivilizasiyaların ittifaqı uğrunda” beynəlxalq hərəkatın BMT-nin rəsmi platforması kimi təsis edilməsi nəzərdə tutulur. Təqdimatdan bir gün sonra isə BMT sivilizasiyaların alyansı təşəbbüsünün 1-ci qlobal forumu işə başlamışdır. Forumda Türkiyənin baş naziri R.T.Ərdoğan habelə digər ölkələrdən 500-ə yaxın hökumət nümayəndəsi, tanınmış siyasi, elm və mədəniyyət xadimləri iştirak etmişlər. Tədbirin 2-ci günündə Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Barak Obama İKT gəncləri ilə görüşərək yekunda çıxış etmişdir. Onun ümumilikdə Amerika müsəlmanlarının bu dövlətin siyasi-iqtisadi qüdrətinin artma-

sında mühüm rol oynadıqlarını qeyd etməsi maraqla qarşılanmışdır.

Tədbir çərçivəsində aprelin 7-də İKT GF-nun mədəniyyətlərarası dialoq üzrə birinci baş əlaqələndiricisi L.Əliyeva İSESCO-nun baş katibi Ə.O.Ət-Tuveycri ilə görüşərək, Gənclər Forumunun fəaliyyətinin perspektivləri ətrafında müzakirələr aparmışlar (22). L.Əliyevanın Azərbaycan-İKT mədəni əlaqələrinin inkişafında İKT GF-nin təsisatının mühüm hadisə olduğunu qeyd etməsi və baş katibin Azərbaycanın elm və mədəniyyətlərinin nəşət etdiyi məkan olduğunu vurğulaması mövcud sahədə respublikanın təşkilatla birgə həyata keçirilən layihələrinin dəyərini artırmışdır.

Ə.O.Ət-Tuveycri L.Əliyevanı İKT Gənclər Forumu tərəfindən BMT-nin Gənclər Məşvərət Şurasına üzv seçilməsi münasibətilə təbrik edib, gənclərin forumunda onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib. L.Əliyeva Dialoq və Əməkdaşlıq Uğrunda Gənclər Forumunun müxtəlif ölkələrdə həyata keçirdiyi layihələr, xüsusilə Xocalı soyqırımını həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində gördüyü işlərdən danışib.

2009-cu ilin 23-25 may tarixlərində Suriyanın paytaxtı Dəməşqdə İKT xarici işlər nazirlərinin XXXVI konfransı keçirilmişdir. Konfransın gündəliyində İKT-yə üzv ölkələrin maraqlarını ifadə edən 80 məsələ, o cümlədən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə dair 3 qətnamə qəbul edilmişdir. III Qətnamə məhz Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində İslam mədəni və tarixi abidələrinin məhv edilməsi ilə bağlıdır (23).

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının İKT ilə qurulan əməkdaşlıq əlaqələrinin təhlilində elmi-mədəni münasibətlərin aktiv temple irəlilədiyinin şahidi oluruq. İKT ilə münasibətlər qurmağa başladığımız bu illər ərzində respublikada təşkilatın xətti ilə müxtəlif mədəni tədbir, forum, simpozium və konfransların yüksək səviyyədə təşkil olunmasında H.Əliyev Fondunun da misilsiz əməyi vardır. Azərbaycan Respublikası ötən illər ərzində siyasi, iqtisadi və mədəni siyasətini daha da genişləndirərək, beynəlxalq qurumlarda nüfuz sahibinə çevrilmişdir. Belə məqamda islam həmrəyliyinin böyük əhəmiyyət kəsb etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dünya dövlətləri tərəfindən dəstəklənməsinə şərait yaratmışdır. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində İKT və bu quruma bağlı olaraq fəaliyyətini davam etdirən İSESCO-nun birmənalı mövqeyi günü-gündən ciddiləşərək haqq səsimizin daha tez eşidilməsinə xidmət etmiş və gələcək illərdə də dəyişməz olaraq qalacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. H.Əliyevin İKT-nin VIII zirvə toplantısında iştirakı, İran (Tehran), 9-16 dekabr, 1997. // “Azərbaycan” qəzeti, № 269 (1790) ? № 275 (1796).
2. Zaim S. Türk və islam dünyasının yenidən yapılanması. (II nəşr), İzmir, 1997, s. 160-161.
3. Azərbaycan və İslam Konfransı Təşkilatı. // www.mfa.gov.az
4. İslam ölkələrinin gəncləri Azərbaycanda. // www.fmuradov.az
5. İKT-nin üzvü olan ölkələrin gəncləri dünyada gedən mütərəqqi proseslərdə iştirak etməlidirlər. // “Respublika” qəzeti, 2006, 5 sentyabr, № 199 (2744).
6. H.Əliyev Fondunun prezidenti M.Əliyevaya İSESCO-nun xoşməramlı səfiri adının verilməsi. // “Azərbaycan” qəzeti, № 263 (4487), 2006, 24 noyabr.
7. İslam ölkələrinin turizm sahəsində əməkdaşlığının genişlənməsi Azərbaycanın dünyaya daha yaxından tanıtılması üçün də yeni imkanlar açacaqdır. // “Respublika” qəzeti, № 206 (2751), 2006, 13 sentyabr.
8. Əliyev.Ə. Xoşməramlı səfir. Bakı, 2007, Şəms, (IV kitab), s. 205.
9. Yenə orada, s. 207.
10. Bakıda İslam Konfransı Təşkilatına üzv ölkələrin iqtisadiyyatında turizmin rolu mövzusunda beynəlxalq elmi praktiki konfrans. // www.anl.az
11. Bakıda H.Əliyev Fondunun dəstəyi ilə “Gənclər sivilizasiyaların aliansı naminə” təşəbbüsü çərçivəsində beynəlxalq konfrans başlanmışdır. // “Azərbaycan” qəzeti, № 246 (3086), 2007, 2 noyabr.
12. Yenə orada.
13. İSESCO-nun baş Qərargahında Azərbaycan Mədəniyyəti Günləri. // www.mct.gov.az
14. “Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında” kitabı sərbəlləndirilməsi və dəyərli mənbədir. // www.xalqqazeti.com
15. Bakıda “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi” mövzusunda beynəlxalq forum işə başlamışdır. “Azərbaycan” qəzeti № 126 (4937), 2008, 11 iyun.
16. M.Əliyevaya İKT-nin humanitar məsələlər üzrə xüsusi elçisi statusu verildi. // www.kaspi.az
17. Akademik Cəlal Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bioin-

- formatika: mövcud vəziyyəti və praktikada tətbiqi” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi. // www.science.az
18. Bakıda İslam ölkələrinin ali təhsil və elm nazirlərinin IV konfransı keçirilir. “Xalq Qəzeti” № 222 (25987), 2008, 7 oktyabr.
19. Azərbaycan paytaxtı 2009-cu il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmuşdur. // www.respublika.news.az
20. “Xocalıya Ədalət” kampaniyası. // www.yeniazərbaycan.com
21. Bu gün İstanbulda Gənclər Konfransı işə başlayacaq. // www.itv.az
22. Leyla xanım Əliyeva İstanbulda İSESKO-nun baş direktoru ilə görüşüb. // www.yeniazərbaycan.com
23. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə dair 3 qətnamə...// “Yeni Azərbaycan” qəzeti, № 096 (3030), 2009, 26 may.

Агиль Ахмедов
Научно-культурные связи
Азербайджана с ОИК и ИСЕСКО (1997-2009)

Резюме

В 1997-2009 гг. Азербайджанская Республика активно участвует в деятельности ОИК. Эта деятельность охватывает все сферы взаимоотношений Азербайджана с ОИК. Сотрудничество нашей республики с ИСЕСКО находится на высоком уровне развития. Проведение в Азербайджанской Республике V конференции министров туризма ОИК можно считать очередным успешным этапом в взаимоотношений с этой организацией.

В статье прифитет отдается исследованию связей Азербайджана с ОИК и ИСЕСКО в области науки и культуры.

Agil Ahmadov
Scientifically-cultural communications
of Azerbaijan with OIC and ISESCO (1997-2009)

Summary

In 1997-2009 the Azerbaijan Republic actively participates in activity OIC. This activity covers all spheres of mutual relations of Azerbaijan with OIK. Cooperation of our republic with ISESCO is on a high level of development. In the Azerbaijan Republic of V conference of ministers of tourism OIC it is possible to consider carrying out as the next successful stage in mutual relations with this organisation.

In article it is investigated communications of Azerbaijan with OIC and ISESCO in the field of a culture and science.

Həbibə Əliyeva

Metalın bədii işlənməsi və tərtibatı

Azərbaycanda tunc dövründən orta əsrlər və hətta bu günümüzdə kimi metal əşyalar üzərində bədii işləmə sənəti çox geniş inkişaf etmişdir. Araşdırmalar nəticəsində metal əşyaların naxışlanması və bədii işlənməsi haqqında geniş məlumat vermək olar.

Orta əsrlərə aid metal məmulatlar üzərindəki zəngin naxışlar tədqiq etdiyimiz dövrdə təsviri incəsənətin inkişaf səviyyəsini öyrənmək baxımından xeyli imkanlar açır. Hələ orta əsr abidələrindən tapılan müxtəlif maddi mədəniyyət əşyaları, müxtəlif tipli silahlar və etnoqrafik materiallar bu dövrdə həndəsi və nəbati naxışların üstün mövqə tutduğunu təsdiq edir (1). Bunun əksinə olaraq, canlı aləmin təsviri isə zəif inkişaf etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, islam dini qanunlarına görə canlı aləmin təsvirinin qadağan edilməsi istər-istəməz həndəsi və nəbati rəsmlərin inkişafına şərait yaratmışdır. Metal əşyalar üzərində ornamentli kompozisiyalar belə bir cəhəti də nəzərə çarpdırır ki, bu dövrdə bədii metal üzərində həndəsi naxışlar nəbati rəsmlərə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Bu, şübhəsiz, metal üzərində nəbatat rəsmlərinə nisbətən həndəsi fiqurların daha asan çəkilməsi texnikası ilə əlaqədardır. Həndəsi fiqurlardan daha geniş yayılanları düzbucaq, üçbucaq, dairə (medalyon formalı) düz xətlər, altı və səkkizguşəli ulduzlar və başqalarını göstərmək olar (2).

Azərbaycan ustalarının yaratdığı və metal əşyalar üzərində rast gəldiyimiz ornamentli kompozisiyalar orta əsrlərdə təsviri incəsənətin yüksək inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir.

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində istehsal olunan metal məmulatlar üzərindəki naxışların araşdırılıb öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üzərində bədii ornamentli olan metal məmulatları - silahlar, məişət və dini mərasimlərdə istifadə olunan qablar, bəzək əşyalarından ibarətdir. Hər bir məmulatın özünə uyğun naxışlanması olur. Silahlar üzərində həndəsi və nəbati naxışlarla yanaşı döyüş səhnələrinə də üstünlük verilir. Məişət və dini mərasimlərdə istifadə edilən qablar da həndəsi və nəbati naxışlarla və

ov, toy mərasimləri təsviri ilə naxışlanır. Bəzək əşyaları isə əsasən hündəsi və nəbati naxışla işlənir (3).

Metal məmulatlarının naxışlanmasında orta əsr ustaları tərəfindən müxtəlif motivə malik ornamentli kompozisiyalardan istifadə olunmuşdur ki, onları bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

1. Hündəsi fiqurlardan ibarət naxışlar;
2. Nəbati rəsmlərdən ibarət naxışlar;
3. Hündəsi və nəbati motivlərdən ibarət naxışlar;
4. İnsan və heyvan təsvirlərindən ibarət naxışlar;
5. Dekorativ element kimi yazıdan istifadə ilə naxışlanma.

Bu qruplara aid mürəkkəb quruluşlu naxışlar bədii cəhətdən daha zəngin olub, yüksək səviyyədə yerinə yetirilmişdir. Belə kompozisiyalarda hündəsi naxışlar daha geniş miqyasda verilir. Nəbati rəsmlər həm kompozisiya yaratmaq üçün əlavə element kimi həmin hündəsi fiqurların arasını doldurmaq, həm də ümumi dekorasiyanı tamamlamaq üçün işlədilir (4). Məharətli ustalar metal əşyalar üzərində insan təsvirlərindən də geniş istifadə edərək, insanların ov təsvirini, musiqi və toy mərasimini, döyüş səhnələrinin motivlərini verə bilmişlər. Əsasən məişət qabları üzərində bizə rast gələn heyvani təsvirlərin tərtibatı üstünlük təşkil edir. Bunlarla yanaşı metal məmulatlar üzərindəki yazılardan da bəzək elementi kimi istifadə olunmuşdur. Ustalar yazını məharətlə kompozisiyaya daxil etmiş və beləliklə də kompozisiyanı zənginləşdirmişdilər.

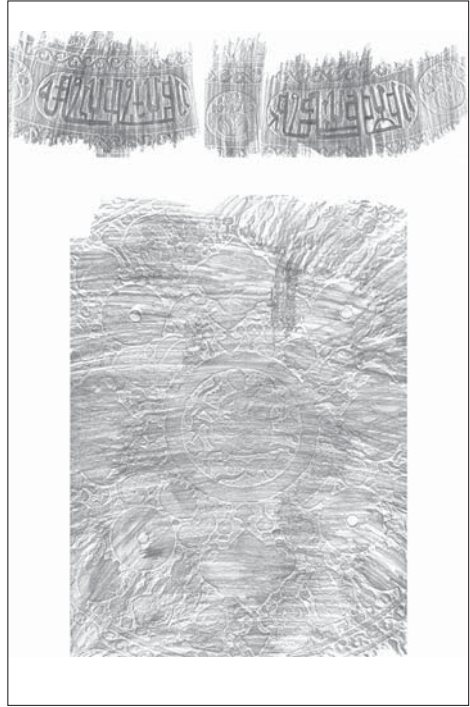
Son qrupa aid müxtəlif məzmunlu yazılardan orta əsr memarlığında, qəbirüstü sənduqələrdə və metal məmulatları üzərində də dekorativ element kimi istifadə olunmuşdur. Belə memarlıq abidələrindən orta əsrlərə aid Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı və Bakı məqbərələrində bəhs etdiyimiz hündəsi, nəbati və yazı naxışlarının analogiyasını tapmaq olar (5).

Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin məşhur tədqiqatçısı M. S. Nemətin silsilə əsərlərində yuxarıda qeyd etdiyimiz ornamentli kompozisiyalardan abidələrin və daş sənduqələrin üzərində geniş istifadə edilməsindən bəhs edilir (6).

Məqalədə dekorativ element kimi yazıdan istifadə ilə naxışlanma qrupuna aid işlənilmiş, əsasən müdafiə məqsədi ilə istifadə olunan silahlar haqqında bəhs olunacaq. Ərəb yazısı olan kufi xətti əsasən xəttatlar tərəfindən silahlar üzərində dekorativ element kimi tətbiq edilmişdir. Belə nümunələrə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və bayraqlar fondunda (SBF) mühafizə və ekspozisiyada nümayiş olunan müdafiə xarakterli qalxanlara rast gəlmək olur.

1. Qalxan - SBF № 353. Poladdan hazırlanan qalxanın kənarları üst hissəsinə qatlanmış, üzərində yarpaq və gül ilə işlənmiş haşiyə ilə başlanır. “Ərəbi işlimi”^{*} naxışı ilə haşiyələnmiş iki cərgə içərisində səkkiz ədəd ayrı-ayrı haşiyələrdə kufi yazı xəttindən bəzək elementi kimi istifadə edilən sənətkar qıvrımlanmış xətt üzərində yarpaq və gül təsvirli baxımlı kompozisiya yarada bilmişdir. Haşiyələrin arasında medalyonların içərisində insan təsvirləri verilmişdir. Qalxanın orta hissəsində iri bir dairənin içərisində həndəsi fiqurlardan ibarən naxışlar ilə yanaşı insan təsvirləri - baş hissədə şah, aşağıda isə əyanlarının kef məclisləri çox dolğun formada işlənmişdir. Bu təsvirdən sonra mərkəzdə medalyonun içərisində atlı süvarinin bir əlində xəncər, o biri əlində isə ağızdan od püskürən şiri atın üzərinə qaldırması təsvir edilmişdir (şəkil 1). Qalxanın üzərində yazı və bütün naxışlardan sənətkar böyük zövqlə bir əsər yarada bilmişdir. Qalxanın diametri 45 x 45 sm, hündürlüyü 0,8 sm-dir.

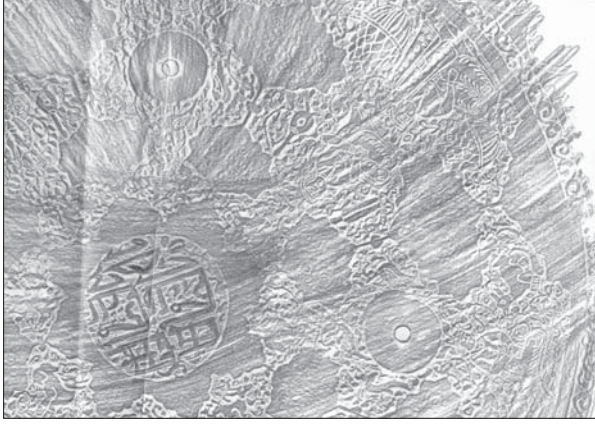
2. Qalxan - SBF № 361. Misdən hazırlanmış qalxanın üst hissəsində SBF 353 sayılı bəhs etdiyimiz qalxan və aşağıda adları çəkiləcək qalxanlar üzərində olan ərəbi islimi naxışlı haşiyədən sonra səkkiz ədəd ayrı-ayrı haşiyələrdə kufi xəttindən kalliqrafik ornament kimi bəhrələnən sənətkar zəngin kompozisiya yarada bilmişdir. Haşiyələri bir-birindən səkkiz ləçəkli gül naxışı ayırır. Qıvrılmış üzüm zoğu formasında nəbatı naxışla haşiyədən sonra dairənin içərisində səkkiz ədəd həndəsi və nəbatı motivlərdən ibarət naxışlar işlənmişdir. Bu naxışlar (səkkiz ədəd insan təsviri - dörd ədədi insanların ətrafında heyvanlar, dörd ədədinin isə yanında meyvə və şərab dolu qablar) döymə üsülü ilə işlənmişdir. Qalxanın mərkəzi hissəsində

Şəkil 1

^{*} Dalğavarı formada olan xətt üzərində yarpaq və gül həkk edilmiş təsvir ərəbi islimi naxışı adlanır.

medalyonun kənarları səkkizgüşəli olub, içərisində kufi xəttlə dekorativ element kimi naxışdan istifadə olunmuşdur. Qalxanın bütün naxışlarının üzəri qızıl suyu ilə işlənmişdir. Qalxanın ümumi diametri 47 x 47 sm, hündürlüyü 0,7 sm-dir (şəkil 2).

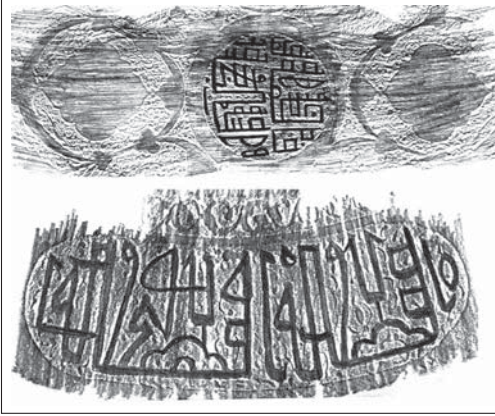
Şəkil 2

Ədəd haşiyədə nəfis formada həkk edilmişdir. Bu işləmədən sonra yenə nəbati naxışla haşiyələnmiş qalxanın orta hissəsinin ətrafı ərəbi islimi naxışı ilə tam haşiyələnmişdir. Mərkəzində səkkizgüşəli dairənin içərisində dekorativ element kimi kufi yazı xətti işlənmişdir. Dairənin içərisində dörd ədəd gümbəz formalı çıxıntının ətrafı nəbati rəsmlər və həndəsi fiqurlardan ibarət naxışlar ilə yanaşı, sənətkar süjetli təsvirlərdən də geniş istifadə etmişdir. Bir-birinə bənzəməyən əyinlərindəki libasları və başlarında çalmaları olan insanlar bardaş qurub başları aşağı formada düşüncələr içində üz-üzə əyləşmişlər. Bu kompozisiyanı sənətkar fantastik ornament kimi qalxanın üzərində yüksək səviyyədə tətbiq edə bilmişdir. Qalxanın bütün nəbati naxışlarının üzəri qızıl suyu ilə işlənmişdir. Qalxanın diametri 45,5 x 45,5 sm, hündürlüyü isə 0,8 sm-dir (şəkil 3).

3. Qalxan - SBF № 342. Poladdan döymə üsulu ilə işlənmiş qalxanın kənarlarından bədii işləməsi ərəbi islimi ilə haşiyə ilə başlayır. Nəbati rəsmlərdən ibarət ornament ayrı-ayrı naxışlanmış və onları həndəsi fiqur olan dairə ayırır. Ərəb qrafikasının kufi xətt yazısını sənətkar bu qalxanda da dekorativ element kimi istifadə edərək, səkkiz

Şəkil 3

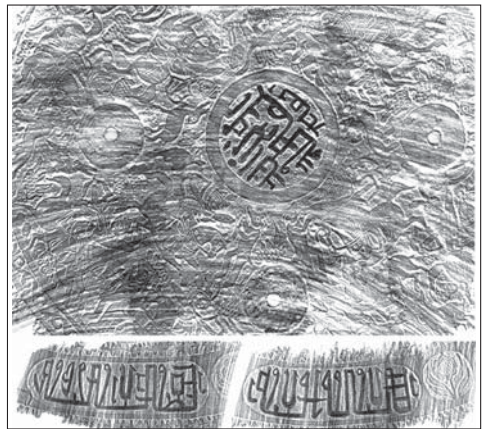
Şəkil 4

4. Qalxan - SBF № 3106. Qalxan döymə üsulu ilə poladdan hazırlanmışdır. Kənarlardan ayrı-ayrı səkkiz ədəd haşiyənin içərisində kufi xəttini dekorativ element kimi verən sənətkar qalxanın üzərində olan dörd ədəd gümbəz formasında hissələrin ətrafında həndəsi və nəbati motivlərdən ibarət naxışlardan istifadə etmişdir. Xəttat qalxanın mərkəzi hissəsi olan medalyonda kufi yazısını məharətlə kompozisiyaya daxil etmişdir. Qalxanın dia-

metri - 47 x 47 sm, hündürlüyü 0,6 sm-dir (şəkil 4).

5. Qalxan - SBF № 341. Döymə üsulu ilə poladdan hazırlanmış qalxan kənarlarından ərəbi islimi naxışı ilə haşiyələnib. İki cərgə nəbati rəsmlərdən ibarət naxışlanmış haşiyələri medalyon içərisində yarpaqlardan ilə beş ləçəkli gül təsviri ayırır. Bu haşiyələrin arasını doldurmaq məqsədi ilə səkkiz ədəd bəzək elementi kimi kufi yazı xətti həkk edilmişdir. Qalxanın orta hissəsi ərəbi islimi naxışı ilə haşiyələndikdən sonra dörd ədəd gümbəz formalı çıxıntı hissənin ətrafı insan və heyvan təsvirlərindən ibarət naxışlanmışdır. Bu ov təsviri sənətkar tərəfindən yüksək zövq ilə işlənilmiş və nağıldakı əfsanəvi təsviri sanki canlandırır. Sənətkar mərkəzdəki medalyon içərisində kufi yazı xəttini verməklə, qalxanın ümumi dekorasiyasını tamamlaya bilmişdir. Qalxanın diametri - 45 x 45 sm, hündürlüyü isə 0,8 sm-dir (şəkil 5).

6. Qalxan - SBF № 343. Qalxan mis təbəqədən döymə üsulu ilə hazırlanmışdır. Kənarlardan ərəbi islimi naxışı ilə haşiyələnmiş qalxanın dekorasiyası o biri qalxanlara nisbətə sadədir. Səkkiz ədəd haşiyədə qalxanın bəzədilməsi məqsədi ilə kufi xətt yazı növündən dekorativ element kimi istifadə edən usta həm də arasını doldurmaq üçün səkkiz ədəd medal-

Şəkil 5

Şəkil 6

yon icərisində gül təsvirini həkk edə bilmişdir. Qalxanın orta hissəsində medal-yonda üç cərgə kufi yazı xətti bəzək elementi kimi işlənilmişdir. Ətrafı Günəşə bənzər nəbati naxışlarla çox zərif və zəngin bəzədilmişdir. Bu naxışlar ilə yanaşı dairənin kənarları simmetrik şəkildə həndəsi fiqurlardan ibarət işlənilmişdir. Dairənin üzərində dörd ədəd həndəsi haşiyədə nəbati naxışlar və hər naxışın üzərində insan və heyvan təsvirlərindən ibarət naxışlar var. Üzərində başqa qalxanlara oxşar yenə dörd ədəd xüsusi düzəldilmiş güm-bəz formalı hissəciklər qalxana bənd edilmişdir. Bu hissəciklərin üzəri nəbati naxışla və qızıl suyu ilə bəzədilmişdir. Qalxanın

diametri - 44 x 44 sm, hündürlüyü 0,8 sm-dir (şəkil 6).

7. Qalxan - SBF № 356. Döymə üsulu ilə poladdan hazırlanmış qalxan həcminə görə başqa qalxanlardan seçilir. Diametri - 76 x 76 sm, hündürlüyü 16 sm olan bu qalxan müxtəlif ornamentlərlə zənginləşdirilmiş kompozisiyalardan ibarətdir. Qalxanın bədii təsviri aşağı hissədən ayrı-ayrı haşiyələrdəki nəbati rəsmlərdən ibarət naxışla başlayır. Səkkiz ədəd medal-yonun icərisində bir-birindən fərqli insan-şahzadə təsviri verilmişdir. Usta təsvirin sağ və sol tərəfində döymə üsulu ilə tuğraya bənzər rəsmlər həkk etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında danışdığımız şahzadələrin bəzilərinin başında çalma, bəzilərinin isə tac var (şəkil 7).

Bu medal-yonların arasına sənətkar səkkiz ədəd haşiyədə kufi xəttini dekorativ element kimi məharətlə kompozisiyaya daxil etmişdir. Bu variant qalxanın yuxarı hissəsində yenə təkrarlanır, an-

Şəkil 7

caq epiqrafik (kalliqrafik) ornamentin aralarındaki medalionlarda insan təsviri deyil, şahin öz ovunu tutduğu vəziyyətdə həkk edilmişdir (şəkil 7.1).

Şəkil 7.1

Xüsusi metal təbəqədən hazırlanmış gümbəz formalı və üzərində insan başı təsvir olunan hissə qalxanın mərkəzinə bənd edilmişdir. Formanın ətrafı səkkiz guşəli ulduz Günəş rəsmi ilə bəzədilərək, nəzər-diqqəti özünə cəlb edir. Bu təsvirin ətrafı çox variantlı nəbati və həndəsi ornamentlər, ya antropomorf və heraldik ornamentlər, ya da fantastik ornamentlər, yəni Şərqlə əlaqəli olan nağıl aləmi tam formada qalxanda verilmişdir. Dörd ədəd gümbəzə bənzər hissəcik hazırlanaraq, qalxanın üzərinə simmetrik formada bənd edilmiş, beləliklə də aralarındaki məsafədə sənətkar məharətlə dörd ədəd səhnədə dövrə aid şahların saray həyatını, döyüş və ov səhnələrini, musiqi və keyf məclislərini yüksək səviyyədə verə bilməyi bacarmışdır. Qalxanın üzərindəki ornamentlər qızıl suyu ilə işlənmişdir. Bədi tərtibatına görə fərqlənən qalxan dekorativ xarakter daşıyır (şəkil 7.2).

Bəhs etdiyimiz qalxanlarda sənətkar dekorativ bəzəklər ilə yanaşı, həm də miniatür sənətindən bəhrələnmə bilmişdir. XVI əsr miniatür sənətinin Təbriz məktəbi görkəmli şair və sənətsevər Şah İsmayılın, onun oğlu Təhməsinin dövründə yüksək mərhələyə çatmışdır. Dövrün nadir və dənılmaz ustası olan Sultan Məhəmməd yaradıcılığı qiymətli sənət əsərləri ilə xüsusi yer tuturdu.

Şəkil 7.2

“Sultan Məhəmməd məktəbi” Yaxın və Orta Şərqlə miniatür sənətinin ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Yaratdığı əsərləri xüsusi zövqlə hazırlanmış zərif və zəngin Şərqlə miniatür sənətinin ən kamil, misilsiz nümunələrindən sayılır (7).

Azərbaycanda XVI əsrdə məşhur olan Sultan Məhəmməd üslubu bu dövrün başqa sənətkarları ilə

yanaşı, metalişləmə üzrə ustalara da təsiri olmuşdur. Bu dövrdə islam dininin qadağalarına (canlı aləmin təsviri) baxmayaraq, sənətkarlar minatür sənətinə üstünlük vermişdilər. Beləliklə, araşdırdığımız qalxanların hazırlanması və bədii işlənməsindən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, nümunələr XVI-XVII əsrlərə aiddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ахмедов Г.М. Города Азербайджана XI-XII вв. как центры ремесла и торговли. Баку, 1984, с. 37-56; Şərifli M.X. Azərbaycan XI-XII əsrlərdə. Bakı, 1957, s. 29-52; Ибрагимов Ф.А. Металлообрабатывающее ремесло в средневековых городах Азербайджана в IX - XIII вв. Баку, 1969, с. 150
2. Collinet E. Ornaments arabes, rersans ef lures. Paris, Canson, 1883, s. 81-82; Adam Meü. Musulğmanskiy renessans. M., 1966, s. 357
3. Quliyev H., Tağızadə N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968, s. 24-35; Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı. Bakı, 1966, s. 27-55
4. Tərланov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı, 1960, s. 21; Орнаменты всех времен и стилей / [http://en.wikipedia.org/wiki/ornament_\(architecture\)](http://en.wikipedia.org/wiki/ornament_(architecture)).
5. Бретаницкий Л. Архитектурные школы средневекового Азербайджана (XII - XV вв.) / “Искусство Азербайджана”. Баку, 1949, с. 32-34; Аскерова Н.С. Архитектурный орнамент Азербайджана. Баку, 1961, с. 131; Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI - XIX вв. Баку, 1964, с. 41-43, 97-102
6. Нейматова М. С. Эпиграфические памятники и их значение в изучении социально-экономической истории Азербайджана (XIV - XIX вв.). Баку, 1968, с. 93; Неймат М.С. Арабо-персоязычные надписи Баку и Апшерона XI - начала XX века / Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том 1. Баку, 1991, с. 248; Неймат М.С. Арабо-персоязычные надписи Куба - Хачмазской зоны и Южного Дагестана (VIII начало XX вв.) / Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том IV, Баку, 2008, с. 168
7. Саламзаде А., Керимов К. Тебризская школа миниатюры в XVI в. и художник Солтан Мухаммед. Баку, 1959, с. 23-28; Гейдаров М.Х. К вопросу о ремесленных организациях в городах Азербайджана XVII в. Баку, 1961, с. 133

Габига Алиева
Художественная обработка и оформление металла

Резюме

Статья посвящена изучению декоративных элементов, орнаментов и др. особенностей семи щитов XVI-XVII вв., хранящихся в фонде Оружия и знамён Национального Музея Истории Азербайджана. Автор, отмечая размеры каждого щита, а также разделяя на группы разные узоры, примененные средневековыми мастерами при изготовлении, исследовал миниатюрные рисунки, сопоставляя их с миниатюрными школами средневековья.

Habiba Aliyeva
Metalworking and decorative design of metal

Summary

This article is devoted to research of decorative elements, ornaments and other features of seven shields stored in the Fund for Wearons of National Nistory Museum of Azerbaijan and concerning XVI-XVII centuries. Naving noted dimensions of every shield, the author divided different ornaments into grouros and also investigated miniatures on the shields having comrared with miniature schools of the Middle Ages.

Эльмира Джафарова
**Изображения на художественной керамике
Ширвана IX-XIII вв.**

В собрании археологического фонда Национального Музея Истории Азербайджана и фондах Краеведческих Музеев хранится коллекция керамических сосудов и фрагментов с орнаментальными изображениями. Выделенные орнаментальные элементы, как правило, часто повторяются, но есть среди них уникальные, существенно дополняющие круг сюжетов, используемых азербайджанскими гончарами.

Предметы этой серии являются темой отдельного исследования. Все они обнаружены во время археологических раскопок средневековых городов Ширвана и относятся к периоду IX-XIII вв.

Начавшийся с IX века повсеместный подъем гончарного производства, непрерывно развиваясь, достиг в XII и начале XIII века своей высшей степени. Ни в раннее средневековье - до IX в., ни после монгольского нашествия - со второй четверти XIII в., Азербайджан не знал такого высокого развития производства керамики.

Исключительный расцвет гончарного ремесла был обусловлен общим подъемом экономической и культурной жизни страны. В то время в Азербайджане была усовершенствована техника обжига керамических изделий, появились новые виды обжигательных печей, давшие возможность получения высококачественной бытовой и строительной керамики; ручной гончарный круг почти полностью заменился быстровращающимся ножным кругом; дальнейшее развитие получила техника изготовления керамических сосудов, их орнаментация. Появились новые виды сосудов, надписи на них, например, чаши открытой формы (бошгаб), кувшины с одной ручкой и носиком (афтафа), кувшины с расширяющейся горловиной, широкогорлые сосуды - дойницы с двумя ручками (сернидж), сфероконические сосуды, сосуды для розовой воды и др. (1)

Крупным достижением явилось широкое применение ангоба и глазури, создавших новые возможности художественного оформления гончарных изделий. Украшение неполивной и поливной керамики производилось гравировкой, цветной росписью, росписью ангобом под цветной глазурью, применением штампов с вырезанными на них украшениями, резьбой по сырой глине, выскабливанием фона вокруг орнамента (техника в “резерве”), накладными украшениями. (2)

Исключительной массовостью и разнообразием находок среди керамических изделий отличается художественная полевая посуда. Она состоит из массивных блюд, больших чаш, мисок, обеденных и десертных тарелок различной величины. (3)

Особенно много глазурованной керамики дали археологические раскопки средневековых городов Ширвана - Шемаха, Габала, Шабран, при раскопках крепостной части Баку, и в крепости Гюлистан.

Гончарная глина в этот период гораздо лучше обрабатывалась, чем в раннее средневековье. Основную массу художественной керамики составляют чаши. Полевая керамика раннего времени IX-X вв. украшалась преимущественно росписью ангобом; позднее, в XI-XIII вв. азербайджанские мастера перешли к краскам металлическим: они пользовались окисью меди (зеленый цвет), марганца (фиолетовый), окиси железа (желто-коричневый) и кобальта (синий).(4)

Художественному эффекту росписной и гравированной керамики очень способствовала глазурь, сквозь тонкий покров которой полностью выступал подглазурный декор.

Сюжеты изображений можно подразделить на несколько категорий.

Птицы.

Композиционный сюжет изделий рассматриваемого периода занимают изображения птиц и животных, которые в основном занимали все внутреннее поле чаш. Эти изделия часто обнаруживаются в горизонтах конца XII - начала XIII вв. В большинстве своем они представлены неглубокими толстостенными чашами розового и бледно-розового обжига в изломе с хорошо пропеченным черепком. В центре кольцевидных поддонов иногда проставлено рельефное клеймо, изображающее переплетение овалов с выпуклыми точками в промежутках, напоминающее монгольскую тамгу, или сплошной сеткой с такими же выпуклыми точками в квадратах.

Графический орнамент с подобными изображениями раскраши-

вался двумя (окись меди и окись железа), редко тремя (окись марганца) цветами, четвертый цвет дополнялся белым или кремовым ангобом под бесцветной глазурью.

Большой популярностью на стыке двух веков XII и XIII вв. пользовались изображения птиц. В археологическом фонде Музея хранится часть днища с маркой, черепок розовый. Под прозрачной глазурью белый ангоб. Гравировка изображения птицы буро-фиолетовым, оранжевым и зелеными глазурями из раскопок Баку. По В.Н.Левиатову фрагмент относится к XII в. (п/о №108). Сначала изображали, по-видимому, певчих со спокойно приподнятой головкой, обычной постановкой конечностей и раскрытым клювом, а затем хищных. Также имеется часть днища из Баку, черепок розовый, под прозрачной глазурью белый ангоб. Гравировка сложная в виде перьев птицы, расцвеченной зеленой и оранжевой глазурями (п/о №77).(5)

В археологическом фонде Музея хранится чаша и несколько фрагментов с аналогичным изображением птицы, выявленные в ходе археологических раскопок 1958-1960 гг. в крепости Гюлистан (Шемаха). (п/о №148, инв №14681) (6)

Поливная чаша из Габалы с изображением птицы по цвету глазури схожа с изображениями Баку и Шабрана (инв №15804). (7)

Хищные птицы. На чаше из Шабрана, в центре тонкой врезной линией нанесено изображение хищника, скорее всего сокола, в боевой позе, грудь выступает вперед, голова резко повернута назад, глаза широко раскрыты. У него длинный клюв и мощные ноги. Изображение выполнено красками светло-коричневого и изумрудного цвета. Вокруг птицы фон заполнен цветными кружочками. Свободное поле чаши расписано концентрическими кругами, первые два из которых заштрихованы способом гравировки. Концентрические круги создают впечатление вращаемого движения. (8)

На другом фрагменте чаши из Шабрана изображение птицы нанесено тонкой врезной линией. Птица изображена в профиль, грудь выступает вперед, голова приподнята, широко раскрыты круглые белые глаза с темными зрачками. Она раскрашена красками желтого и изумрудного цвета. Фон украшен элементами растительного орнамента “ислими”. А все свободное поле заполняют точки, сгруппированные по три и по четыре. Чаши с аналогичным мотивом относят к XI - началу XIII вв. (9)

Декорировка чаш с изображением хищной птицы относится к первой четверти XIII в., т.е. к периоду нашествия татаро-монгол. Широко раскрытые, почти круглые белые глаза с коричневым значком застыли в ярости. Головка птицы с полукруглым клювом устремлена вперед (перед броском). Полусогнутые мощные когти готовы к расправе с очередной жертвой. Этот фрагмент был обнаружен в Баку. (10)

Некоторые чаши с полихромной росписью. Вместо фестонов или треугольников бортики изделий орнаментируются параллельными штрихами марганца. Ножка кольцевидной формы. Обжиг иногда неровный, черепок в изломе пористый. Поверхность обрабатывается не так тщательно, как столетием раньше. Монохромность покрытия сочетается с простейшей графической орнаментацией в виде завитков, спиралей, концентрически расположенных врезных линий, пересекающихся овалов, простой сеткой.

Белый рисунок под поливой создает большой декоративный эффект, достигаемый очень простыми средствами.

Павлин. Изображение павлина характерно не только для керамики Азербайджана, но и Средней Азии. (11)

В центре одной чаши из Шабрана изображение павлина нанесено тонкой врезной линией, раскрашенной красками зеленого и охряно-золотистого цвета, а на фоне гравированы распускающиеся бутоны, раскрашенные зеленым цветом. Свободное поле заполнено точками, сгруппированными по три. По мнению Т.М. Достиева, изображение павлина подвергнуто определенной стилизации: схематичны голова, глаза и хвост. В исламское время павлин был символом бессмертия, воскрешения, почитался как райская птица. (12)

Голубь. Поливная чаша из Баку с рисунками голубей, выполненными росписью цветным ангобом и гравировкой, выявлена на восточных склонах Бакинского холма. В отличие от рисунка предыдущей чаши, голуби двигаются здесь в направлении против часовой стрелки. (13)

Сова. На одном из фрагментов обнаруженных в Баку, представляющих дно на низкой кольцевидной ножке, изображена, по-видимому, сова с четким очертанием клюва, бровей и глазниц со зрачками. У птицы также выделена шейная часть и два опущенных крыла. (14)

Петух. В Баку был обнаружен фрагмент боковой стенки глазурованной чаши с остатком края венчика. На внутренней поверхности чаши имеется графическое изображение петуха с полихромной расц-

веткой. Голова с шеей, хохлик, клюв и часть перьев хвоста выполнены подглазурной росписью марганцем на белом фоне. (15)

Парные изображения. На фрагменте большой чаши тонкой гравировкой нанесено изображение двух птиц, расположенных друг против друга. На рисунке отчетливо переданы контуры птиц, детали тела и оперение, прочерченное сплошными спиралями. Наряду с графическим рисунком чаша украшена также зеленой растекающейся росписью, в основном не совпадающей с рисунком

Утки. Большой интерес представляет днище чаши из Шабрана, на котором ангобом нанесены изображения водоплавающих птиц, скорее всего уток. Сосуд покрыт зеленой поливой. В центре фрагмента изображение утки, а вокруг нее на симметричном расстоянии восемь уток, образующих круг, как бы плавно движущихся вокруг центральной фигуры. Фрагмент относится к XI в. (16)

Изображения животных

На сравнительно ранних изделиях встречаются изображения бегущего джейрана, зебу или барса. Рисунок с контуром животного помещался на фоне зеленых лент с нераскрывшимся бутонем цветка на конце. Подобное завершение побегов характерно для росписи изделий данного периода. Туловище животного раскрашивалось окисью железа, а горизонтально отогнутые бортики чаш украшались врезными фестонами или традиционными треугольниками с марганцевыми точками между ними.

Зебу. Среди чаш и блюд, украшенных изображением животных, привлекает внимание ангобированная полихромная чаша, с изображением бегущего зебу на фоне растительных побегов, обнаруженная при раскопках 1939 г. на нижнем дворе Дворца Ширваншахов в слое XII-XIII вв. (17)

Осел. В квадрате 7 на глубине 2,4 м во время раскопок в Ичери Шехер 1966 году обнаружен фрагмент донной части поливной чаши с изображением головы осла в профиль с выделяющейся мордой, глазом и ушами. (18)

Следует отметить, что подобный фрагмент является единичным.

Рыбы. Поливная чаша с изображением рыбы выявлена из раскопок 1958-1960 гг. в крепости Гюлистан (Шемаха) (п/о №10).(19)

На поверхности в центре днища одной небольшой глазурованной

чаши с полихромной росписью и гравировкой в виде концентрических окружностей с неширокими полосками между ними, одна из которых заполнена зубцами, в самом маленьком кружке днища показаны оригинальные изображения трех чешуйчатых рыб, плавающих одна за другой в направлении против часовой стрелки. Фигуры рыб размещены таким образом, что в центре их образовался равнобедренный треугольник с загнутыми в крючок вершинами, отражающими головы рыб. Чаша снабжена клеймом в виде пересекающихся линий. (20)

Рис. 1-3. Полихромные поливные чаши с изображением птиц из Шабрана.

Рис. 4-6. Полихромные поливные чаши с изображением птиц из Баку, XII-XIII вв.

На территории культового сооружения в раскопках 1964 г. в горизонте XII в. также обнаружена поливная чаша с изображением рыбы на внутренней поверхности. Рисунок выполнен росписью ангобом и марганцем. Плавники и жабры рыбы показаны с обеих сторон в виде остроконечных листовидных фигур, а чешуйчатое тело - пересекающимися друг друга неширокими полосками, образующими квадраты и ромбы.

Изображения рыб на художественной керамике характерно и для Средней Азии. (21)

Изображения человека.

В 1939 году во время раскопок южного двора во Дворце Ширваншахов В.Н. Левиатовым была обнаружена люстровая кяса с изображением на дне ее человека одетого в пышный халат, украшенный пятнышками. По мнению В.Н.Левиатова, пятнышками изображали парчу. (22)

Графический рисунок другой чаши из Баку запечатлел танцующего человека, который одет в платье, наполовину сшитое из ткани в горошек. Правая нога танцующего уперлась в пол, левая же приподнята на уровень пояса и согнута в колене, а пояс, по-видимому, туго перетянут ремнем. Поле тарелки зеленое, горошек показан марганцевыми точками по беловато-кремовому ангобу. Вокруг танцующего коричневые побеги. (23)

В археологическом фонде хранится большая чаша с парным изображением обнаруженная в 1961 году в Габале. (24)

Растительный орнамент.

Эта группа включает керамику с полихромной росписью под прозрачной поливой. Изделия этой группы составляют большую часть коллекции археологического фонда и чаще встречаются в ходе археологических раскопок средневековых городов. (25) Относящиеся к этой группе изделия средневекового Баку отличаются яркостью красок, удачно подобранным сочетанием цветных ангобов в соединении с глазурью. В основном это неглубокие тарелочки и чаши на каблучковой ножке. Прямые бортики их имеют незначительно отогнутый край. Черепок в изломе красного обжига. Роспись исполнялась по белой или кремовой подгрунтовке ангоба желто-зеленого цвета с обводами марганца под прозрачной глазурью.

Цветы. Растительный орнамент состоит из стилизованного изображения цветов, тычинок, стебельков, соединяющих цветы и опус-

кающихся радиально к центру тарелок. Тесто черепка данных чаш хорошо отмучено, красный или розовый обжиг ровный по всей поверхности излома. Орнамент состоит из марганцевых пересекающихся линий, делящих центральную часть или бортик изделий на равные квадраты с многолепестковой пальметтой или точками в каждом из них. Невысокий бортик, завершающийся незначительно отогнутым горизонтальным краем, украшен бордюром из марганцевых концентрически расположенных линий и параллельно повторяющихся вертикальных полосок, в промежутках между которыми иногда встречается орнамент в виде стилизованного изображения сердца. (26)

7

8

9

10

11

Рис. 7. Полихромное блюдо с изображением бегущего зебу из Баку, XI-XIII вв.

Рис. 8. Люстровая яса с изображением человека из Баку, XII-XIII вв.

Рис. 9-11. Поливные чаши с изображением птиц из Баку и Кабалы, IX-X вв.

Наиболее характерными для средневекового Баку являются толстостенные чаши красного обжига на низком кольцевидном поддоне с горизонтально отогнутыми бортиками. Врезной орнамент чаш состоит из ярких многолепестковых розеток в виде распустившихся цветов в центре изделий и растительных побегов вокруг них. Раскраска желто-зелено-коричневая.

Бутоны. Одним из распространенных мотивов в керамике XI - XIII вв. является изображение бутонов и веерных букетов. На горловине одного из кувшинов из Шабрана в орнаментальном поясе тонкой врезной линией нанесены чередующиеся бутоны и парные веерные букеты, соединенные между собой тонкими нитями. Как известно, бутоны олицетворяли цветущую молодость. Не случайно мотив бутонов, как правило, дается в зеленом цвете, олицетворяющем возрождение, весну. (27)

Следует отметить, что растительный орнамент, изображение бутонов, цветов и веерных букетов также встречается на керамике Средней Азии. (28)

В заключении хотелось бы подчеркнуть, что образный ряд художественной керамики Ширвана и всего средневекового Азербайджана складывался под влиянием всех видов прикладного искусства предшествующих эпох.

Использованная литература.

1. Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV-XIII века, Москва, 2003, с. 378.
2. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. О результатах археологических работ на территории Ичери Шехер в 1969 году // Материальная культура Азербайджана, том IX, 1980, с. 162- 166.
3. Гарник В.Я. К изучению Бакинской средневековой керамики // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, том XIV, 1958, №12, с. 1065-1066.
4. Левиатов В.Н. О типах глазурованной керамики Азербайджана в VII-XV вв. // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия история, философия, право, 1946, №7, с. 41-43.
5. АМЕА Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunun səhra qeydi kitabı, №12, Bakı Şirvanşahlar sarayı 1946.
6. АМЕА Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunun Şa-

- maxı arxeoloji ekspedisiyasının materialları 1958-1960, kitab № 26.
7. АМЕА Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunun inventar kitabı № 20.
8. Достиев Т.М. Поливная керамика средневекового города Шабрана (XI-XIII вв.) // Советская Археология, 1989, № 3, с. 202.
9. Достиев Т.М. Там же, с. 203.
10. Ахмедов Р.Дж. Керамика Баку IX-XVII вв. Баку, 1992, с. 64.
11. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (II половина VIII - начало XIII вв.). Ташкент, 1986, с. 47- 49.
12. Достиев Т.М. Указанное соч., с 201.
13. Fərhad İbrahimov, Kamil Fərhadohlu. Bakı İçəri şəhər. Bakı, 2002, s.18.
14. Ахмедов Р.Дж. Указанное соч., с. 59.
15. Исмизаде О.Ш. О результатах археологического исследования территории “Ичари Шахар” в 1966 г. // Материальная культура Азербайджана, том VIII, 1973, с. 175.
16. Достиев Т.М. Указанное соч., с. 196.
17. Левиатов В.Н. О типах глазурованной керамики Азербайджана в VII-XV вв. // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия история, философия, право, 1946, №7, с. 27.
18. Исмизаде О.Ш. Указанное соч., с. 175.
19. АМЕА Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunun Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının materialları 1958-1960, kitab № 26.
20. Fərhad İbrahimov, Kamil Fərhadohlu. Bakı İçəri şəhər. Bakı, 2002, s.18.
21. Шишкина Г.В. Стекло. Керамика II половина VIII - начало XIII вв. Ташкент, 1986, с. 51-55.
22. Левиатов В.Н. Указанное соч., с. 26.
23. Ахмедов Р.Дж. Указанное соч., с. 59.
24. АМЕА Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunun inventar kitabı № 19.
25. АМЕА Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunun inventar kitabı № 20.
26. Ахмедов Р.Дж. Там же, с. 61.
27. Достиев Т.М. Там же, с.197.
28. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (II половина VIII - начало XIII вв.), Ташкент, 1986, с. 58-59.

Elmira Cəfərova
Şirvanın IX-XIII əsrlər bədii keramikasında təsvirlər

Xülasə

Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin Arxeoloji Fondunda müxtəlif təsvirlərlə bəzədilmiş boyalı qabların və fraqmentlərin kolleksiyası saxlanılır. Bu qablar Şirvanın orta əsr şəhərlərində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş və IX-XIII əsrlərə aiddir.

Bədii keramikanın əsasını kəsa tipli qablar təşkil edir. IX-X əsrlərdə boyalı dulus məmulatı əsasən anqobla bəzədilirdi; sonralar isə XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanlı ustalar metal boyalardan istifadə etməyə başladılar.

Təqdim edilən məqalədə qabların üzərində olan quş, insan, heyvan fiqurları və bitki ornamentlərinin təsviri öz əksini tapmışdır.

Elmira Jafarova
Images on art ceramics of Shirvan IX-XIII centuries

Summary

The collection of ceramic vessels and fragments is stored in meeting of Archaeological fund of the National Museum of Nistory of Azerbaijan with ornamental images. All of them are found out during archeological excavations of medieval cities of Shirvan and centuries concern rerioid IX-XIII.

The great bulk of art ceramics is made by bowls. The irrigation ceramics of early time IX-X was decorated centuries mainly by a list anqob; later, in XI-XIII centuries the Azerbaijan masters have rassed to raints metal.

In rresented article rlots with the image of birds, the rerson, figures of animals and a vegetative ornament are considered.

Дмитрий Кириченко

**Антропологический состав населения
Наргизава античного времени
(предварительное сообщение)**

В ходе археологической экспедиции Музея истории Азербайджана под руководством к.и.н. Халили Ф.С. в Ахсуинском районе Азербайджана близ села Гегили на археологическом памятнике Наргизава было выявлено 30 грунтовых погребений, относящихся к античному времени.¹ Археологический памятник Наргизава датируется албанскими монетами-подражаниями III-I в.в. до н.э.

Из грунтового погребения № 29 происходит один череп плохой сохранности. На нем удалось провести лишь некоторые замеры. Весь остальной краниологический материал ввиду очень плохой сохранности не подлежит антропологическому исследованию.

В погребении №29 костяк лежал в сильно скорченном положении на правом боку, ориентировка - юго-восточная. В голове у погребенного стояли два красноглиняных сосуда, при нем находился также наконечник копья, а рядом под ногами погребенного находился череп животного, предположительно коня. Мы с точностью не можем утверждать, относился ли данный череп к погребению №29, т.к. под этим погребением имелось еще погребение пока не раскопанные.

Следует отметить, что некрополь Наргизава использовался на протяжении долгого времени, об этом свидетельствует скученность могил и положение одной могилы над другой на каждые 20 см.

Что же касается черепа из погребения № 29, то он мужской, европеоидный, предположительно долихокранный, грацильный, с очень

¹ Выражаю свою искреннюю благодарность и признательность руководителю раскопок к.и.н. Халили Ф.С., а также другим сотрудникам музея за возможность использовать археологический материал из Наргизава.

большим продольным диаметром мозговой коробки (197 мм), очень малой высотой (45 мм) и шириной носа (18 мм). Нос по указателю лепторинный. Орбиты средние по ширине (42 мм) и малые по высоте (32 мм). Из приведенной выше характеристики череп относится к средиземноморской расе, а именно к каспийскому антропологическому типу.

В качестве сравнительного материала мы привлечем палеоантропологические серии III и IV периодов из Мингечаура. Они как раз хронологически близки к погребенным из Наргизава.

III период датируется IV - II в.в. до н.э. - это как раз тоже грунтовые погребения, но только со слабо скорченными костяками, IV же период датируется II в. до н.э. - II в.н.э. - это в основном кувшинные погребения. (1) При сравнении выявляется их значительное сходство. И мингечаурские и череп из Наргизава относились к тому же каспийскому антропологическому типу. Для дополнения привлечем также и женский череп античного времени из Хыныслы, он также относится к каспийскому антропологическому типу. (2)

Следует отметить, что каспийский антропологический тип представлен на территории Азербайджана во все исторические периоды, начиная с эпохи мезолита и вплоть до современности. (3,4)

На некрополе Наргизава были также выявлены и грунтовые погребения со слабо скорченными костяками. Следует упомянуть погребение № 24 и № 30. Погребение № 24 - женское, слабо скорченное с северной ориентировкой. Из инвентаря присутствовала керамика, а также имела агатовая бусинка. В сосудах обнаружены кости мелкого рогатого скота, а под сосудами следы пепла. При визуальном взгляде погребенная в данной могиле женщина относилась также к каспийскому антропологическому типу.

Погребение № 30 - мужское, слабо скорченное, с северной ориентировкой. Под костяком имела меловая подсыпка. Из инвентаря присутствовал наконечник копья, пряжка и железный нож. В голове находился сосуд. Череп, к сожалению очень плохой сохранности, поэтому об антропологическом типе погребенного трудно, что сказать.

На счет наличия меловой подсыпки, можно сказать следующее: возможно, это могло быть сарматское влияние, так же как и наличие пепла в погребении № 24 и присутствие черепа коня в погребении № 29. К этому следует добавить также и находку бронзового зеркала в погребении №27 из Наргизава. Данное зеркало Халили Ф.С. связыва-

ет с сарматским влиянием. Присутствовало ли сарматское влияние в Наргизаве, то это покажут дальнейшие раскопки на данном археологическом памятнике.

Что же касается грунтовых погребений, то они были широко распространены на территории Кавказской Албании.

В Азербайджане грунтовые погребения, возникнув в глубокой древности, продолжали существовать несколько тысячелетий, охватывая весь албанский период. В Мингечауре, Торпагкале, Кабале могильные ямы ориентированы на северо-запад и юго-восток. В этих погребениях в основном встречались глиняные сосуды серого, а изредка красного и черного цветов, оружие, предметы украшения и т.д. (5)

Из приведенного выше следует, что череп из погребения №29 некрополя Наргизава относился к представителю местных племен Кавказской Албании. Это подтверждают, как антропологические, так и археологические материалы.

Литература:

1. Касимова Р.М. Антропологическое исследование черепов из Мингечаура. Баку, 1960, с.13.

2. Кириченко Д.А. Антропологический состав населения Хынылы античного времени // Новейшие археологические исследования на Кавказе, Махачкала, 2007, с.227-228.

3. Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку, 1975, с.52.

4. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984, с.69-101.

5. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. - III в. н.э. Баку, 1990, с.104-105.

Dmitriy Kiriçenko.

*Nərqizavanın antik dövr əhalisinin antropoloji tərkibi
(İlk nəticə)*

X ülasə

Bu məqalədə Nərqizavanın antik dövrü əhalisinin antropoloji tərkibinə nəzər salınır. 29 saylı qəbirdə aşkar olunmuş çıxarılmış kəllə kəsici antropoloji tipinə aiddir. Bu insan Qafqaz Albaniyasının yerli tayfalarından birinə aiddir. Həmin antropoloji göstəriciləri arxeoloji materiallar da təsdiq edir.

Dmitriy Kirichenko

*The anthropological consist of roration Antique period of
Nargizava
(First results)*

Summary

In this article are discuss the anthropological consist Antique period of Nargizava. The skull from grave № 29 belongs to Casrian anthropological tyre. This man belongs to one of tribes of Caucasian Albania. Anthropological research are agrees with archaeological materials about this.

Погребение №29

Череп из погребения № 29

Череп из погребения № 24

Погребение № 30

Погребение №24

Погребение № 27

Зеркало из погребения №27

Афет Рустамбекова
Огонь - культ жизни

Почитание природных стихий и связанных с ними явлений, характерно для первобытных религий. Если проследить в этнографических явлениях духовной культуры азербайджанцев остатки тех древних культов, которые были характерны для древней цивилизации данного ареала до проникновения ислама, мы обратимся к той группе пережитков, которые восходят своими корнями к самым ранним верованиям - к культу огня, переплетающегося с анимистическими представлениями, с магией и культом предков.

Культ огня - явление древнее, что связано, конечно же, с трудностями, с которыми сталкивался древний человек для его добычи и сохранения. Почитание огня, сохранив в себе черты архаики и приобретя новые черты, трансформировался в зороастризм. Митра у зороастрийцев начал почитаться как единое божество огня и солнца. Хотя существование некогда культа солнца в Азербайджане тоже имеет дозороастрийскую историю. Изображения солярных знаков имеются на ритуальных керамических изделиях III-II тыс. до р.х., обнаруженных археологами в с.Ходжалы Карабаха (Археологический фонд Национального Музея Истории Азербайджана а.ф. 2180, а.ф. 295) (рис.1). У зороастрийцев огонь и солнце тоже олицетворялись как божество (1). Огонь считался обожеествленным сыном Ахура Мазды, судьей в потустороннем мире. На вершинах гор они совершают еще жертвы: солнцу, луне, земле, огню, воде и ветрам (2).

В Атропатене, который считался оплотом зороастризма (3), культ огня пронизывал почти все сферы жизни. Сакральная сила огня, проявлялась в самых разнообразных комплексах пережиточных верований и находила свое отражение в обрядах. Святость и соблюдение ритуальной чистоты Огня - обязанность каждого зороастрийца. В "Персидских Риваятах" описываются очень жесткие требования по соблюдению чистоты огня, как в святилищах, так и в домашнем оча-

ге или праздничном костре (4). Огонь обладал очищающим воздействием, его нельзя было тушить, осквернять, отдавать людям из другого рода(5).

Огонь был и незаменимым средством против нечистых сил, болезней и бедствий и ритуалы эти совершали в повседневной обстановке. Огнем снимали порчу, когда, трижды прокрутив щепотку соли вокруг головы и трижды стукнув по спине, перечисляются имена людей, которые могли бы сглазить, а затем, вобравшую в себя весь негатив соль, бросали в огонь, и этим простым обрядом все зло считалось уничтоженным. Здесь переплетаются вера в сверхъестественную силу огня и соли, магию слова.

Наиболее интересен и обряд, так же имеющий древние корни доисламского периода, где почитание огня переплетается с культом святых. Дается зарок для исполнения желания, и после совершается обряд, когда обещанное количество дней жгут обетный огонь во имя святых. Для возжигания священного огня, делается фитиль, пропитанный маслом, и когда он горит, перечисляются имена, почитаемых святых, во имя которых и совершается этот ритуал. Огонь проводится по всем углам дома, а после оставшийся пепел мажут на лоб всех членов семьи. В этом обряде четко сохранилось представление, что именно очаг является местом обитания духов, что является пережитком первобытного религиозного верования, связанного с анимизмом.

Сакральная сила огня, проявлялась в самых разнообразных комплексах пережиточных верований азербайджанцев. Культовое возжигание огня было перенесено и на погребальные обряды. Согласно очевидцам, в XVII веке, когда несли покойного, то спереди и сзади него несли большие зажженные медные лампы. Затем ежегодно в день его кончины родственники на могиле умершего, оплакивали и поминали его, ставя свечи и лампы на его могилу(6). В описаниях Стрейса (XVII в.) у святых каждую ночь на могилах зажигались особыми служками “чирагчикан” множество золотых и серебряных лампад (7). Этот обряд оставляет следы в различных ритуалах, и по сей день, как например, в день “Новруза” азербайджанцы ходят на могилы родных и близких и на надгробиях зажигают свечи. Видимо, поэтому “святые места” как доисламского, так и исламского периода и семьи сеидов (кои считаются родственниками пророка Мухаммеда), азербайджанцы так же называют “осағ” (огонь). Таким образом, и традиция зажига-

ния ритуальных огней на мазарах святых и родственников приводит к древнему культу почитания предков.

Хочется обратить внимание и на то, что ритуал поддержания неугасимого огня сохранился и в свадебных обрядах. Невеста перед уходом в дом жениха, прощаясь с домашним очагом, трижды обходила очаг (сейчас это зажженная лампа). Факелы и свечи сопровождали невесту во время всей свадебной церемонии, видимо, как оберег. Домашний очаг в Азербайджане, как и у многих народов, фактически отождествлялся с жилищем, наследством, благополучием и плодородием. Отношение к семейному очагу, как к наследию и насколько важным считалось его поддержание, нашло свое отражение и в судебнике эпохи Сасанидов, где указывается: “Если я семью передал ему под опеку, то тем самым передается и огонь” (8).

Многие народы, и в не ареале распространения огнепоклонства, огонь издревле считали священным, что проявлялось в их различных поверьях. Так, в прошлом не зороастрийцы - турки, считали “первый зажегший огонь и приготовивший пищу, пророк Ибрагим является прародителем огузских турков и первым хаганом Огузом”(9). Турки наказывали человека осквернившего огонь, или проявившего неуважение к огню. Держать нож на огне, класть дрова у огня запрещалось и наказывалось. Совершившие такой поступок люди по незнанию, подлежали очищению. Все члены семьи, со всей своей домашней утварью, должны были пройти между двух костров. Схожий обряд, связанный с культом огня, сохранился и в Азербайджане, так в Нахчыванском округе, уезжающий на богомолье, проходил мимо огня (10). Так разжигание праздничного костра на весенний праздник “Novruz”, в последнюю среду перед праздником, необходимо было для очищения от всех несчастий старого года, и тем самым происходил процесс обновления. Для этого считалось обязательным каждому перепрыгнуть через костер семь раз и через семь костров. Хотя ритуальные прыгания через огонь и вождение хороводов вокруг костра выходят далеко за пределы границ распространения зороастризма, в Азербайджане данный ритуал очищения закономерно связывать именно с этой религией. Насколько огонь рассматривался как средство очищающее, выздоравливающее, настолько его пепел обладал всеми обратными свойствами, например - скорби. Самое распространенное проклятие: “Kül sənin başına” (пер. пепел на твою голову), пожелание горя.

Почитался не только семейный очаг и даже место где он находился, как центр родового и семейного культа. Почетное место в доме для главы семьи - это у изголовья серединного очага “осақ başı”. “Düşmən осақ başında” (А враг находился у изголовья очага, т. е. на почетном месте). Очагом клялись и проклинали. Например: “Осағın sönsün” (Да потухнет огонь в твоём доме), расценивалось как пожелание смерти всем членам семьи. Сохранялось представление, что именно домашний очаг является местом обитания духов предков. По четвергам хозяйка дома, готовя пищу и бросая щепоточку соли в обед или чай, приговаривала: “Gözü, kölnü bu осағда olanların eşqinə” (во имя тех, чей взор и дух у этого очага).

Так религиозные верования и обряды, хранят память о первых шагах человеческого мироощущения. И из поколения в поколение передавались древнейшие способы почитания огня. Вера в огонь в Азербайджане оказалась настолько глубоко связана со своими древними корнями, что она противостояла исламу, который так и не смог ее изжить. Обряды связанные с культом огня, которые хоть и имеют доисламскую сущность, сохранили и стали частью мусульманской обрядности у азербайджанцев. Вера в святость пламени, определяла и почетное место семейного очага в жилище. Исконным видом освещения и согревания в Азербайджане, как и у всех народов древности, был открытый очаг. Его устройство было очень примитивным. Это небольшая ямка, дно и края, которого обкладывали каменными глыбами. Иногда на открытый очаг клали “bad” - плоское круглое приспособление из глины. Его обычно располагали или посреди комнаты, или ближе к выходу. Прежде жилища на низменности и в горах отапливались очагом без дымохода, и поэтому в карадаме всегда было полутемно. При разжигании дров дверь оставляли открытой, для выхода дыма. А так как в XIX в. большая часть жилищ все еще и не имела окон, поэтому в стенах, крышах и над очагом устраивали вытяжные отверстия, а так же прорубали световые отверстия “basa” размером 5x25 см или несколько больше. Отверстия эти прикрывались досками или дверками. В некоторых домах в эти отверстия вставлялись стекла. Окна имелись только в домах зажиточных крестьян (11).

В холодное время приходилось постоянно поддерживать огонь большим количеством дров. Порой дрова заменял цельный ствол дерева. В зимнее время огонь в очаге поддерживали днем и ночью, что-

бы было теплее. Землянка лучше сохраняла тепло в зимнюю стужу, если на ночь “баса” закрывалась, и на дверь навешивался ковер. Такой очаг использовали и для приготовления пищи. Срединный очаг открытого типа в качестве отопления, особенно у беднейших слоев населения бытовал в Азербайджане вплоть до начала XX века.

Открытый очаг в землянках и полуземлянках “dam”-ах заменил стеной камин “buxarı”. (12). В традиционном азербайджанском жилище его оформлению уделялось особое внимание. Пристенный очаг или камин украшали различными рельефными фигурными, глиняными формами в виде птиц, бараньих рогов и т.д (рис.2). В Шекинском районе в селе Гойнук “Göynük”, мы встретили жилище зажиточного крестьянина, относящиеся к XIX веку. Это жилище не смотря на столетний срок, не был реконструирован и полностью сохранил облик традиционного азербайджанского обустройства жилья. В одной из комнат, на втором этаже, имелся стеной камин “бухары”, который представлял собой врезанный в стену полуцилиндр из обожженной глины шириной в 40-50 см и высотой в 1-1,2 м, завершавшийся сверху прямооточным дымоходом (рис.3). Вышеописанный камин был приспособлен для того, чтобы внутри его могли уместиться и большие котлы для варки пищи, имел распространение в жилищах у наиболее широких и не столь обеспеченных слоях общества.

В комнатах повседневного пребывания семьи, обычно “buxarı” делается более широким более нарядным, чем данный камин. Архитекторы Азербайджана Саламзаде А.В., Садыхзаде. А. А. (13), Ализаде Г.М.(14), Мехтиев А. (15), наряду с описанием и изучением декора и конструкции нарядных ”buxarı” в своих исследованиях предоставили большой фактический иллюстративный материал. В данной статье мы затронем лишь этнографический материал фонда Музея, сопутствующий оформлению “buxarı”.

Так как постоянного местоположения “buxarı” не было, его, чаще устанавливали напротив входа в дом, но могли устраивать и в центре одной из боковых стен или в одном из углов комнаты.

По бокам “buxarı”, на плоскости стены устраивали обрамление из маленьких декоративных ниш и полочек. Так как “buxarı” находилось на видном месте, по обе стороны от него для предохранения дома и его обитателей от сглазу вешали предметы, как считали, обладающие магическими силами оберега. В этнографическом фонде име-

ются два шелковых мешочка, размером 19х19 см (этнографический фонд э.ф. 1559, 1560) (рис.4), которые вешались по бокам “buxarı” и клали в них специальное растение от порчи руты “üzərlik”. Эту траву, с округлыми головками, сушили, жгли и окуривали ею жилье, людей и даже домашних животных. По древнеиранским верованиям рута считалась одним из древнейших и священнейших растений (16). И соответственно она являлась общепринятым средством охраны от злых духов в ареале распространения зороастризма - Иране, Средней Азии и Азербайджане. В дополнение стенной камин “buxarı” украшали специальной завесой. В этнографическом фонде хранится декоративная небольшая шелковая завеса, размером 60х50 см, низ, которой завершается округлыми формами (э.ф.8407) (рис.5).

Бухары плохо согревали помещение, и “скорее служили для украшения”, поэтому зимой в комнаты вносили еще, вышеописанные, дополнительные переносные средства обогрева. Как средство обогрева жилища в XIX в. довольно широко были распространены переносные камины - “manqal”. В этнографическом фонде хранятся более 30-ти ед.хр. переносных каминов “manqal” из металла и керамики, различных форм и размеров.

Издrevле в Азербайджане использовали и различные по форме глиняные и керамические переносные камины, которыми пользовались, как для совершения различных ритуальных возжиганий огня, так и для бытовых нужд. Самый простой по своей конструкции “manqal” из этнографического фонда Музея (э.ф. 5229), представляет собой полукруг с тремя выступами, размером д. 32 см, в. 21см (рис 6). Такая же форма “manqal”-ов (а.ф. 2672) бытовала в Азербайджане еще в эпоху ранней бронзы в IV-III тыс. до р.х. (рис 7).

Как средство обогрева широко использовали и керамические чашеобразные камины (э.ф. 2514). С внешней стороны чашеобразный камин д. 50 см, в.26 см (рис 8), покрыт голубой глазурью, внутренняя сторона без какого-либо покрытия. Об использовании их в качестве мангалов, свидетельствуют, сохранившиеся следы гари и отверстие на днище для поступления кислорода. Однотипные “manqal”-ы (а.ф. 148), использовали в своем жилище древние обитатели еще пять тысяч лет назад (рис.9).

Другой разновидностью переносных каминов является медный вазообразный камин на высокой фигурной ножке (э.ф. 1953), по фор-

ме напоминающей алтарные чаши зороастрийцев. Поверхность этого камина имеет лишь волнообразную окантовку, отсутствие узорного покрытия, является весьма редким явлением для медных изделий Азербайджана (рис.10).

Глиняный цилиндрической формы “manqal” (э.ф. 4218), выс. 26 см и диам. 32 см, имеет двойное дно, где верхний пласт в местах стыковки со стеной имеет по три отверстия по бокам и несколько отверстий по центру. Дно камина сбоку, в стене, имеет отверстие диаметром 4 см (рис.11)

Чугунной фигурной переносной “manqal” (их в этнографическом фонде 10 ед. хр.), состоит из подставки и углубленного круглого листа с мелкими отверстиями, на который клали горящие угли (рис 12). Съёмный лист устанавливали на подставку, состоящую из скрепленных между собой восьми узорных пластинок на ножках. Так составленная из ровных пластинок подставка-ободок приобретала восьмигранную форму, а слегка изогнутые пластинки придавали камину форму цельного круга. Поверхности литых пластинок украшали многочисленными, живописными розетками, окаймленными бордюрами с геометрическим орнаментом. Декорировку цельных и ажурных пластинок с простым или сложным орнаментом довершали различные кронштейны в виде цветка или листевой почки. Геометрические формы с цветочным орнаментом ободка “manqal”-а, дополнялись фигурными ручками и ножками, напоминающими кошачьи лапки. Декоративные мангалы являлись частью изысканного убранства жилища XIX века, и имели широкое распространение и в эпоху средневековья, так как их изображения можно встретить на тебризских миниатюрах XV века (рис.13).

Одним из самых распространенных видов отопления в XIX в. и нач XX в. был тандыр “тяндир”, распространенный в районах с оседлым населением и где ощущался недостаток топлива. В Азербайджане встречаются наиболее совершенные формы “təndir”-а, которые можно подразделить по следующим признакам: по расположению - надземные и подземные; а по материалу - глиняные и с облицованным кирпичом стенками. Наибольшее распространение в этом регионе получили подземные глиняные “təndir”-ы, с формами усеченного конуса, с поддувалом. В однокамерных домах карадамах “təndir” устанавливали в яме, посреди комнаты под светодымовым отверстием.

В Нахичевани между двумя комнатами, в узком помещении, своеобразном коридоре “dahliz”. Их располагали на кухне или строили для них специальные помещения “təndirxana”. В фонде имеется глиняный “тяндир” (э.ф. 7461), высотой 68 см, диам. горловины 68 см (рис.14).

В холодные зимние дни, на протопленный “təndir”, или различного типа жаровни, с горящими углями, ставили деревянный табурет “kürsü” на который накидывали различные шерстяные одеяла. В таком укрытии ногами к отверстию “təndir” и головами наружу согревалось все семейство. “Təndir” использовали и как отопительное средство, и как пекарню.

“Təndir” использовался и азербайджанцами, проживающими в Грузии и Армении. К северу от Азербайджана роль “təndir”-а постепенно падает, и конструкция его становится примитивной, а с приближением к рубежам Абхазии, на западе и Северного Дагестана, на востоке он исчезает вовсе, и на Северном Кавказе практически отсутствует. Это объясняется тем, что основным центром возникновения “təndir”-а являются северные районы Ирана (Южный Азербайджан) и Месопотамия (17).

Музейный материал по средствам обогрева, дает возможность проследить все многообразие ее видов, бытовавших как у оседлой, так и кочевой части населения. Столь разнообразные формы переносных каминов, возможно, являются свидетельством древних традиций, связанных с почитанием огня. Идентичность археологических III тыс. до р.х. и этнографических материалов XIX в., является доказательством преемственности материальной культуры на протяжении тысячелетий и высокого уровня бытовой культуры Азербайджана с древнейших времен.

Использованная литература

1. Мэри Бойс. Зороастрийцы, Верования и обычаи, М., 1987, с. 53.
2. Геродот. История, т.1, М., 1885, с 131.
3. Алиев И. Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, с 130.
4. Ибрагимова Т. Царский огонь Атропатены в поэме “Шахнаме” Фирдоуси
// Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2004, с.108.
5. Yasar Kalafat. Dogu Anadolu’ da Eski Turk Inanclarinin Izleri, Ankara, 2006, s.84.
6. Путешественники об Азербайджане, т. I, Баку, 1961, с. 181.
7. Там же, с. 353.
8. Касумова С. Ю. Азербайджан в III-VII в.в., Баку, 1993, с. 138.
9. Yaşar Kalafat. Göst. əsəri, s.87.
10. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края, Тифлис, 1934, Баку, с.155.
11. Измайлова А. История развития жилищ юго-восточных районов Азербайджана //Азербайджанский этнографический сборник, Баку, 1977, с.116.
12. Рустамов Я.А. О поселении и крестьянском жилище Азербайджана Карабахской зоны, Баку, 1966, 1965, вып. II, с.127.
13. Salamzadə, Sadıqzadə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanında yaşayış binaları, Bakı, 1961, s.106-108, с.127.
14. Ализаде Г.М. Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции, Баку, 1963, 33-34.
15. Мехтиева А. Народное жилище Азербайджана с древнейших времен до начала XX века, Лондон, Тебриз, 2001, с 263
16. Иностранцев К.А. Сасанидские этюды. СПб., 1909, с. 97.
17. Арутюнов С.А., Сергеева Г.А., Кобычев В.П. Народы Кавказа. Материальная культура// кн. 4, Москва, 1995, с. 31.

Afət Rüstəmbəyova
Od məişət ayini kimi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda oda sitayişlə bağlı bu günədək varlığını davam etdirən adət və ənənələr təsvir edilir. Muzeyin arxeologiya və etnoqrafiya fondunda qorunan qızdırıcı vasitələrin təsviri onların növ rəngarəngliyini izləməyə imkan verir. Onlardan bir çoxu ölkəmizin əhalisinə qədim zamanlardan bəlli olmuşdur və bu da Azərbaycan əhalisinin yüksək məişət səviyyəsindən soraq verir. Tunc dövrü ilə XIX əsr materialları arasında aparılan analogiya və eyniyyət maddi mədəniyyətin minilliklər boyu davam edən varislik əlaqəsinin göstəricisidir.

Afet Rustambeyova
Fire as a cult of life

Summary

There are described the most ancient traditions and the ceremonies connected with honouring of fire, remained in Azerbaijan to this day, in the given article. The described Museum material on means of heating from the archeology and ethnography fund, gives the chance to track all variety of their kinds. Many of them were known to inhabitants of our country since the most ancient times specifying the high level of household culture of inhabitants of Azerbaijan. The present analogy and identity of materials of an epoch of bronze from XIX century proves the continuity of material culture throughout millennia.

Рисунки

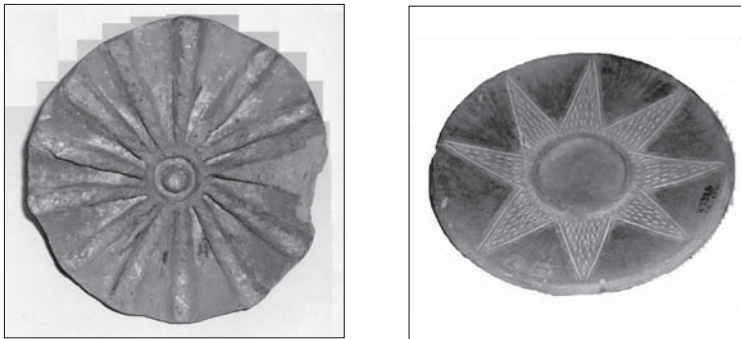

Рис.1

Рис 2

Рис.3

Рис.4

Рис. 5

Рис. 6

Рис.7

Рис.8

Рис 9

Рис. 10

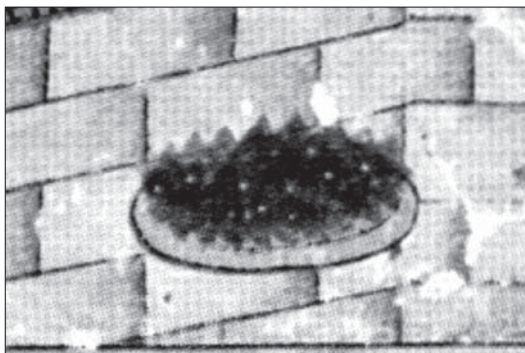
Рис.11

Рис. 12

Рис.13

фрагмент миниатюры

Рис.14

Эльмира Догбаева

**Внедрение информационных
технологий в музеях**

Сегодня предпринимаются активные меры в направлении дальнейшего развития музейного дела. В постановлении президента Азербайджанской Республики “Об улучшении музейного дела в Азербайджане” говорится о необходимости обеспечения реорганизации деятельности музеев Азербайджана на базе мировых стандартов на основе современных принципов музейного дела и приведение музейных экспозиций в соответствие с идеологией азербайджанства (1).

Говоря о мировых стандартах, отметим, что в последние десятилетия можно наблюдать лавинное внедрение компьютерной техники практически во всех сферах жизни общества. Вторую половину XX века нередко называют “веком компьютеров”. Компьютеры занимают важное место и в таких, казалось бы, “некомпьютерных” сферах как архив, библиотечное дело и, конечно же, в музейном деле. Дальнейшая разработка научных основ - одна из важнейших частей концептуального подхода к проектированию экспозиции музея - ведь в последние годы ни одно исследование не обходится без использования компьютерных технологий. Компьютер постепенно превращается в научный инструмент. Такую тенденцию можно наблюдать и в музейном деле. Несмотря на то, что в 80-е годы в Азербайджане компьютеры не получили такого широкого распространения, как на Западе, сейчас во многих сферах жизнедеятельности нашей страны происходит их активное внедрение. Музеи, также начинают активно использовать компьютеры.

Основные тенденции применения в музеях современных технических методов и средств можно было бы сформулировать следующим образом: создание внутримузеевских баз данных, и на их основе - автоматизированных систем учета музейных коллекций. Это направление, основы которого были заложены еще в 60-е годы, актуально и

по сей день. В период до начала 90-х годов базы данных содержали, в основном, текстовую информацию, в настоящее же время некоторые из этих систем используют оцифрованные изображения. Существуют системы, ориентированные на исследования с использованием средств обработки изображений. Работы в этом направлении ведутся с середины 80-х годов. Примеры таких систем - международные проекты VASARI, NARCISSE, BRANCUSI.

С начала 90-х годов основной акцент переносится на применение средств и методов мультимедиа и использование глобальных средств связи. Это можно проследить в тематике проблем, обсуждавшихся на Международных конференциях по гипермедиа и интерактивности в музеях: в 1991 году главным предметом обсуждения были автономные рабочие станции с CD-ROM технологией, жаркие споры велись по поводу того, какая технология обработки изображений лучше - аналоговая или цифровая, где и как лучше в музее установить демонстрационный киоск. 1993 год ознаменовал победу цифровой технологии. Отныне основной акцент переносится на процессы распространения CD-ROM дисков, продажу, интеллектуальное право. В 1995 году главное внимание концентрируется на проблеме удаленного доступа к интерактивным системам мультимедиа, применение в музеях современных средств телекоммуникации и передачи данных. В настоящее время это направление, по мнению многих ведущих специалистов в сфере музейной информатики - одно из наиболее актуальных (2).

В конце XX века наметились перспективные направления развития музейного дела, его популяризации и, параллельно с этим, углубления научно-исследовательской деятельности музеев с использованием новейших технологий. Первоначально применение компьютеров в музее было ориентировано на удовлетворение потребностей служебной деятельности музейного персонала. Самым традиционным видом музейной деятельности по-прежнему считается учетно-фондовая работа; с попытки автоматизировать ее начали музеи внедрение информационных технологий. При этом решалась задача создания компьютерной базы текстовых данных о коллекциях, на основе компьютерных систем, разработанных по индивидуальному заказу (далеко не всегда профессионально). Сейчас ситуация коренным образом изменилась: на "игровом поле" музейной информатики предлагают свои услуги команды, создающие музейные автоматизированные информационные системы (АИС), выполненные на высоком профессиональном уровне

и отвечающие конкретным потребностям музея (3).

Динамика использования информационных ресурсов музеев во “внутримузейной жизни” и для обустройства сайта, предполагает следующий шаг - создание межмузейных информационных ресурсов. В качестве наиважнейшего средства объединения ресурсов (создание единой межмузейной базы данных) выступает научная деятельность самих сотрудников. Музейные собрания в пределах региона тесно связаны между собой. Во многих городах коллекции существующих сегодня художественных и краеведческих музеев когда-то были единым целым.

Важная проблема фондов - их компьютерный учет. Сегодня любому непредвзятому человеку понятно, что это - не дань моде, а необходимое условие нормального функционирования как любого отдельно взятого музея, так и всей музейной сети в целом. Трудно представить, как можно оптимально использовать тысячи экспонатов без электронного каталога, какие огромные возможности для межмузейного сотрудничества, проведения совместных выставок, издания тематических каталогов и в целом для научного осмысления музейного фонда открывает компьютеризация музеев. Работа эта уже началась практически во всех ведущих музеях Азербайджана, но продвигается она очень медленно. Причин, объясняющих замедленность этого процесса немало. Это недостаточное оснащение и модернизация компьютерной техники, несовершенство программ обработки данных, недостаток персонала, обеспечивающего ввод данных в машину, его несоразмерная с объемом работы численность. К тому же в музеях нет специализированных учетно-фондовых систем. Электронные описания музейного фонда ведутся с помощью неспециализированного (офисного) программного обеспечения. Значительно тормозит процесс электронной обработки фондовых коллекций отсутствие в музеях соответствующих специалистов, отсутствие региональных программ создания корпоративного электронного музейного каталога и многое другое. Музейные библиотеки и музейные архивы, как правило, не включены в информационную среду - ни в плане электронных каталогов, ни в плане первичных информационных ресурсов. Не имеет информационно-технологической поддержки и многоплановая экспозиционно-выставочная, научно-исследовательская и научно-просветительская работа музейного сообщества. Список объяснений можно продолжить, но суть в другом - “процесс пошел”, и дело только за материальным обеспечением.

Отметим, что в ведущих музеях Азербайджана уже идет процесс каталогизации посредством современных технологий, многие экспонаты каталогизированы, внесены в компьютер. Планируется усовершенствование этой системы. Современная система каталогизации намного облегчает работу, техническая часть организации выставок занимает меньше времени. Министерство Культуры и Туризма разрабатывает общую централизованную систему компьютерной каталогизации.

Одна из основных проблем, встающая на пути создания подобных баз данных - необходимость приведения описаний музейных предметов к единому стандарту. Речь не идет о том, чтобы во всех музеях все предметы описывались одинаково, но о стандарте обмена информацией между музеями. Формат описания музейных предметов варьируется от музея к музею, и от коллекции к коллекции. Суть технологии ретроконверсии заключается в том, что документы, содержащие исходные данные (Книги поступления, Инвентарные книги или карточки, научные паспорта) сканируются и переводятся в электронный вид. В дальнейшем работу с отсканированными документами ведут специально подготовленные операторы-профессионалы, которые по специальным методикам (в разработке методик основная роль принадлежит музейным специалистам) переводят данные с электронных копий исходных документов в записи полей стандартного описания базы данных. В результате скорость формирования баз данных возрастает в десятки, а то - и в сотни раз по сравнению с традиционной технологией; скорость зависит от количества рабочих мест для сканирования и от количества работающих операторов. При грамотной организации работы создается «заводской конвейер», где продуктом выступают данные.

При объединении музейных информационных ресурсов на повестку дня непременно встанет организационный вопрос. База данных должна быть где-то физически размещена, то есть кто-то должен «пустить» ее на свой сервер, предоставив значительный объем дисковой памяти. Кроме того, база данных требует обязательного технического администрирования, хотя главная проблема, конечно же, лежит в области психологии. Речь идет о готовности музеев передать свои информационные ресурсы в «коллективное пользование». Можно выделить две стадии этой готовности. Первая наступает тогда, когда музей готов предоставить информацию о предметах в рамках, достаточных для рядовых посетителей Интернет, например, представить свою базу данных на сайте (4).

Следующая стадия - это готовность раскрыть информацию в том

объеме, в каком она интересна коллегам, то есть поделиться своими исследовательскими и научными достижениями. Существует еще один аспект, тормозящий процесс “обнародования” музейных баз данных. Это - понимание их владельцами того факта, что в столь значительном массиве информации всегда есть какие-то шероховатости: ошибки набора, недостаточно точные формулировки, невысокий уровень подробности описаний и прочее. Процесс создания объединенных музейных ресурсов, безусловно, успешно продолжается. В нем, скорее всего, повторяются те же этапы, которые мы наблюдали во “внутримузейной” жизни. По мере роста объема и качества межмузейных информационных ресурсов, будет меняться и расширяться сфера их применения. Это, в свою очередь, скажется на отношении сотрудников музеев к предоставлению информации о своей коллекции - то есть станет побудительным мотивом как к обязательному использованию современных информационных технологий в своей повседневной деятельности, так и к ускорению роста объемов информационных ресурсов.

Приступить к внедрению информационных технологий в музее без привлечения профессионалов невозможно. В различных музеях эта проблема решалась по-разному, в зависимости от специфики и от возможностей конкретного музея. Можно, например, взять в штат музея специалиста-компьютерщика, либо привлечь специалиста на договорных началах, или же, если есть такая возможность, создать специализированное подразделение (сектор, отдел). Основная функция такого подразделения на первых порах заключалась в том, чтобы обеспечить работоспособность установленных в музее компьютеров, адаптировать и сопровождать используемое в музее программное обеспечение (стандартные программы, программы АИС). Постепенно, по мере приобретения музеем опыта и расширения сферы использования ИТ, функциональные обязанности в первоначально созданных музейных подразделениях изменились. В настоящее время отсутствует единство в понимании того, как должен называться и чем должен заниматься такой отдел; по существу же, порою речь идет о различных подразделениях. Если оставить в стороне вопрос о названии и сконцентрировать внимание на функциональных особенностях, то можно предложить следующую классификацию:

* Подразделение, функции которого сводятся к обслуживанию средств вычислительной техники, установленных в музее, и к участию в разработке, внедрении и развитии АИС для музея (совместно со сто-

ронными организациями-соисполнителями). В той или иной форме такие подразделения (или специалисты) существуют в каждом музее, применяющем компьютеры в своей работе;

* Подразделение, ориентированное на создание мультимедийных электронных публикаций о музее: электронных каталогов, путеводителей, выставок; образовательных электронных публикаций и др. (имеется в виду выполнение всего комплекса работ - с момента разработки концепции и до получения конечного продукта на электронном носителе). Позволить себе создание и содержание такого подразделения может только музей, обладающий достаточными финансовыми ресурсами;

* Подразделение, ориентированное на выработку стратегии и тактики использования информационных технологий для развития музея и его продвижения в информационном пространстве, на работу в сфере информационного менеджмента, в сфере PR (6).

Важнейшим условием успеха в использовании ИТ в музеях являются тесное взаимодействие профессионалов и организаций, специализирующихся на продвижении ИТ в сферу охраны и распространения культурного наследия. Сегодня в музеях Западной Европы широко используются информационные технологии. Это находит свое отражение в пропаганде музейных экспонатов и выставок. Теперь есть возможность познакомиться с самыми интересными сайтами зарубежных музеев и галерей. Сведения об азербайджанских музеях и исторических памятниках можно найти на сайте www.culture.az, где дается информация о таких ведущих музеях как Национальный Музей Истории Азербайджана, Государственный Музей Искусств Азербайджана, Государственный Музей Азербайджанского Ковра и Народного Прикладного Искусства, Национальный Музей Литературы Азербайджана, Азербайджанский Государственный Музей Театра, Государственный Музей Музыкальной Культуры Азербайджана. Здесь имеются фотографии фасадов, а также дается информация об истории и экспонатах этих музеев. Также весьма примечателен сайт ICOM, содержащий краткую информацию о музеях нашей страны.

В заключение отметим, что пока ни в одном музее Азербайджана нет сформированной компьютерной информационной базы. Эта работа находится на начальной стадии в ведущих музеях страны. В связи с трудным экономическим состоянием, особенно недостаточным финансированием музеев, только музеи столицы (не все) оснащены компьютерами. Музеи используют компьютерную технику, как прави-

ло, в административной и фондовой работе. Компьютеры пока не используются в экспозиционной деятельности. Необходимо создание специализированных информационных систем усилиями самих музеев и их сайтов. Ибо только объединение усилий специалистов, музейных менеджеров и программистов может дать реальный эффект.

Литература

1. Azərbaycanca muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında sərəncam. "Respublika" qəz., 2007, 7 mart.
2. Ноль Л.Я. Компьютерные технологии в музее. М., 1999, 115 с.
3. Əliyeva N. Muzeylərdə informasiya resurslarının yaradılması aktual problemlərdən biridir // "Musiqi dünyası" jurnalı N 3-4, Bakı, 2008, s.153-155.
4. Калугина Т.П. Интернет как "новая кунсткамера". СПб.: Санкт-Петербургское философское общество. 2000, с. 133-135.
6. Əliyeva N. Göst.əsəri, s.153-154.

Doqbayeva Elmira *İnformasiya texnologiyalarının muzey işində tətbiqi*

Xülasə

Məqalədə muzeylərdə informasiya texnologiyalarının tətbiqinin əsas tendensiyaları haqqında bəhs olunur. Eyni zamanda muzeydaxili bazaların yaradılması, elektron kataloqlar, İnternet saytlar və sair bu kimi problemlərə toxunulur.

Doqbayeva Elmira *The application in the museum work of the information technologies*

Summary

Information technologies are talked about basic tendencies of application in the article in museums. At the same time create, electron catalogues? Internet is touched and so on sites to such problems.

**“MİLLƏTİN ATASI -
HACI ZEYNAL ABDİN TAĞIYEV”**

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi məşhur sahibkar, mesenat Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin vaxtilə yaşayış mülkü olmuş binada yerləşir. 2007-ci ildə əsaslı təmir-bərpa işlərindən sonra açılan bu mədəniyyət ocağında H.Z.A.Tağıyevin xatirə muzeyi də fəaliyyətə başlayıb. Səkkiz otaqdan ibarət olan bu muzeydə Hacınin ailə fotoalbomu əsasında bərpa olunan eksponatlar, onun həyat və fəaliyyəti ilə bağlı informasiya stendləri, slaydlar nümayiş etdirilir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi-tədqiqat işinin mühüm istiqamətlərindən birini də H.Z.A.Tağıyev irsinin öyrənilməsi, onun Azərbaycan və digər xalqlar qarşısında gördüyü xeyirxah işlərin təbliği təşkil edir. Bununla əlaqədar Muzeyin elmi məqalələr toplusunda “Millətin atası - Hacı Zeynal Abdin Tağıyev” adlı yeni rubrika yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, toplusunun əvvəlki nömrələrində də H.Z.A.Tağıyevlə bağlı məqalələr çap olunurdu, lakin bu ildən həmin iş daha sistemativ aparılaraq, ayrıca rubrika kimi oxuculara təqdim ediləcək. Burada H.Z.A.Tağıyev haqqında məqalələr, müxtəlif mənbələrdə onunla bağlı yazılar, xatirələr, H.Z.A.Tağıyevə həsr olunan kitablar, məqalələr, rəylər yer alacaq.

Rubrikanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq, ilk dəfə çap edilən H.Z.A.Tağıyevin xidməti siyahısı açır. Siyahı 1904-cü il fevralın 25-də rus dilində tərtib olunub və hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində saxlanılır. Bu mühüm tarixi sənəddə Hacınin 1903-cü ilin sonuna qədərki sahibkarlıq və ictimai fəaliyyəti, ailə vəziyyəti qısa şəkildə əks olunub, həmçinin hadisələrin dəqiq günü, ayı, ili göstərilib ki, bu da H.Z.A.Tağıyevin həyat və fəaliyyətini xronoloji ardıcılıqla izləməyə imkan yaradır.

Sovet dövrünün ideologiyası H.Z.A.Tağıyevin layiqli adını unudurmağa, ləkələməyə çalışdığı vaxtda bununla mübarizə aparan, həqiqəti bərpa etməyə çalışan yeganə insan Hacınin qızı Sara xanım idi. Stalinin ölümündən sonra SSRİ-də başlayan “mülayimləşmə” dövründə Sara xanım bəzi

məşhur şəxslərdən, atası ilə ünsiyyətdə olmuş insanlardan H.Z.A.Tağıyevlə bağlı xatirələri toplamışdı. Onların bəziləri bu rubrikada yer alıb. Sara xanımın məkinada çap etdiyi bu yazılar arasında görkəmli ədib Abdulla Şaiqin, məşhur alim Feyzulla Qasımzadə və başqalarının maraqlı qeydlərinə rast gəlmək olar. Rus dilində yazılan bu xatirələrin əsli S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılır.

Nəhayət, rubrikanı H.Z.A.Tağıyevin tərcümeyi-halında çox ziddiyyətli məqamə - onun anadan olma tarixinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş məqalə tamamlayır.

Hesab edirik ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi məqalələr toplusunda H.Z.A.Tağıyevlə bağlı rubrikanın yaradılması oxucuların marağına səbəb olacaq və o, ildən-ilə yeni materiallarla zənginləşəcək.

Rubrikanı tərtib etdi: F.Cabbarov

**Bakı ibtidai texniki məktəbinin fəxri hamisi, nəslil fəxri vətəndaş, I gildiya Bakı taciri
Hacı Zeynal Abidin Tağıyevin xidməti siyahısı
(rus dilində olan bu sənəd 1904-cü il fevralın 25-də tərtib olunub)**

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Rütbə, adı, atasının adı, soyadı, vəzifəsi, dini mənsubiyyəti, fərqlənmə nişanları və aldığı mükafatlar	Hansı zümrəyə aiddir		Məlikəməsi varmı	əgər evlənirsə	Harada tərbiyə alıb və təhsil müəssisəsində əldə etdiyi kursunu bitiribmi; nə vaxt vətəndaş olub; xidməti hansı rütblərdə (sında), vəzifələrdə və harada keçib; xidmət üzrə xüsusi hərəkətləri və ya fərqləri olmayıbmi; rütblərdən (sınbalardan) bəşqə xüsusi nə ilə təltif olunubmu?	II, oy, gün	Düşməna qarşı yürüşlərdə və döyüşlərdə iştirak edibmi, cəlbəsa, nə vaxt?	Xidmətdə üstünlüklərin məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan cəzələrlə və məruz qalıbmı; məhkəmənin hökümü ilə, yoxsa inzibati qaydada, bu cür məhdudlaşdırma tələbləri çıxaran cənablar üzrə şübhəli şəxs kimi qalıbmı; nə vaxt, hansı məhkəmənin hökümü ilə və nəyə görə?	Məzuniyyətlərdə olubmu, nə vaxt və hansı müddətə, vaxtında geri qayıdubmi, əgər gecikibsə, onda nə vaxt qayıdıb və gecikmənin səbəbi üzərli sayılıbmı? Rütbə ilə təltiflə, yoxsa onsuz istifadə olubmu, harada və hansı vaxtda?	Subaydır, yoxsa evli, kəminlə; uşaqları varmı, kimlərdir, uşaqların doğum tarixi, ayı, günü, onlar haradadır və hansı dinə mənsubdurlar	
Nəslil fəxri vətəndaş, birinci gildiya Bakı taciri Hacı Zeynal Abidin Tağıyev, Bakı texniki məktəbinin fəxri hamisi; 68 yaş var; müsəlmandır; Müqəddəs Stanislav ordeninin II	K ə n d l i	Y o x d u r	Bakı şəhərində yeddi evdən, Yelizavetpol quberniyasında, əkin, biçin və otlaq torpaqları	Y o x d u r	Həç yerdə tərbiyə almayıb. Tacirdir: 1877-ci ildən 1882-ci ilədək ikinci, 1882-ci ildən birinci gildiya tacirdir. 1868-ci ildən 1871-ci ilədək hərbi mühəndis idarəsi üzrə işlərin məsuliyətlə və yüksək səviyyədə		Y o x	Məruz qalmayıb	Olmayıb	İkinci dəfə nikaha daxil olub, Ərəblinskaya Sofiya Vladimirovna ilə evlənib; birinci nikahdan iki oğlu və bir qızı var: 1865-ci il təvəllüdü İsmayıl, 1868-ci il təvəllüdü Sadıx və 1871-ci il təvəllüdü Xanım; ikinci nikahdan iki oğlu və iki qızı var: Məmmədtağı, 1903-cü il fevralın 20-də anadan olan Məmmədqazım, 1898-ci il yanvarın 16-da anadan olan Leyla və 1899-cu il mayın 9-da anadan olan Sara; övladların hamısı müsəlman dininə mənsubdur; oğlanları və kiçik qızları onun (H.Z.Tağıyevin - red.) yanındadır, böyük qızı Xanım isə ərddir.	

<p>İrəvan I, III və IV dərəcəli Şirvan Xanının II dərəcəli Qızı Ulduzu.</p>	<p>təyin edilməsi haqqında sərəncam verib.</p> <p>Hövsxana Komitəsinin direktoru vəzifəsində uğurlu işinə görə 1886-cı il dekabrın 12-də üzərində "Səyində görə" yazısı olan və Stanislav lentində boyundan asılan qızıl medalla təltif olunub.</p> <p>Bakı Mariinski qadın gimnaziyasının fəxri hamisi vəzifəsində uğurlu işinə görə 1889-cu il iyulun 12-də üzərində "Səyində görə" yazısı olan və Stanislav lentində boyundan asılan qızıl medalla təltif olunub.</p> <p>Dövlət Bankı Bakı şöbəsinin uçot komitəsinin üzvü kimi xeyirli işinə görə 1895-ci il yanvarın 18-də üzərində "Səyində görə" yazısı olan və</p>	<p>14.07.1878</p> <p>12.12.1886</p> <p>12.07.1889</p>		
---	--	---	--	--

<p>quberniyasının Lənkəran qəzasında xalq təhsilinin ehtiyaclarına ayırdığı ianələr haqqında cənab Xalq maarifi nazirinin məruzəsinə əsasən Əlahəzrət İmperator təşəkkür elan etməyi buyurmuşdu, bu haqda cənab Qafqaz tədris dairəsi Himayəçisinin 19 sentyabr 1896-cı il tarixli 8474№-li reyində izahat verilib.</p>	<p>19.09. 1896</p>
<p>Cənab Xalq maarifi nazirinin 30 aprel 1897-ci il tarixli 11236 №li sərəncamı ilə üç il müddətinə Bakı texniki məktəbinin fəxri hamisi təsdiq olunub.</p>	<p>30.04. 1897</p>
<p>Mülki idarə üzrə 19 oktyabr 1897-ci il 74 №li Ali əmr ilə üç il müddətinə Bakı Dairə məhkəməsinin Dairə fəxri bənişdirici hakimi</p>	<p>19.10.</p>

Hacı Zeynal Abdin Tağıyev haqqında xatirələr

Bunun neçənci ildə baş verdiyini dəqiq xatırlamıram.

Türkan kəndində taun xəstəliyi başlamışdı. Həkimlər kənddəki bütün ərzağı yandırır məhv etdilər. Çar hökumətinin əmri ilə kazaklar kəndi mühasirəyə alıb, çıxıb getməyə çalışanları öldürürdülər. Xalq daha çox taundan deyil, aclıqdan həlak olurdu.

Hacı çörək, çay, qənd, düyü, papiros, tütünlə dolu paroxodları göndərməyə başladı.

Epidemiya ay yarım davam etdi.

Bundan başqa əlavə etməyə özümə borc bilirəm ki, digər varlılardan fərqli olaraq Hacını qoçular müşaiyət etmirdi, əksinə, o, qoçulara dərin nifrət bəsləyirdi. Bunun əksini söyləyənlər Hacıya böhtan atırlar.

Hacının savadı yox idi, yalnız imza atmağı bacarırdı, lakin hər gün Mirzə Sadıx Abdullayev ona rus və Azərbaycan dillərində çıxan qəzetləri oxuyurdu. Söhbət zamanı o, (H.Z.A.Tağıyev - F.C.) tez-tez deyərdi: “bu gün mən qəzətlərdə oxumuşam...”

Elmlər Akademiyasının binası, keçmiş İsmailiyyə Hacının təkidi ilə tikilib. Ağa Musa (Nağıyev - F.C.) onu Hacının təkidi ilə inşa etdirmişdi.

Abdulla Şaiq
28 aprel 1956-cı il

H.Z.A.Tağıyev iri kapitalist olsa da, eyni zamanda böyük maarifçi, kəsiblərə əl tutan, faydalı insan idi.

H.Z.A.Tağıyev kəndli uşaqlarının təhsil alması üçün Bakı quberniyasının Mərdəkan kəndində 10-15 otaqdan ibarət böyük məktəb tikdirdi. Mən özüm də 1908-1912-ci illərdə orada oxumuşam.

O, belə məktəbləri təkcə Mərdəkanda deyil, Azərbaycanın digər kəndlərində də tikdirirdi. Mənə məlumdur ki, o, bu cür məktəbi keçmiş Göyçay qəzasının Qaziyan kəndində açdırıb. 1917-ci ilin fevral ayında mən Qaziyan kəndinə, həmin məktəbə ibtidai siniflər müəllimi təyin olunmuşdum. Mən, 7-8 otaqdan ibarət olan və kəndin mərkəzində yerləşən bu məktəbdə dərs deyirdim. O vaxtlar Qaziyan kəndinin bütün sakinləri təsdiqləyirdi ki, bu binanı Hacı Zeynal Abdin Tağıyev inşa etdirib.

1918-ci il mart hadisələrindən sonra mart, aprel, may və iyun aylarında çox soyuq qış idi (mətnə belədir - F.C.), bundan sonra aclıq başlandı. Çörək tapa bilməyən kəndlilər ot yeyirdilər. Aclıq vaxtı Hacı Zeynal Abdin Tağıyev təkçə Mərdəkan sakinləri üçün hər gün 5-6 kisə, yarım ton çörək (mətnə un - F.C.) bişirtirir və ucuz qiymətə satırdı, ən kasıblara isə çörəyi pulsuz paylayırdı.

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra H.Z.A.Tağıyev özünün Mərdəkandakı bağ evində yaşayırdı. Ehtimal var idi ki, bağı ondan müsadirə edəcəklər. H.Z.A.Tağıyevin kasıblara köməyini, onun maarifçilik fəaliyyətini nəzərə alan Mərdəkan kəndinin sakinləri bağ evinin Tağıyevə ömürlük saxlanması xahişi ilə hökumətə müraciət etdilər. Mərdəkan kəndlilərinin hökumətə bu müraciətini rusca mən yazmışdım. Bu hadisələrin doğruluğunu indi də ahılların bəziləri təsdiqləyə bilirlər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, təqribən 1920-ci ilin avqust ayında Nəriman Nərimanov Mərdəkan kəndinə gəlmiş və iclas keçirmişdi. Nəriman Nərimanov öz çıxışında H.Z.A.Tağıyevin adını xatırlatdı. Toplantıdan sonra Mərdəkan kəndlilərindən biri xəbər verdi ki, H.Z.A.Tağıyev xəstədir. Nəriman Nərimanov dedi ki, mən Hacı ilə bir məsələ ilə bağlı 1906-cı il müəllimlər qurultayında mübahisə etmişəm. Lakin buna baxmayaraq, o, çox yaxşı və çox faydalı insandır. Gedib ona baş çəkməyi özümə borc bilirəm. Bunu deyərək, N.Nərimanov gedib ona (Hacıya - F.C.) baş çəkdi və hal-əhvalını soruşdu.

Erməni-tatar (azərbaycanlı - F.C.) qırğını vaxtı H.Z.A.Tağıyevin bir neçə erməni ailəsini müdafiə etməsi barədə məlumatlar var. Mənim rəhmətlik qayınatam Əbdül Əli İsgəndərov danışırdı ki, H.Z.A.Tağıyev ona və Sabunçudan Ağalar bəyəyə yayda Mərdəkan bağlarında istirahət edən bir neçə erməni ailəsini qorumağı tapşırırmışdı. Mənim qayınatam həmçinin danışırdı ki, H.Z.A.Tağıyev öz var-dövlətini cəmiyyətə vermək istəmədiklərinə görə, həmişə Musa Nağıyevi və başqalarını qınayırdı.

Əbdül Əli İsgəndərovun dediklərindən məlum olur ki, H.Z.A.Tağıyev Mərdəkan, Qala və başqa kəndlərə maddi köməklik göstərirdi.

Ümumiyyətlə, H.Z.A.Tağıyev kəndliləri oxutdurmağa, kasıblara kömək etməyə çalışan şəxsiyyət idi və öz xalqını sevirdi.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin
(indiki Bakı Dövlət Universiteti) professoru,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Feyzulla Qasımzadə*

25 iyun 1956-cı il

Mən, 1898-ci ildən 1903-cü ilədək Dərbənd şəhər məktəbində müəllim işləyərkən Bakı varlısı Hacı Zeynal Abdin Tağıyev haqqında müsəlmanların, xüsusən də onların uşaqlarının maarifi üçün xeyli iş görmüş insan kimi çox eşitmişəm. Belə ki, o, uşaqlar üçün məktəblərin açılmasına həm mənəvi, həm də maddi köməklik göstərmiş, Rusiyanın və hətta xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsillərini davam etdirməyə imkanı olmayan müsəlman gənclərinə təqaüdlər təsis etmiş, yerli kənd və hətta özəl cəmiyyətlər tərəfindən Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində açılan məktəblərə mənəvi yardım göstərmişdir.

Onun ilk müsəlman qız məktəbini (internatı) açdirması mənə bir pedaqoq kimi xüsusən xoş idi. O, məktəbin bütün xərclərini üzərinə götürərək, bu məqsədlə Bakının əsas küçəsində yaraşlıq bina tikdirmiş və məktəbin saxlanılması üçün xəzinəyə böyük məbləğdə toxunulmaz kapital qoymuşdu. Sadə, təhsil görməmiş insan tərəfindən bu cür səxavət daxilimdə ona qarşı dərin ehtiram hissi oyatdı. Lakin sonra, daha dəqiq desəm, 1908-ci ildə mən altısinifli məktəbdə müəllim işləmək məqsədilə Bakıya köçəndə, onun öz xalqının maarifi üçün nə qədər çalışdığıнын, nə qədər böyük işlər gördüyünün, müsəlmanların maariflənməsini, məktəbi, uşaqları necə çox istədiyinin əyani şahidi oldum. Sonrakı illərdə xalq məktəbləri müdiriyyəti tərəfindən onun məktəbində (Bakı rus-müsəlman qız məktəbində - F.C.) buraxılış imtahanlarını aparmaq bizim məktəbə həvalə olunmuşdu. Bu milyonçunun səbrlə bizi gözləməyini, imtahanlarda həmişə iştirak etdiyini və qızların cavablarından necə sevindiyini görmək xoş idi. Mən iki il dalbadal imtahan komissiyasının üzvü idim və ona görə də, bütün bunların şahidi olmuşam...

Ümumiyyətlə, H.Z.A.Tağıyev bu insan mənim təsəvvürümdə sadə, təmənnəsiz, səmimi, öz xalqına, onun maariflənməsinə, səadətinə xidməti qarşısına məqsəd qoymuş bir insan kimi dərin iz qoydu.

*Qori seminariyasının məzunu, qocaman müəllim,
tibb elmləri doktoru Səməd Acalov*

12 iyul 1957-ci il

Mən, yaşda özümdən böyük iki qardaşım ilə birgə 1901-ci ildən 1906-cı ilədək Bakı şəhərində yerləşən Zeynal Abdin Tağıyev (indiki V.İ. Lenin adına) fabrikinin (hazırda Bakının Zığ qəsəbəsində yerləşən H.Z.A.Tağıyev adına kombinat - F.C.) əyirici şöbəsində fəhlə işləyirdim. Dəqiq xatırlamıram, 1904-cü, yoxsa 1905-ci ildəmi, Zeynal Abdin Tağıyev fabrikin nəzdində öz vəsaitinə gənc fəhlələr üçün axşam məktəbi açdırdı.

Mən bu məktəbə getdim. Yadımdadır ki, bir dəfə dərəcə gələn Hacı Zeynal Abdin Tağıyev bizi inadla oxumağa çağırırdı. O, biz fəhlələrə deyirdi: “Övladlarım, oxuyun! Əgər bir dil bilsəniz, bir nəfərsiniz, iki dil bilsəniz, iki nəfərsiniz. Mən varlıyam, amma savadsızam. Mən təhsil almamışam. İndi təhsilsiz mümkün deyil. Sizin oxumağınız üçün bu məktəbi açdım, Sizə yaxşı müəllim təyin etdim. Oxuyun, mənəim övladlarım, Sizə uğurlar diləyirəm”.

H.Z.A.Tağıyevin bu sözləri mənəim ürəyimə hopdu. Mən nəyin bahasına olursa-olsun oxumaq qərarına gəldim. 1906-cı ildə böyük qardaşımın vəfatından sonra o biri qardaşım ilə birgə Kirovabad şəhərinə (indiki Gəncə - F.C.) getdim və atamın etirazlarına baxmayaraq, inadla oxumağa başladım. Mən qısa müddət ərzində ali ibtidai məktəbi, onun nəzdindəki ikiillik pedaqoji kursları bitirdim. Daha sonra Tiflis müəllimlər institutunun üç kursunu, sovet dövründə isə ikinci Moskva universitetini və onun nəzdindəki aspiranturayı bitirdim.

Hal-hazırda mən ali məktəblərdə işləyirəm və maddi cəhətdən tam təmin olunmuşam. Bütün bunlara görə öz nəsihətləri və tövsiyələri ilə mənə düzgün yola istiqamətləndirən Hacı Zeynal Abdin Tağıyevə borcluyam. Mən həmişə hesab etmişəm və edirəm ki, H.Z.A.Tağıyev Azərbaycan xalqının böyük maarifpərvərlərindən biridir.

*M.F.Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu
(indiki Bakı Slavyan Univesiteti - F.C.) tələbələrini
pedaqoji təcrübə rəhbəri Heydər Həsən oğlu Verdiyev.
İnstitutun III kurs tələbəsi Ənvər Məmmədov tərəfindən
pedaqogika kabinetində yazıya alınıb.*

22 iyun 1956-cı il

ları əyləndirmək üçün hər cümə günü bizim üçün konsert təşkil olunurdu. Şagirdlərimizin səyi ilə “Arşın mal alan” pyesi səhnələşdiriləndə, mən hələ uşaq idim. Arşın malçı rolunu Reyhan xanım Axundova oynayırdı (hazırda professor Topçubaşovun həyat yoldaşı). Yaxşı yadımdadır ki, Reyhan xanım Axundova da Hacı'nın hesabına oxumuş, onun xalası (bibisi-?- F.C.) bizə ilahiyyat dərsi deyirdi.

Məktəbimizin gözəl səhnəsi var idi. Burada şagirdlər tez-tez Sabirin “Oxutmuram, əl çəkin” şeirini səhnələşdirirdilər.

Bir dəfə mən balaca olmağıma baxmayaraq, “Bir əmma” şeirini ifa etdim. Hacı məni səhnədən qucağına aldı, qucaqladı və başımı sığalladı.

Xatirələrimi təsdiqləyərək deməliyəm ki, mən 1914-cü ildə məktəbə daxil olub, orada 1917-ci ilədək oxumuşam. Təhsil aldığımda dövrə məktəb mənim üçün tərbiyə aldığımda və çox şey öyrəndiyim ana qucağı kimi idi.

*Tağıyevin qız məktəbinin məzunu, Bakının
Mirzə Şəfi küçəsində yaşayan Gövhər Usubova*

10 iyul 1956-cı il

Fərhad Cabbarov

**Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin doğum tarixinin
müəyyənləşdirilməsinə dair***

Azərbaycan tarixində parlaq və çoxşaxəli şəxsiyyət - Hacı Zeynal Abdin Tağıyev özünün sahibkarlıq və ictimai fəaliyyəti ilə həmişə diqqəti cəlb edib. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində elə bir mühüm hadisə yox idi ki, orada bu iri sahibkar, dahi xeyriyyəçi iştirak etməsin. Hər bir xeyirli tədbir - istər məktəblərin açılması və ya bankın təşkili, şəhərin abadlaşdırılması və ya ehtiyacı olanlara kömək göstərilməsi H.Z.A.Tağıyevin diqqət mərkəzində olmuş və o, nəinki maddi yardımla kifayətlənmiş, həmçinin öz təklifləri, məsləhətləri ilə bu tədbirlərə dəstək vermişdir. Heç bir təhsil görməyən, öz imzasını güclə yazan Hacı maarif uğrunda fəal mübariz olmuş, tədris müəssisələrini açdırıb bəzi şagirdlərin təhsilini maliyyələşdirmiş, mövcud ehkamlara və hər cür maneələrə rəğmən müsəlman Şərqində qızlar üçün ilk dünyəvi məktəbin yaradılmasına nail olmuşdur. O, çoxmilyonlu kapitalla sahib olsa da, yalnız şəxsi mənfəətini güdmürdü: sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirləri Bakı şəhəri üçün vacib olan at-dəmir yolunun, su kəmərinin çəkilməsi, Tacir bankının yaradılması və s. bu kimi layihələrə yönəldirdi. H.Z.A.Tağıyevin müəssisələrində çalışan minlərlə müxtəlif millətdən olan fəhlə və qulluqçular özlərini və ailələrini dolandırmaq üçün sabit iş yeri ilə, pulsuz mənzillərlə təmin olunurdular. H.Z.A.Tağıyevin Bakıdakı toxuculuq fabriki ərazisində nümunəvi fəhlə şəhərciyi salınmışdı. Patriarxal qaydalarla, geridə qalmış baxışlarla dolu olan bir mühitdə böyümüş və şəxsiyyət kimi formalaşmış Hacı buna baxmayaraq, mühafizəkar şəxsiyyət deyildi. Onun Azərbaycanda ilk teatr binasını tikdirməsi, tərəqqipərvər mətbuat orqanlarını, maarifçilik və xeyriyyə cəmiyyətlərini maliyyələşdirməsi, həm Azərbaycanın, həm də Rusiyanın digər müsəlman

* Məqalənin hazırlanmasında göstərdiyi köməyə görə tarix elmləri namizədi, dosent Firdovsiyə Əhmədovaya təşəkkürümü bildirirəm.

regionlarının qabaqcıl ziyalılarına kömək göstərməsi H.Z.A.Tağıyevin xeyriyyə işləri sırasında önəmli yer tutub.

Hələ sağlığında H.Z.A.Tağıyevin adı şöhrət və hörmətlə əhatə olunmuşdu. “Millətin atası” adını qazanmış bu şəxsiyyətin fenomenini çoxlarının marağına səbəb olurdu. Məsələn, “Baku” qəzeti yazırdı: “Tağıyev bütün Qafqaz müsəlmanlarının fəxri idi. Onun adı hörmət və məhəbbətlə əhatə olunmuşdu. O, müsəlmanların məxfi hökmranı idi. Nədir sirri bu hökm və əzəmətin, bu böyük populyarlığın? Var-dövlətmə? Amma müsəlmanlar arasında ondan da qat-qat zəngin adamlar var və olublar. Lakin onlar deyil, məhz Tağıyev Qafqazda müsəlmanlar üçün mərkəz olmuşdur. Başqası yox, məhz o, könüllü olaraq onların başçısı qəbul olunub. Bəlkə intriqanlıq, biclik, gözə kül üfürmək istedadı, kütləni, onun ruhunu incəliklə duymaq bacarığı. Ola bilər ki, bu da olub. Lakin təkcə bununla cənab Tağıyevin özünə yaratdığı mövqeni qurmaq mümkün deyil. Şübhəsiz, onda nə isə elə bir şey var idi ki, xalq kütlələrinin rəğbətini oyadırdı, Tağıyevin adı və cazibədarlığı onları valeh edirdi. İntriqalar və bicliklə uzun müddət xalqı aldatmaq və onu öz təsiri altında saxlamaq olmaz. Bu adı bənnə, savadsız tatar (azərbaycanlı - F.C.) xalqın içindən, onun lap aşağılarından çıxmış və zirvəyə ucalmışdır. H.Z.A.Tağıyev - nəhəng, parlaq, orijinal simadır. Böyük zəka, böyük enerji sahibidir” (1).

Həqiqətən də, H.Z.A.Tağıyevin fəaliyyəti insanın əzmkarlıqla, zəhmətsevərliklə şöhrətə və var-dövlətə nail ola bilməsinin, lakin onları bütö çevirməyib millətinin firəvanlığına yönəltməsinin bariz nümunəsidir.

H.Z.A.Tağıyevin xeyriyyəçilik və sahibkarlıq fəaliyyəti nə qədər məşhur olsa da, onun tərcümeyi-halında elə məqamlar da var ki, bu vaxta kimi tədqiqatçılar arasında müxtəlif fərziyyələrə səbəb olur. Sözsüz ki, bu sırada birinci yeri Hacının anadan olma tarixi məsələsi durur. Bu haqda mənbələrdə o qədər dolaşlıq məlumatlara rast gəlinir ki, fərziyyələrin sayı dördə çatır. Düzdür, onlardan ikisi - 1823-cü və 1838-ci illər daha çox mübahisələr doğurur. Digər iki fərziyyə 1821-ci və 1842-ci ilə istinad edir. Birinci tarix Manaf Süleymanovun kitabında xatırlanır (2), 1842-ci il isə ilk dəfə H.Z.A.Tağıyevin qızı Leylanın doğum şəhadətnaməsində göstərilir (3). Qeyd etmək lazımdır ki, son iki tarix elmi ədəbiyyatda daha az xatırlanır və ona görə tədqiqatçılar əsas diqqəti 1823-cü və 1838-ci illərə yönəldirlər.

Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin 1838-ci ildə anadan olması faktına ilk dəfə 1849-cu ilin Kameral təsvirində rast gəlinir. Burada göstərilib ki, Zeynal Abdin Tağıyevin 11, qardaşı Əliqulunun isə 8 yaşı var (4). 1860-cı ilin Ka-

meral təsvirində Zeynal Abdinin 21, Əliqulunun isə 18 yaşında olduğu qeyd edilib (5). Hər iki mənbə təsdiqləyir ki, doğum tarixi təxminən yaxın illər ətrafında dəyişir - 1838/39. Lakin Bakı şəhərinin 1873/74-cü illər Kameral təsvirində H.Z.A.Tağiyevin 50 yaşı olduğu göstərilir (6), bu isə digər mübahisəli tarixə - 1823-cü ilə müvafiqdir. Tədqiqatçı E.İsmayılovun qeyd etdiyi kimi, 1849-cu, 1860-cı və 1873-74-cü illər Kameral təsvirlərində digər məlumatları müqayisə və təhlil etdikdə, birinci və ikinci təsvirlərdə göstərilən məlumatlar sonuncuya nisbətən daha dəqiqdir (7).

1823-cü il tarixinə əsaslanan tədqiqatçılar daha çox 1899-cu ildə Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Şiə Ruhani İdarəsinin Hacı Zeynal Abdin Tağiyevə verdiyi doğum şəhadətnaməsinə istinad edirlər (8). Görkəmli tarixçi, Tağiyevin sahibkarlıq fəaliyyətini tədqiq edən Marat İbrahimovun fikrincə, bu sənəd heç bir şübhə doğura bilməz, çünki XIX əsrdə doğum haqqında rəsmi aktların qeydiyyatı ruhani idarələrində aparılırdı (9). Lakin bu fikirlə razılaşmaq bir qədər çətindir. Belə olan halda, niyə bu dövrdə artıq məşhurlaşan H.Z.A.Tağiyev özünün anadan olma tarixini XIX əsrin sonunda rəsmiləşdirirdi? Hacınin 1896-cı ildə ikinci nikaha daxil olması ilə əlaqədar özünü “cavanlaşdırması” haqqında mülahizə də (10) heç bir tənqiddə dözmür, çünki H.Z.A.Tağiyevin 1838-cü ildə anadan olmasına dair ilk məlumata onun Sona xanım Ərəblinskaya ilə evlənməsindən çox əvvəl - 1849-cu il Kameral təsvirində təsadüf olunur. Bundan başqa, 1899-cu ildə öz doğum şəhadətnaməsini alanda, Hacınin artıq iki övladı dünyaya gəlmişdi. Belə çıxır ki, H.Z.A.Tağiyevin 1899-cu ildə özünü “cavanlaşdırmaq” üçün heç bir əsası yox idi. Ola bilsin ki, o, bunu hansısa başqa, bizə hələ də məlum olmayan səbəbə görə etmişdir.

Bir haşiyə çıxaraq, bunu da qeyd etmək istərdim ki, ümumiyyətlə Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin doğum aktlarında bir sıra səhvlər və qeyri-dəqiq məlumatlar mövcuddur. Bunun ən bariz nümunəsi Hacınin və onun ikinci nikahdan olan beş övladının doğum şəhadətnamələrində üç müxtəlif tarixin göstərilməsidir. Ən maraqlısı odur ki, bir-birinə zidd olan bu cür məlumatlar mötəbər bir şəxs - Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin sədri, şeyxülislam tərəfindən təsdiq olunurdu. Bu haqda daha ətraflı irəlidə bəhs ediləcək.

H.Z.A.Tağiyevin 1838-ci ildə (və ya ona nisbətən yaxın ildə) anadan olmasını daha da inandırıcı edən bir çox tutarlı faktlar vardır ki, onları misal kimi göstərmək olar. H.Z.A.Tağiyevin birinci nikahdan olan övladları arasında yaş fərqi Zeynal Abdinlə qardaşı Əliqulu arasında olan fərqlə ey-

nidir - 3 il. H.Z.A.Tağıyevin böyük oğlu İsmayıl 1866-cı (bəzi mənbələrdə - 1865-ci), Sadıx - 1868-ci, qızı Xanım isə 1871-ci il təvəllüdüdür. Əgər 1838-ci ildən götürülsə, onda Hacıның ilk övladının 27 yaşında olarkən dünyaya gəlməsi tam anlaşılındır. Lakin əgər 1823-cü ildən götürülsə, bunun H.Z.A.Tağıyevin 43 yaşında olarkən baş verməsi heç cür inandırıcı görünür. Orta statistik azərbaycanlı kişinin ilk dəfə 42 yaşında evlənməsi XIX əsrdə məqbul sayıla bilməz. Üstəlik, nəzərə alınmalıdır ki, artıq 15 yaşında H.Z.A.Tağıyev bəna sənətini mənimsəmiş, yəni sabit qazanc sahibi olmuşdur və buna görə də onun evlənməsi və ilk övladının doğulması daha erkən vaxta təsadüf etməli idi.

1900-cü ildə Nəriman Nərimanovun “Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin 50 illik məişəti və cəmaətə xidmətləri” adlı kitabı işıq üzü gördü. N.Nərimanov H.Z.A.Tağıyevin əmək fəaliyyətinin ilk addımlarını belə təsvir edirdi: “Hacı Zeynal Abdin Tağıyev 1259-cu ildə (yanvar 1838) Badkubədə təvəllüd olubdur. Atası Tağı başmaqçılıq edib öz külfətini dolandırardı... On yaşında uşaq atasının zəhmətini görüb, qəbul etmirdi ki, atası yalnız zəhmət çəksin. Ona görə atasından təvəqqe edir ki, onu bir işə qoysun, tainki öz əməyini qazana. Atası razı olub, on yaşında oğlunu bəna yanına palçıq daşımağa qoyur... Palçıq daşımağa kifayət etməyib, iş üstündə olub daşçıların işlərinə diqqət edir. 12 yaşında daş yonmağa başlayıbdır. 15 yaşında bənalıq sənətini yaxşı öyrənir...” (11). N.Nərimanov mesenata yaxın olan şəxslərdən biri idi və şübhəsiz, H.Z.A.Tağıyevin təxmini də olsa, yaşını bilməyə bilməzdi. Əgər 1900-cü ildən 50 il çıxılsa, onda H.Z.A.Tağıyevin sahibkarlıq və ictimai fəaliyyətə başlamasını 1850-ci ildən götürmək olar. 1838-ci ildən hesablandıqda, əmək fəaliyyəti 12 yaşından başlayır (N.Nərimanov - “12 yaşında daş yonmağa başlayıbdır”), 1823-cü ildən isə 27 yaşından. Ehtiyac içində yaşayan ailədə böyük oğulun 27 yaşından işləməyə başlamasını təsəvvür etmək çətindir.

1901-ci ildə H.Z.A.Tağıyevin xalqa xidmətinin 50 illiyi qeyd olunduğu vaxtda Axund Yusif Talıbzadə ona şeir həsr etmişdi: “Sentyabrın 20-ci yöv-mündə dövlətinin əlli sənəliyi itmamə yetmək münasibətilə o cənabın (Hacı Zeynal Abdin Tağıyev həzrətlərinin) himayət və inayətlərinə dair bir neçə əşardır (1901)”. Şeirdə deyilir:

Min doqquz yüz həm birinci bu il,

Məşhur olubdur dövlətiylə Hacı əlli il.

1901-ci ildən əlli il çıxılsa, H.Z.A.Tağıyevin əmək fəaliyyətinə başlaması 1851-ci ilə düşür (müqayisə üçün: N.Nərimanovun kitabında - 1850-

ci ilə). Hacıның төvəllüdü 1838-ci ildən götürülsə, 13 yaşından çalışdığı görünür (N.Nərimanovun kitabında - 12 yaşından). Şeirdə də yazılıb:

Min səkkiz yüz həm otuz səkkizinci il

Qoymuş qədəm bu aləmə cud ilə ol nəbil (12).

Bir haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, Axund Yusif Talibzadənin 1838-ci il tarixinə söykənməsi nədənsə ona Hacıның 1823-cü ildə anadan olmasına dair şəhadətnaməyə, Hacıның qızı Saranın doğum şəhadətnaməsində isə H.Z.A.Tağıyevin 1842-ci ildə anadan olmasına imza atmağa mane olmamışdı (Axund bu sənədləri Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin üzvü qismində imzalamışdı).

1903-cü ildə Bakıda fars dilində “Sərvət və səxavətilə məşhur cənab Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin tərcümeyi-halı” adlı kitab nəşr edilmişdi. Burada da N.Nərimanovun verdiyi məlumatlar eynilə üst-üstə düşür: “Hicrətin min iki yüz əlli altıncı ilində ki, tarixi-məsihinin min səkkiz yüz otuz səkkizinci ilindən ibarətdir, Badkubədə təvəllüd edibdir...” (13).

1838-ci ili və yaxud ona nisbətən yaxın olan ili bir neçə başqa mənəb və müəlliflər qeyd ediblər. Belə ki, 1904-cü ildə tərtib olunan xidməti siyahıda H.Z.A.Tağıyevin 68 yaşında (təvəllüd ili - 1836) olduğu göstərilib (14). 1912-ci ildə H.Z.A.Tağıyevin portretini çəkmək üçün Bakıya dəvət olunan rus rəssamı İ.Brodski öz xatirələrində Hacıның “səksənə yaxın yaşı olan qoca” kimi təsvir etmişdi (15). Həmin ildə rus vəkili G.Zamıslovski Hacıның məhkəmə prosesi ilə bağlı yazdığı məqalədə H.Z.A.Tağıyevi “yetmiş haqlamış qoca” adlandırmışdı (16). Əgər H.Z.A.Tağıyev 1823-cü ildə anadan olmuş olsaydı, hər iki müəllif yaş dövrünü yetmişdən səksənə qədər deyil, səksəndən artıq qeyd edərdilər.

H.Z.A.Tağıyevin doğum tarixinin onun ikinci evliliyi ilə əlaqəsi də maraqlıdır. Məlumdur ki, Hacıның ikinci həyat yoldaşı Sona xanım Ərəblinskaya ondan çox cavan idi: nikahın bağlandığı 1896-cı ildə Sona xanımın 15 yaşı tamam olmuşdu. H.Z.A.Tağıyevin doğum tarixinin təxmin olunan istənilən variantı ilə götürəndə, ərlə arvadın arasında yaş fərqi böyük idi. Bununla belə, 1838-ci ildən hesablayanda, nikaha daxil olanda Hacıның 58 (yaş fərqi - 43 il), 1823-cü ildən hesablandıqda isə 73 (yaş fərqi - 58 il) yaşı var idi. 15 yaşlı qızın 58 yaşlı kişi ilə evlənməsi daha inandırıcıdır, nəinki 73 yaşlı kişi ilə. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu nikahdan Hacı ilə Sona xanımın beş övladı dünyaya gəlmiş və 1823-cü il versiyası doğrudursa, belə çıxır ki, sonuncu övlad Sürəyyə 1904-cü ildə dünyaya gələndə, atanın 81 yaşı olmuşdur.

H.Z.A.Tağıyevin doğum tarixi haqqında məsələni tədqiq edərkən, onun ikinci nikahdan olan övladlarının doğum şəhadətnamələri diqqətimi cəlb etdi. Burada göstərilən tarixlərin üst-üstə düşməməsi, aralarında 2-3 il fərqin olması təəccüb doğurur. Təəccübün səbəbi ona görə idi ki, doğum aktlarının tərtibində yol verilən nöqsanları, bir-birinə zidd olan rəqəmləri Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi təsdiqləyir, eyni şəxslər imzalayır, bunlar da notarius tərəfindən təsdiq olunurdu. Məlumatların hamısını toplayaraq, onları cədvəl şəklində təqdim edirəm (17).

<i>Uşağın adı</i>	<i>Miladi təqvimlə doğum tarixi</i>	<i>Hicri təqvim ilə doğum tarixi</i>	<i>H.Z.Tağıyevin şəhadətnamədə göstərilən yaşı və doğum tarixi</i>	<i>S.Tağıyevanın şəhadətnamədə göstərilən yaşı və doğum tarixi</i>
Leyla	16.01.1898	1315	56 yaş / 1842-ci il	18 yaş / 1880-ci il
Sara	10.05.1899	1317	57 yaş / 1842-ci il	19 yaş / 1880-ci il
Məmmədağlı	20.08.1900	1318	59 yaş / 1841-ci il	21 yaş / 1879-cu il
Məmmədkazım	22.02.1903	göstərilməyib	62 yaş / 1841-ci il	24 yaş / 1879-cu il
Sürəyyə	12.04.1904	göstərilməyib	62 yaş / 1842-ci il	24 yaş / 1880-ci il

Göründüyü kimi, H.Z.A.Tağıyevin şəhadətnamələrdə göstərilən anadan olma tarixi nə birinci (1823-cü il), nə də ikinci (1838-ci il) varianta uyğun gəlmir. Burada iki tarix - 1841-ci və 1842-ci illər qeyd olunub. Özü də ata ilə ananın təvəllüdü qızların doğum şəhadətnamələrində müvafiq olaraq 1842-ci və 1880-ci illər, oğlanların şəhadətnamələrində isə 1841-ci və 1879-cu illər göstərilib. Qəribədir ki, bu sənədləri imzalayan bütün ruhənilər, o cümlədən, şeyxülislam A.Axundzadə, notarius L.E.Tsimmerman bu uyğunsuzluğa diqqət verməmişdilər. Bundan başqa, şeyxülislam A.Axundzadə 1899-cu ildə bir-birinə zidd olan iki sənədə imza atmışdı: oktyabrın 12-də Hacının doğum şəhadətnaməsində onun 1823-cü il, dekabrın 30-da isə Sara Tağıyevanın doğum şəhadətnaməsində Hacının 1842-ci ildə doğulduğunu təsdiqləyir. Axund Yusif də bu iki ziddiyyətli sənədə imza atmışdı, bununla yanaşı yuxarıda deyildiyi kimi, 1903-cü ildə kitab yazaraq, H.Z.A.Tağıyevin 1838-ci ildə anadan olmasını göstərir.

Yanlışlıqların bir çoxunu sadalamaq olar. Məsələn, 1899-cu və 1900-cü illərdə müvafiq olaraq anadan olmuş Saranın və Məmmədağlının doğum şəhadətnamələrində valideynlərin yaşı 1 deyil, 2 il fərqlə göstərilib və s.

Bütün bu uyğunsuzluqlarla, dolaşiq məqamlarla yanaşı, sənədlərdə H.Z.A.Tağıyevin 1841-ci (1842-ci) ildə anadan olması barədə qeydlər 1823-cü ilə nisbətən 1838-ci ilə daha yaxındır.

H.Z.A.Tağıyevin 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə yazdığı məktub onun təvəllüdü məsələsinə müəyyən aydınlıq gətirə bilər. Hacı məktubda “demək olar ki, əsrin dördüdə üçü qədər müddətdə ictimai-sənaye, ticarət sahəsində” qazandığı təcrübədən çıxış etdiyini göstərir. 1919-cu ildən əsrin 3/4-ü qədər, yəni 75 ilə qədər çıxılsa, bu, 1844-cü ilə təsadüf edir (bu tarix N.Nərimanovun göstərdiyi 1850-ci ilə nisbətən yaxındır). 1823-cü ildən hesablınsa, H.Z.A.Tağıyevin 1844-cü ildə 21, 1838-ci ildən götürüləndə isə, 6 yaşı var idi. Nəzərə alınsa ki, 1901-ci ildə H.Z.A.Tağıyevin xalqa xidmətinin 50 illiyi qeyd olunub və buraya həmin ildən sonra keçən 19 ili əlavə edəndə (məktubun yazılma tarixi - 1919-cu il), bu, əsrin təqribən (Hacı məktubunda “demək olar ki” ifadəsini işlədir) 3/4-nü təşkil edir.

H.Z.A.Tağıyevin Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanova 1922-ci ildə etdiyi müraciət əmək fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan, müraciət müəllifinin yaşının müəyyən edilməsi baxımından maraqlıdır. Belə ki, 1823-cü ildən götürüldükdə, Hacı 1922-ci ildə 99, 1838-ci ildən götürüldükdə isə 84 yaşı olmalı idi. 99 yaşlı insanın yeni iqtisadi siyasət şəraitində sovet hökumətinə əməkdaşlıq təklif etməsi o qədər də real görünür.

Beləliklə, arxiv mənbələrinə, sənədli materiallara əsaslanan bütün faktlara yekun vuraraq demək olar ki, H.Z.A.Tağıyevin dəqiq doğum tarixi məlum deyil. Bir-birinə zidd olan tarixlər belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, Hacı özü də bu məsələyə o qədər də böyük əhəmiyyət verməyib. Lakin daha inandırıcı görünən təvəllüd tarixi - XIX əsrin 30-cu illərinin sonu - 40-cı illərin əvvəlləridir. H.Z.A.Tağıyevin müxtəlif dövrlərdə çəkdiyi fotosəkillər də bu tarixi təsdiqləyir. Eyni zamanda, xüsusi vurğulanmalıdır ki, H.Z.A.Tağıyevin doğum tarixi hələ də öyrənilməsi vacib olan məsələ olsa da, bu problem Hacı millət qarşısında xidmətlərini, onun nəhəng fəaliyyətini kölgədə qoymamalıdır. Sonuncunun tədqiqi həm tarix elmi, həm də millətin tarixi yaddaşı üçün daha vacib və aktual məsələdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Baku” qəzeti, 18 mart 1912-ci il.
2. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1989, s. 102.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA): fond 372, siyahı 1, iş 40, vərəq 11.
4. ARDTA: f. 10, siy. 1, iş 24, v. 5.
5. Yenə orada: f. 10, siy. 1, iş 80, v. 7.
6. Yenə orada: f. 43, siy. 2, iş 7214, vv. 7-8.
7. Исмаилов Э. Некоторые сведения по родословной Гаджи Зейна-лабдина Тагиева // Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2007, s. 132.
8. ARDTA: f. 372, siy. 1, iş 40, v. 22.
9. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку, 1990, с. 15.
10. Yenə orada.
11. Nərimanov N. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 50 illiyi: məişətə və cəmaətə xidmətləri. Bakı, 1994, s. 22-23.
12. Sitat gətirilir: Əhmədova F. Hacı Zeynalabdin Tağıyev: tarixi qayıdış // Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 80. Bakı, 2001, s. 31-32.
13. “Sərvət və səxavətilə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcümeyi-halı” // Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Bakı, 1993, s. 29.
14. ARDTA: f. 311, siy. 1, iş 247, v. 7-9.
15. Бродский И.И. Мой творческий путь. Л., 1965, с. 86.
16. Замысловский Г.Г. Дело Тагиева. Спб., 1912. // www.baku.ru
17. ARDTA: f. 372, siy. 1, iş 40, vv. 11-15.

Фархад Джаббаров

К определению даты рождения Гаджи Зейнал Абдина Тагиева

Резюме

В статье рассматривается один из спорных моментов в биографии известного мецената Г.З.А.Тагиева. Сопоставление источников даёт основание полагать, что говорить о точной дате его рождения невозможно. В статье обоснована мысль о вероятности рождения Г.З.А.Тагиева не раньше конца 30-х - начала 40-х гг. XIX века.

Farhad Jabbarov

To determination of the date of birth of Hadji Zeynal Abdin Tagiev

Summary

In article is considered one of the disputable moments in H.Z.A.Tagiev's biographic - one of the known patron of the arts. The collation of the sources affords ground surmise that to speak about exact date of his birth is impossible. Thought motivated in article is about probability of the birth of H.Z.A.Tagiev not earlier than end 30's - begin 40's years of XIX age.

Muzeyin həyatından

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi tarix və mədəniyyətimizi təbliğ edən elmi-tədqiqat və mədəni-maarif müəssisəsi kimi 2009-cu il ərzində ölkəmizdə baş tutan bir sıra mədəni və elmi tədbirlərin keçirildiyi məkana çevrilmişdi.

2009-cu il Bakının islam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması ilə əlaqədar oldu. Martın 18-25-i Bakıda Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Beynəlxalq Muğam Festivalı keçirilmişdir. Tədbir çərçivəsində martın 18-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində “Muğam aləmi” Beynəlxalq elmi simpoziumun açılışı olmuşdur. Simpoziumun işində ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Türkiyə, Çin və b. ölkələrdən gəlmiş 30-a yaxın alim, musiqi xadimi iştirak edirdi. Simpozium çərçivəsində Muzeydə Azərbaycan milli musiqisinə həsr olunmuş sərgi də keçirilmişdir.

Azərbaycan və Almaniya arxeoloqlarının ölkəmizdə birgə apardığı tədqiqatların nəticələrinə həsr olunmuş "Azərbaycan Şərqlə Qərbi birləşdirən ölkədir" adlı Beynəlxalq simpozium (1-3 aprel)

Professor Aida İmanquliyevanın 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley tədbirləri çərçivəsində Bakıda İbn Ərəbi Beynəlxalq elmi simpoziumu (9-10 oktyabr)

2009-cu ildə Muzeydə təşkil olunan tədbirlər sırasında noyabrın 9-10-u Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin və Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin birgə keçirdiyi “Bakı islam mədəniyyətinin paytaxtıdır” Beynəlxalq elmi konfrans xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Konfransda Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya, Misir, Macarıstan, Gürcüstan, Albaniya alimləri Bakının, eləcə də bütövlükdə Azərbaycanın islam sivilizasiyası sistemində oynadığı rola həsr olunmuş maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdilər. Konfrans çərçivəsində Muzeyin fondlarında saxlanılan və islam mədəniyyətini əks etdirən eksponatlardan ibarət sərgi də hazırlanmışdır.

Mündəricat:

TARİX	5
<i>Nailə Vəlixanlı.</i> Erkən orta əsrlər Şirvan tarixinin bəzi məsələlərinə dair	5
<i>Nərgiz Əliyeva.</i> Bəzi təhsilli azərbaycanlılar haqqındakı məlumatın dəqiqləşdirilməsinə dair (IX-XIII əsrlər)	22
<i>Самур Мамедов.</i> Некоторые вопросы использования конницы в военной стратегии государства Ширваншахов в IX - начале XIII веков	30
<i>Səbuhi Əhmədov.</i> Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasına yeni daxil olmuş silah komplekti barədə	41
<i>Zülfüyyə Cəlilova.</i> İrəvanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinə dair ...	50
<i>Мамед Мамедов.</i> Хозяйственная деятельность Совета Съезда Бакинских нефтепромышленников (1893-1905 гг.)	64
<i>Инна Костина.</i> Материалы видного актёра и общественного деятеля Мехти бека Гаджинского	80
<i>Селминаз Зейналова.</i> Г.Араблинский в истории театральной культуры	89
<i>Nərtin Vağirova.</i> Ziyalı azərbaycanlı qadın Nigar xanım Şıxlinskaya	98
<i>Судаба Зейналова.</i> К вопросу возникновения польской общины в Азербайджане	106
<i>Elmar Quliyev.</i> XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın neft məhsullarının ixrac olunması və ticarəti	115
<i>Донара Гусейнова.</i> "Детский бог" старого Баку	122
<i>Фуад Агаев.</i> Письма П.А.Столыпина о "мусульманском вопросе"	128
<i>Эсмira Вагабова.</i> К вопросу о зарождении музейного дела в Северном Азербайджане в конце XIX - начале XX вв. ...	135
<i>Парвин Гезалов.</i> История знамен азербайджанских ханств (с 1828-го года до возрождения независимой Азербайджанской Республики)	148
<i>Səbuhi Əhmədov.</i> Muzeyin nadir eksponatı - Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşının xarici pasportu	159

<i>Людмила Шаламова.</i> Новые поиски - новые лица (О семье Джейхуна Гаджибейли)	169
<i>Севиль Казиева.</i> Выпускник Дармштадтского Высшего Технического Института	188
<i>Зарифа Дулаева.</i> "Безумству храбрых поем мы песню" . .	194
<i>Санубар Касимова.</i> Ордена Советского Азербайджана . . .	205
<i>Махфуза Зейналова.</i> Герой азербайджанского и узбекского народов Бекир Мустафаев и продажа его ордена на интернет-аукционе	213
<i>Rəna Səfərova.</i> Adın şərəflidir (Partizan - həkim Aliyə Fətulla qızı Rüstəmbəyovaya həsr olunur)	221
<i>Həsən Qəniyev.</i> Azərbaycanın İranla idman sahəsində əlaqələri (XX əsrin 60-90-cı illəri)	232
<i>Aqil Əhmədov.</i> Azərbaycan-İKT elmi-mədəni münasibətləri və İSESCO (1997-2009)	237
ARXEOLÖGIYA, ETNOQRAFIYA, EPİQRAFIKA, MUZEYŞÜNASLIQ	249
<i>Həbibə Əliyeva.</i> Metalın bədii işlənməsi və tərtibatı	249
<i>Эльмира Джафарова.</i> Изображения на художественной керамике Ширвана IX-XIII вв.	258
<i>Дмитрий Кириченко.</i> Антропологический состав населения Наргизава античного времени (предварительное сообщение) . .	269
<i>Афет Рустамбекова.</i> Огонь - культ жизни	274
<i>Эльмира Догбаева.</i> Внедрение информационных технологий в музеях	287
"MİLLƏTİN ATASI - HACI ZEYNAL ABDİN TAĞIYEV" . .	294
H.Z.A.Tağıyevin xidməti siyahısı	296
H.Z.A.Tağıyev haqqında xatirələr	302
<i>Fərhad Cabbarov.</i> Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin doğum tarixinin müəyyənləşdirilməsinə dair	308
Muzeyin həyatından	317

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ
- 2009 -

*Direktor
Sevda Mikayılqızı*

*Kompüter tərtibatı
Şamil Qurbanov*

* z qabıĝının tərtibatı v  çapa hazırlayan
Z rbaf  miraslanova
Nuray Nuri*

Yıĝılmaĝa verilmiŐ: 09.10.2009

Çapa imzalanmıŐ: 25.11.2009

Formatı: 70x100 1/16

 ap vərəqi: 20.6

Tirajı: 200

“Ziya” KPM

ziyamika@rambler.ru